

КЫЛААСКА ИИТИИ ЭЙГЭТЭ

СЫРДАТАР,
БҮЙАР,
ТУҢААЙАР
КЫЛААС
ЧААСТАРЫН
ХОМУУРУННЬУГА

ДЬОКУУСКАЙ
ДАНИ-АЛМАС
2024

УДК 37.018.2(571.56) (072)
ББК 74.202.4(2Рос.Яку)
Г12

Автор С.А. Габышева

*Бу QR-коду туһанан
5-с страницаҕа баар хаартыскалары “тилиннэрэн” көр.*

Кылааска итии эйгэтэ: сырдатар, ыйар, туһайар кылаас чаастарын хомуурунньуга / Габышева С.А., – Дьокуускай: Дани-Алмас, 2024. – 196 с.

Араас сылларга ытыллыбыт кылаас чаастарын сценарийдара түмүллүбүт, эдэр учууталларга көмө хомуурунньукка кылаас чааһын ытытыга үс сүрүн иитэр үлэ (сырдатар, ыйар, туһайар) хабылынна. Опытаах учуутал муспут баай матырыйаала эдэр кылаас салайааччытыгар оҕону иитиигэ ситиһиилээх үлэтигэр көмө буолуо. Хомуурунньукка хаартыскалары таһынан QR-код нөнүө кылаас чааска туттуллубут презентациялар видео быһыытынан сыһыарылыннылар. Хомуурунньук эдэр учууталларга эрэ буолбакка, төрөппүттэргэ, элбэҕи билиэн-көрүүн бағалаах оғолорго эмиэ ананар.
Агентство СІР НБР Саха

© Габышева С.А.

© Иванова И.С., компьютерная верстка, оформление, 2024

ААН ТЫЛ

Кылаас чааһа диэн иитэр үлэ формата советскай оскуолаҕа 50-ча сыл анараа өттүгэр үөдүйбүт эбит. Онтон ыла сэнээриини ылан, күн бүгүн өссө кэнээтэ, бөҕөргөөтө.

Кылаас чааһын ытытыга үс сүрүн иитэр үлэни толоробут: сырдатар (просветительская функция), ыйар (ориентирующая функция), туһаайар (направляющая функция). Ол эбэтэр, кылаас чааһыгар үөрэнээччи сүрдээх элбэх саҥа информацияны ылар, ону бэйэтин нөнүө аһарар уонна киһи быһыытынан хаачыстыбалара сайдыыларыгар туһанар. Ол иһин кылаас чаастарын тематикаларын үөрэнээччи сааһыгар, ирдэбилигэр, интэриэһигэр сөп түбэһиннэрэн талыахтааххын, сыалын чопчу туруоруохтааххын. Саҥа стандарт ирдэбилигэр сөп түбэһиннэрэн, билигин үөрэнээччи турбут сыалы ситиһээри информацияны араас источниктартан бэйэтэ булар, интернеттэн, араас энциклопедиялартан, литератураттан. Оччоҕо өссө үөһээ этиллибит функцияларга эбии, исследовательскай функцията сайдар. Мин 1986-2013 сылларга уопсайа 4 кылааһы выпусктаабытым. Ол сылларга төһөлөөх элбэх араас кылаас чааһын ыппытым буолуой. Интернет суоҕар информацияны үксүн араас периодическай бэчээттэн ылар этим, хаһыакка туох наадалааҕы (ордук “Кэскил” хаһыат) көрбүспүн барытын кырыйан, күнүн-дьылын бэлиэтээн, анал папкаларга анһан иһэрим. Тҕа сиригэр баай библиотека да суох буоллаҕа дии. Ол курдук араас темаларынан 150 папкалаах этим, кэлин Интернет үөдүйбүтүгэр, папкаларбын быраҕаттаабытым. Ол иһин

кылаас чаастарыгар туһаныллыбыт литератураны кыайан ыйбатым. “Мэнэ Ханалас”, “Балыктаах туһунан суруйаллар” диэн икки папкалар билигин ордо сылдьаллар. Сорох кылаас чаастарын, бэсиэдэ форматынан бэйэм софотобун ыытааччыбын, оттон сорох кылаас чаастарын оҕолору көмөлөһүөннэрэн, дьэ онно нэдиэлэ курдук бэлэмнэнэбит, оттон сорох кылаас чаастарын төрөппүтэри кытта бииргэ көмөлөөн ыытааччыбыт. Былаан онорон, кэпсиэхтээх матырыйаалларбытын көрдүүбүт, ыалдьыт ынырыахпытын сөп, былааммытыгар сөп түбэһиннэрэн, оҕолор таах истэ эрэ олорбокко, кылаас чааһын тематын аһарга кытталларын туһугар тугу эрэ толкуйдуохха наада. Аны теманы аһарга сөптөөх оформление эмиэ оноруохтааххын. Мин И.П. Иванов методикатыгар олобуран кылааһы дьурууһунай хамаандаларга араарар этим, дьэ хайа хамаанда түбэстэ да, олор тэрийэллэр, эбэтэр кылаас чааһа, эбэтэр туох эрэ КТД. Аны сорох оҕолор кэпсиир матырыйаалларын олох кыайбаттар, олорго дьэ көмөлөһөбүн, дорҕоонноохтук сангарарга үөрэтэбин. Итинник бадьыыстаһыы түмүгэр, үрдүкү кылаастарга оҕолор үөрэнэллэр, бэйэлэрэ да бэлэмнэнэр буолаллар. Аны элбэхтэ алтыстахтарына, доҕордуу истин эйгэ үөскүүр, коммуникабельнай буолаллар, иллээх-эйэлээх буолаллар. Араас сылларга ытыллыбыт кылаас чаастарын сценарийдарын түмэн, 2008 сыллаахха хомуурунньук таһаарбытым. Онно кэнники сыллары эбэн, переиздание онорорго сананным. Сценарийдар ытыллыбыт сыллара уларытыллыбакка киирдилэр, туһанаргытыгар сылларын болҕойуоххутун наада. Эдэр кылаас салайааччыларыгар наставниктыбырым

быһыытынан кылаас чаастарын ытыарга сылын аайы көмөлөһөбүн. 30-45 мүнүүтэ устата оҕо болжомтогун тардыы, туһалааҕы булан этии, формалары тобулуу элбэх толкуйтан тахсар. Онон бу хомуурунньук эдэр кылаас салайааччыларыгар көмө буолуоҕа диэн эрэнэбин.

*Автор Светлана Антоновна Габышева,
Балыктаах орто оскуолатын учуутала*

Классный час: Якутск - город РЕВОЛЮЦИОННОЙ ДРУЖБЫ!

3-11-87 9 класс

Классный час провел Тина Цыдыалла, Кола Левинова, Соия Келлеса.

Якутск - административно-политический, индустриальный, культурный и образовательный центр Республики Саха (Якутия) АССР. Здесь совершило свою историю Якутское революционное движение и традиция дружбы с другими народами Сибири.

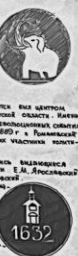
ЯКУТСК - ГИТА СЕГОДНЯ ЗАВТРА

Неизведанный история основания города.

Весной 1632 года якутская группа русских солдат под командой тысяцкого князя Петра Бекетова на реке Ворте в долине реки Яна в месте впадения реки в исток реки Ортог (в 70 км от современного Якутска).

В XIX и в начале XX вв. Якутск был центром революционного движения в Якутской области. Якутские воины принимали активное участие в борьбе с помещиками во время революционного протеста в 1906 г., и участия революционного движения.

В Якутске впервые появились Якутские детское комсомольское общество Е. М. Ярославца, Г. С. Сивильского и Г. И. Петухова. Они воспитали в духе революционного патриотизма и патристичности революционные организации: Якутская организация РСФСР, Якутская организация РСФСР, Якутская организация РСФСР, Якутская организация РСФСР.

КЛАССНЫЙ ЧАС НА ТЕМУ: ТАЛАНТ И ТРУД

10 февраля 1987 год, 8 класс ВСШ

Инициатор проведения: педагогический коллектив школы.

Компьютерная презентация:

- 1. Вспомнить и выразить свои впечатления о работе талантливых людей как о награждении и поощрении труда.
- 2. Сказать спасибо за помощь - талант и труд, поощрив учащегося именно за то, что он способен сделать труд.
- 3. Содействовать созданию условий в школе и в семье.

Важнейшие задачи:

- 1. Показать учащимся значение таланта и труда, как факторов успешности жизни.
- 2. Заняться поиском и выявлением талантливых личности.

Урок мужества

Вместе с учащимися школы (классы 1-11) и 12-14 классов школы в 1987 году в Якутске состоялся урок мужества. Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

УРОК МУЖЕСТВА

УЧИТЕЛЬ И СОУДАТ

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урок мужества был посвящен памяти павших воинов Великой Отечественной войны.

Урукку кылаас чаастар

I. ТӨРӨӨБҮТ ДОЙДУГА ТАПТАЛ «БАЛЫКТААҒЫМ САЙДАҒЫН»

Сыала:

1. төрөөбүт, олорор бөһүөлэктэрин историятын билиһиннэри;
2. үөрэнээччилэргэ төрөөбүт дойдуларыгар тапталы иити.

Тэрилэ: планшеттар, оҕолор уруһуйдара, магнитофон

«Мин оҕо сааһым биир түгэнин умнубаттык өйдөөн хаалбыппын. Сайын этэ. Күн уйатыгар киирэн, тыас-уус намыраан, иһийэн барбыта. Маннык намыын киэһэлэргэ киһи ардыгар утуйар уута көтөр, туох эрэ сырдыгы, ырааһы ыраланар. Мин эмиэ утуйбакка мас дэриэбинэм быыллаах уулуссатын устун оргууй хааман иһэммин ыраахтан музыка уонна ырыа дорҕооннорун «хабан» ылбытым. Хаамыбын түргэтэттэҕим ахсын хормуоска тыаһа улаатан, чугаһаан бу тийэн кэлбитэ. Бөһүөлэк анныгар барыгылдыһар мастар анныларыгар дьоннор сарын-сарыннарыттан өйөһөн олороллоро уонна хормуоска тыаһыгар доҕуһуоллатан Балыктаах туһунан ыллыыллара. Мин тэйиччи тохтооммун өр иһиллээн турбутум. Онтон үчүгэй да ырыа, тылларын, мелодиятын умнубатах киһи диэн испэр хатылыы-хатылыы төттөрү хаампытым. Бу киэһэ, бу ырыа, бу түгэн уонна миигин кэтэһэр инники олох биир уопсай сибээстээх, биир уопсай тутуллаах курдуктара. Ол саҕана мин Галина Шахурдина туһунан билбэт этим. Хантан билиэмий? Ол эрэри ханнык

эрэ билбэт Балыктаафым киэһэтэ туохха да майгыннаабат, ураты кэстүүлээх, дыкки дьоннордоох буолуохтааҕа».

Оҕолоор, бу мин тылларым буолбатах. Биллэн эрэр журналист «Саха сирэ» хаһыат корреспондента Борис Павлов мелодист, самодеятельнай композитор Галина Шахурдина айар киэһэтигэр «Олох, таптал баарын тухары» /«Саха сирэ» 13.04.1994 с./ санаа түгэн түһүмэхтэриттэн быһа тардыыны аахтым. Бу олох атын сир киһитэ биир ырыаттан сылтаан Балыктаах туһунан билиэн-көрүүн наһаа баҕарбыт. Оттон, оҕолоор, эһиги төрөөбүт, олорор бөһүөлэкиит историятын төһө билэҕитий? Ол иһин бу темаҕа кэпсэтээри, эһиэхэ биллэрээри-көрдөрөөрү, «Балыктаафым сайдафын» диэн кылааспыт чааһын саҕалыафын.

Биһиэхэ ыалдьыттыыллар: Пестряков М.А. – тутуу кырдыаҕас үлэһитэ, колхоз-совхоз тутулун ветерана; Скрябина А.Д. – биһиги шефтэһэр тэрилтэбиттэн ЦДК методиһа; Мохначевская Ф.А. – олохтоох дьаһалта баһылыгын солбуйааччыта.

Оҕолоор, биһиги 5 кылааска «Төрөөбүт түөлбэбит Балыктаах» циклынан үлэлээбиппит. Ол саҕана эһиги кыра этигит, онон бэйэбит аттыбытын үөрэтэн киирэн барбыппыт. Онно «Мин олорор уулуссам» диэн кылаас чааһын ытан турабыт. Биирдии оҕоҕо соруудах биэрбитим: олорор уулуссафыт картатын онорон аҕалын диэн, туох баар общественной тэрилтэлэри кытта уруһуйдаан диэн. Ол уруһуйдар бу бааллар: Мир уулуссата Марианна Рожина уруһуйа, Лесная уулусса – Коля Черкашин, Депутатская уулусса – Паша Мохначевская, Нагорная уулусса – Коля Ноговицын. Ол саҕана эһиги

художественнай оскуола 1-кы кылааһыгар киирбиккит, онтон бу быйылгы уруһуйдаргытын тэннээн көрүн эрэ.

Манна мин эһигиттэн уулуссалар ааттарын суолтатын ыйыппытым: “тоҕо Депутатская дэнэрий, тоҕо Кычкин аатын сүгэрий?” диэн. «Сүрэх тыаҕа» турар ферма үлэһиттэрэ ССРС Верховнай Советын депутатыгар тийэ үүммүттэрэ, ол иһин бу уулуссаҕа Депутатская диэн аат ингэриллибит.

Эмиэ 5-с кылааска үөрэнэ сырыттаһхытына «Интеллект-95» конкурс ытыллыбыта. Онно биһигиттэн Яна Прибылых кыттан орто звеноҕа кыайыылааһынан тахсыбыта. «Мин бөһүөлөгүм – киэн туттуум» аһаҕас микрофон конкурсугар сангаран чуопчаара турара бу баар курдук (Яна ааҕар).

Оҕолор, быйыл күһүн биһиги бөһүөлөкпит олохтоммута 40 сылын туолла. 40 сыл анараа өттүгэр манна туох да тутуу суох эбит. «Сүрэх тыаҕа» Максимовтар кыстыктара, аллараа-сайылыктара эрэ баара, 40-чэ ыаллаах эбит. Дьон элбээн, сана бөһүөлөк тутуулар боппуруоһа турбут. Онно араас бырайыактар, ол курдук Маттаҕа, Уһун-Эбэҕэ, Төнүлү Илин Баһыгар, Балыктаахха тутарга этиилэр бааллара. Ол эрэри эбэтэ ырааһынан, дирин уулааһынан, миэстэтэ киэнинэн, колхоз бары учаастактара уонна Төнүлү чугаһынан, суола-иһэ табыгастааһынан, Балыктаах улахан конкуренцияҕа кыайан, колхоз киин бөһүөлөгэ тутуулар миэстэтинэн талыллыбыта. Бөһүөлөги тутуу 1953 сылтан кулууп тутуутуттан саҕаламмыта. Бу кэмтэн саҕалаан Күөлэрики бөһүөлөгиттэн колхоз бырабылыанньатын быһаарыытынан ыаллары уонна уопсай тутуулары көһөрүү, сана дьиэлэри

тутуу тэтимтээхтик ытыллыбыта. Күөлэригиттэн, Уһун-Эбэттэн, Алаҕартан, Маттаттан дьиэлэрин көһөрөн киирэн барбыттара. Ол эрэн, билинни курдук алта-сэттэ хонугунан дьиэни өрө тутан кэбиспэт этилэр, барыта илиинэн үлэлэнэр буолан, тутуу бытааннык ытыллара. Аан бастакынан хайа ыаллар дьиэлэрин көһөрөн кэлбиттэрэй диэн интэриэһиргиир буоллаххытына, Халдыайыга үс ыал түспүт: Харитонов Илья Егорович, Сотников Мирон Лаврентьевич, Габышев Николай Тимофеевич. Дьэ, ити курдук, бөһүөлөк сүрүннээн 1956 с. тутуулан бүспүтэ. Ол күһүн от-бурдук үлэтэ бүтүүтэ, улахан бырааһынньык буолбута.

1. Бастакы көһөрүллүбүт уопсай дьиэ – оскуола 1956 с. Балыктаахха үлэлээбитинэн барбыта. Күөлэригиттэ турбут Аранас начальной оскуолата билинни сиригэр тутулуубута;

2. 1958 с. – 200 миэстэлээх сана типовой кулууп тутуулан бүспүтэ;

3. 1960 с. – сэттэ кылаастаах сана оскуола (дир. Находкин П.Н.); 1961 с. – аҕыс кылаастаах; 1967 с. – тоҕус кылаастаах; 1968 с. – уон кылаастаах (директор Захаров Е.А.);

4. 1961 с. – маслозавод;

5. 1962 с. – детсад, бородуукта маҕаһыына;

6. 1963 с. – Балыктаахтааҕы участкай балыыһа;

7. 1965 с. – сибээс отделенията;

8. 1966 с – спортзал;

9. 1972 с. – административнай хонтуора.

Бу тутуулары барытын Гаврил Кычкин салайааччылаах тутуу биригээдэтэ үлэҕэ киллэрбитэ. Бу

биригээдэ таһаарыылаах үлэтин иһин 1972 с. «Бригада коммунистического труда» диэн ааты сүкпүтэ. Михаил Архипович, баһаалыста, тутуу биригээдэтигэр үлэлээбит сылларын туһунан уонна аатырбыт биригэдьиригит Г.И. Кычкин туһунан оҕолорго кэпсээ эрэ (*Пестряков М.А. кэпсиир*).

Балыктаахха олорон үлэттэн дьолломмут, чиескэ-бочуокка тиксибит, Балыктааһы чэчирэппит дьон тустарынан эһиэхэ билиһиннэриэхпин баһарабын. Билигин Анисия Даниловнаҕа тылы биэрэбин (*Скрябина А.Д. «Бөһүөлэк бочуоттаах дьонноро» тиэмэбэ кэпсиир*).

1972 с. суруллубут даннайдары буллум: бөһүөлэк 800 тахса нэһилиэнньэлээх. 138 олорор дьиэлээх, 125 телевизордаах, 3 легкой автомассыыналаах, 127 мотоцикллаах. Ону таһынан ыаллар дьиэлэрин аныгылыы тупсаҕай миэбэллэр кизгэтэллэр. Онтон бүгүн хайдаһый? Федора Апполоновна, баһаалыста, билиһиннэр эрэ оҕолорго (*кэпсиир*).

Кэлинни тутуулар:

1. 1985 с. Балыктаах – «Мэнэ» совхоз киинэ. Илин баска проектаммыт «Куприяновка» арболитовай дьиэлэр, совхоз киин хонтуората, амбулатория, остолобуой.

2. 1987 с. Начальной оскуола дьиэтэ.

Оҕолор суруйууларыттан кестөр, кинилэр бөһүөлэктэрэ өрүү сайда, улаата туруон баһараллара. Биллэн туран, улааттаххытына бары төрөөбүт бөһүөлэккитигэр олоруоххут суоҕа, ол эрэри тэлэһийдэххитинэ төрөөбүт дойдугут, бииргэ үөскээбит оҕолоргут өрүү олус күндү буолуохтара. Ити «Дойдум дьоно» диэн Исай Брызгалов ырыатын билигин күдээринэ

истэбит, дынинэн бу олус дирин ис хоһоонноох, долгутуулаах ырыа. (*Рожина Марианна толоруутугар «Дойдум дьоно» ырыа*).

Дьэ, аны «Балыктаах киэһэтэ» ырыабытыгар төннүөбүн. Ырыа айыллыбытын туһунан автор Павел Габышев маннык ахтар (*ырыа историятыттан интэриэһинэй факт*).

Балыктаах «сүүһүнэн уот лаампалара» биир да көбүрээбэккэ киэһээ айы «мичилийэ үөрдүттэр» диэн этэн туран бу кылааспыт чааһын түмүктүөбүн (*«Балыктаах киэһэтэ» запись*).

«Интеллект-95» күрэх «Мин бөһүөлөгүм – киэн туттуум»
(*аһаҕас микрофон түһүмэбэр Яна Прибылых*)

Мин төрөөбүт Балыктааһым улууспут биир улахан бөһүөлөгэ. Ырыаҕа ыһламмыт, хоһоонно хоһуллубут айылҕалаах, ыраас уулаах эбэлээх, көнө чэбэр уулуссалардаах, боростуой үлэһит дьоннордоох бөһүөлөк күннэтэ улаатар, кэниир. Улууспут хаһыатыгар «Эркээйигэ» Балыктаах туһунан үчүгэйи суруйбут буоллахтарына киэн туттан ааҕабын. Суруйаллар: өр сылларга өрүү инники кэккэбэ сылдыар хортуоппуй үүннэрээччилэрбит туһунан; кыһамньылаах үлэлээх, ыраас сылаас дьэилээх-уоттаах, минньигэс, тотоойу астаах балыһа үлэһиттэрин туһунан; дьон-сэргэ сынньаланын санаттан сана культурнай-маассабай үлэ көрүттэрин олохтоон былааннаахтык тэрийэр культура үлэһиттэрин туһунан; аан дойду түһүлгэтигэр тийэ ситиһиилээхтик оонньообут дуобаччыттарбыт туһунан о.д.а. Мин төрөөбүт

бөһүөлэкпин олус таптыбын. Онтон өссө күүскэ таалалахтаан улаппыт, сүөһү-сылгы тэнийбит, сэмэй үлэһит дьонноох «Сүрэх тыабын» таптыбын. Манна турар фермалар үлэһиттэрэ үрүн үүтү үрүлэтэн, эмис эти дэлэтэн Верховнай Совет депутатыгар тийэ үүммүттэрэ, орденынан наҕараадаламмыттара.

«Сүрэх тыа» биир ытык кырдыаҕаһа Василий Иванович Скрябин уһун сылларга ветеринарынан үлэлээбитэ. Олоҕун саамай дьоллоох сыллара манна ааспыттара, оҕолоро - олоҕун салҕааччылар бары манна Балыктаахха төрөөбүттэрэ. Дьие-уот туттан олохсуйан, дьонун-сэргэтин таптаан, Балыктаағы иккис төрөөбүт дойдутунан ааттыра. Балыктаах туһунан хоһоон суруйан, ырыа гынан ыллыра. Ол эһиги болҕомтобутугар:

Уолбат дирин уулардаах,
Көнө налыы хонуулардаах,
Хатын чаран тыалардаах
Балыктааҕым кэрэҕин.
Үүттээх төрөл сүөһүлээххин,
Сыспай сиэллээх сылгылааххын,
Үрдүк үүнүү төрдүнэҕин
Балыктааҕым быйаннааххын.
Үлэ-үрэх дыаныардааххын,
Үгүс идэ тэнитэҕин,
Бастың дьонун дьоннордооххун
Балыктааҕым сайдаҕын!

«САХА ДЬОНУН КИЭН ТУТТУУТА»

*Бу олох, бу Кыайыы баалыгар,
Эн, Герой, мэлдьитин тыыннааххын.*

Ылтааччы: Үтүө күнүнэн, күндү оѳолор, төрөппүттэр, учууталлар. Сындыыс сулус чыпчылыыйах түгэнэ субурус гынаат сүтэрин ким барыта көрөр. Сахалартан Аѳа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриигэ бастакынан Герой үрдүк аатын ылбыт Федор Попов олоѳо, төһө да кылгаһын иһин, эмиэ оннук чаѳылхайдык күлүм гынан ааспыта. Кини 22 сааһын ситэ туолбакка сылдьан Днепр өрүһү туорааһын кэнниттэн, кыргыһы хонуутугар охтубута.

Бүгүн ахсынньы 8 күнэ, биһиги биир дойдулаахпыт Федор Кузьмич Попов төрөөбүтэ 80 сааһын туолар. Саха дьонун киэн туттуута – Советскай Союз Геройа Федор Попов сырдык кэриэнигэр аналлаах аһаѳас кылааспыт чааһын саѳалыыбыт.

«Биһиги Сүөдэрбит» киинэттэн фрагмент. Төрөппүт М.И. Сотникова толоруутугар «Герой Попов туһунан тойук».

Ылтааччы: Хаһан баѳарар сирин-дойдуну кини ураты уһулуччу дьылѳалаах дьоно-сэргэтэ аатырдар. Ф.К. Попов. кылгас да буоллар, чаѳылхай олоѳун араас кинигэлэртэн, аймахтары кытта сибээстэһииттэн биллибит.

1 оѳо: Герой оѳо сааһа. Биһиги көрдөһүүбүтүнэн, Герой бииргэ төрөөбүт эдьийин Мария Кузьминична Попова-Сергучева кыыһа Борисова Е.С. ахтыы суруйан ыытта (*көрдөрөр*). Кинилэр ийэлэрин Мария Кузьминична ийэтэ Парасковия Константиновна Чурапчыттан төрүттээѳэ. Ылалыы сытар Мэнэ-Ханалас улууһун Баатара нэһилиэгэр, 6 оѳолоох Кууһума Попов диэн огдообо киһиэхэ кэргэн тахсан көһөн кэлбит. Маайа, Сүөдэр, Дуунньа диэн 3 оѳолононор. Аѳаларын уолаттара Петр, Егор

бэйэлэрэ ыал буолбут улахан дьон этилэр. Бу хаартыскаҕа Мария Кузьминична – Герой эдьийэ, убайдарын Бүөтүр, Дьөгүөр кыргыттарынаан Марфа Петровнаһын, Акулина Егоровнаһын тураллар (*хаартыска көрдөрөр*). Марфа Петровна Филатова билигин Төнүлүгэ олорор, үлэлиир, Саха республикатын үтүөлээх учуутала.

2 оҕо: 1921 с. түптэлэс тымныы түһэн турдаҕына, Кууһума уонна Боккуойа Поповтар уол оҕоломмуттара. Кинини Сүөдэр диэн сүрэхтээбиттэрэ. Оччотооҕу саха ыала сүөһүлэрин аһатар, дьиэлэрин сылытар туһугар күннэтэ аайы сарсыарда эрдэттэн, киһээ харана буолуор диэри, түбүк бөҕөнү көрсөн туран сыл тахсаллара. Уол кыра эрдэбиттэн, дьиэ бытархай үлэтигэр кыттан, балтын Дуунһаны көрөн-истэн, дьонугар көмөлөһөрө. Аҕата Кууһума уолун булка, балыкка илдэ сылдьара, сайын от-бурдук үлэтигэр оҕус сиэтэрэ, от мустарара.

3 оҕо: Кууһумалаах 1930 с. колхозка киирбиттэрэ. Сүөдэр 9 сааһыттан ыла сааскы ыһыттан саҕалаан күһүн бурдук астааһыныгар тийэ колхоз үлэтигэр улахан дьону кытта үлэлэхэр. Кини оскуолаҕа Сынаһалаах алаастан сатыы сылдьан үөрэммитэ. Сарсыарда аайы уонна күнүс уруок кэнниттэн 7-лии км тиэтэйэ-саарайа хаамыы – сыралаах суол. Ол иһин Сүөдэр үлэбэ-булка буһан-хатан, сүрдээх сүрэхтээх, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, булгуруйбат модун санаалаах буола улааппыта.

4 оҕо: Сүөдэр таптыыр предметтэринэн саха тыла уонна физкультура этилэр. Манна наар үчүгэй сыаналарга үөрэнэр эбит. Ордук сахалыы хоһооннору өйүттэн ааҕарын сөбүлүүрө. Сүүрүүгэ, үрдүгү ыстаныыга, спорт атын да көрүннэригэр биир бастыһынара эбит. Кини оҕолору

кытары хаһан да иирсэ-баайса сылдыбат этэ. Оҕолор да кинини дьиибэлээбэттэрэ. Үлэҕэ, үөрэххэ да сылдьан туох эмэ кыайтарбатаҕына, сатамматаҕына, оҕолор Федя тугу диирин кэтэһэллэрэ. Барыга бары дьоһурдаах, өрүү билэ-көрө сатыыр кыһамныылаах үөрэнээччини уонна көнө, судургу майгылаах уолу оҕолордуун, учууталлардыын бары сөбүлүүллэрэ (*хаартыскалары көрдөрөр*).

5 оҕо: Бастаан бэйэтэ, онтон аҕата ыалдьан, Сүөдэр алтыс кылааска үөрэнэ сылдьан, оскуолаттан уурайарга күһэллибитэ. Ол эрэри Майаҕа ликбез учууталларын курсун бүтэрэн баран, кулуупка, киэһэтин улахан дьону мунньан, ааһарга-суруйарга үөрэтэрэ. Оччотооҕуга Баатараҕа олус күүскэ сайдыбыт драмкуруһуокка кытара. Сүөдэр үксүгэр быстах оруолларга оонньоур этэ.

6 оҕо: 1940 сыллаахха кураан сыллар саҕаланан эрдэхтэринэ, Сүөдэр Попову «Октябрь» колхоз биригэдьиirinэн аныыллар. 19 саастаах уол аймах-билэ дьоннорун, алаастарынан бытанан олорор атын колхозтаахтары салайааччы буола түһэр. Ол дьон эдэр биригэдьиir оттомноох, лоп курдук дьаһалларын ылынан, уопсай үлэҕэ-хамнаска көхтөөхтүк туруналлар. Биригэдьиirдэрэ күргүөмнээх үлэлэргэ кинилэри кытта тэннэ сылдыһарын олус сөбүлүүллэрэ. Ити сыл Сүөдэргэ улахан түбүктээх этэ: агитатордар семинардарыгар, Осоавиахим занятияларыгар, драмкуруһуокка ыраах баҕайы сиртэн сотору-сотору бөһүөлэккэ кэлэрэ.

Ытыгааччы: 1941 с. бэс ыйын 22 күнүгэр Гитлер баһылыктаах фашисткай Германия Советскай Союзка сарсыарда 4 чааска уран сэриинэн саба түспүтэ. Сэрии, сир аайы буолбутун курдук, «Октябрь» колхоз олоҕун

атыйахтаах уу курдук аймаабыта. Хайы-үйэ ол сайын үлэни кыайар үгүс эр дьон фронна аттамытгара. Онуоха эбии, алдыархайдаах уот-кураан сатыылаан, алаастар, өтөхтөр күөх ачаларын аһына көрүүх бэтэрээ өттүгэр кубарыччы салаабыта, бурдугу өрүһүйээри бааһыналары тула дириң ханабалары хаһар кыһалҕа тирээбитэ. Сүөдэр аҕата ол сайын өлбүтэ.

7 оҕо: От-бурдук дуона суох үүнүүтүн хомуйан, биригээдэ ыарахан кыстыгы саҕалаабыта. Сүөдэр, өстөөх Москва аттыгар тийэ кимэн киирбитин истэн, фашистары өлөрдүү абааһы көрөрө, Ийэ дойдуну көмүскүү Кыһыл Армияҕа тылланан барарга баҕата кинини үүйэ-хаайа туппута.

Сааһыары оскуолаҕа нууччалыы кэпсэтиигэ үөрэнэр куруһуок, бары бүттүүн байыаннай үөрэх дьарыга, бырабылыанньа, колхозтаахтар уопсай мунньахтара, лекция, дакылаат тиһигэ быстыбат кэриэтэ этилэр. Өлөөрү гыммыт сүөһүлэри, хоргуйан эрэр дьону өрүһүйүү барыта Сүөдэр кыһалҕата буолбута. Дьиэтигэр ыкса киэһэ, арыт түүннэри үлэлээн, дэлби сылайан кэлэрэ.

Инсценировка:

Ф. Попов – Ваня М.

А. Попов – Кеша Н.

Колхоз председателя Н. Черкашин – Алеша Т.

Сүөдэр (*хаһыат көрө олорор*): Оо, быраатым Аполлон, дорообо.

Аполлон: Хайа сводка тугу кэпсириий?

Сүөдэр: Арҕааны Калининскай, Ленинградскай фронттар сэриилэһэр чаастарыгар снайпердар

хамсааһыннара сағаламмыт. Онно үгүс саха бэргэн ытааччынан биллибитгэр.

Аполлон: Убаай, эн эмиэ бэргэнник ытағын дии. Фронна тийдэргин эмиэ бэргэн ытааччы буолуон этэ.

Сүөдэр: Табаарыстарбыттан хаалбакка куоракка ситэрим буоллар.

Черкашин: Хайа, Сүөдэр бу олорор эбиккин дуу. Дьэ, эр киһи уйанын-хатанын быһаарыллар күнэ үүннэ. Бу бэбиэскэ кэлбит. Сарсын 9 чааска Майаҕа оройуоннаағы кулууп дьэитигэр баар буолуохтааххын. Чэ, ыл, дьэилээ. Хайа хомунарын, дьоннун көрсөрүн...

Сүөдэр: Ээ, суох, үлэбин бүтэрэн баран барыам (*председатель барар*).

Сүөдэр (*Аполлонна*): Истэҕин дуо, быраат, биһиги дойдубут кыайтарбыта диэн суох. Мин сарсын фронна барабын. Баҕар эргиллиэм, баҕар суох. Ол да буоллар биһиги хайаан да кыайыахпыт. Ол кыайыыга ким хорсуннук охсуспут, аата ааттаныа (*тахсан бараллар*).

Баян «Бьется в тесной печурке огонь...» оонньуур.

Аполлон (үс муннук суругу аһан ааҕар): Күндү ытыктыыр быраатым Аполлон Егорович, аан бастаан мин ааппыттан дорообото тут. Сылдыабын кэмминэн, доруобуя да ол курдук. Молотов куоракка госпитальга сытан суруйдум. Сэбиргэхтэппитим ааста. Бу сытан иһиттэхпинэ, үөрэммит чааһым боруонна барбыт үһү. Онон мин үтүөрдэхпинэ ханна таһаараллара биллибэт. Дьэ, быраат, үөрэх диэн сүрдээх кытаанах буолар эбит... Куруутун саныыбын уонна ахтабын, эн биһиги бииргэ сылдьан кэпсэтэрбитин-ипсэтэрбитин уонна убайдарбын кытта көнүл колхуоһунай үлэҕэ үөрэ-көтө үлэлиирбин,

сылдырбын. Дойдуну санаатахха барыта кэрэ, күндү. Дьэбдьэй үчүгэйдик сырыттын, сурукта суруйдун. Эн үчүгэйдик үлэлээ, үөрэнэн иһиэн. Дьэ, быраһаай, аныгы сурукка диэри. 4.02.1943 с.

Дьэбдьэй: Күндү убайым Федя, этэннэ сылдьан, өстөөбү кыайан-хотон, эргийэн кэлэргэр олус баһара хааллым. Эн кэлиэххэр диэри ийэм биһикки үчүгэйдик олоруохпут, тулуһа сатыахпыт. Ийэм үлэлиэ, мин үөрэниэм. Убаай, эргийэн кэлээр. Эн балтын Дуня.

Сүөдэр: Дьэбдьэй эн суруккун аахтым. Эн ити курдук өйдүүр буоллаххына, саамай хайҕаллаах суол буолуохтаах. Эһиги мин кэлиэхпэр диэри дьоллоохтук олорун. Ийэн тылын истэр буол, ийэбин харыстаа. Сүөдэр.

Ыгытааччы: Госпитальга 4 анар ый сытан бииргэ үөрэммит дьонуттан быстан хаалбыта. Свердловскай уобаласка ыйтан ордук, байыаннай лаабырга үөрэтэн баран, фронна ыһпыттара.

8 оҕо: 1943 сыллаах күһүнүгэр, советскай сэриилэр тэтимнээх кимэн киириилэрин өстөөх хайаан да тохтоторго соруммута. Онуоха олус тоҕоостоох уу кирбиитин туһанар туһугар, Днепр өрүс арҕааны үрдүк кытылын күүскэ бөһөргөспүтэ: тимир-бетон билиитэлэринэн ДОТ-тары туппуттара, хатыылаах боробулуоханан хаххаламмыт дирин траншеялары, блиндажтары хаспыттара. Итинник обороналанар бөһөргөтүнүү арҕаа диэки 40-чэ км тайаан сытар этэ.

9 оҕо: Федор госпиталь кэнниттэн, 81 дивизия 467-с полкатын 1 батальонун 3 ротатыгар рядовой саллаатынан кэлбитэ. Дивизия сэриилэһэ-сэриилэһэ, Днепрга тийэн кэлбитэ, өстөөбү өрүс ханас кытылыттан унуор үүрбүтэ.

Өрүс уна кытылыгар бөбөргүтүнэр бокуой биэрбэт туһугар, дивизия командованията Днепри тийээт да, тута туоруурга быһаарыммыта *(Г. Колесов «Саллаат санаата» кинигэтиттэн кылаас салайааччыта быһа тардыыны ааһар. Стр 132 ... сыылынна... стр 157-162 сэриигэ...)*.

Хор «Днепр тымныы долгуннара...» ыллыыр.

10 оҕо: Саха буйуна Ф.К. Попов ити онорбут хорсун быһыытын иһин, 467 стрелковой полк командира Рыбченко 1943 с. алтынныы 5 күнүгэр маннык ис хоһоонноох наһараадалыыр лийһи суруйбута *(экртан ааһар)*.

11 оҕо: Байыаннай архив докумуоннара көрдөрөллөрүнэн, саха ньургун уола Ф.К. Попов итинник хорсун быһыыны онорон баран сотору кыргыһы хааннаах хонуутугар геройдуу охтубута. Ол эрэри кини биһиги сүрэхпитигэр, өйбүтүгэр мэлдьи тыыннаах.

12 оҕо: Телеграмма стр. 164

Ытыгааччы: Килбиэннээх буйун унуоҕа Белорусскай ССР Гомельскай уобалаһынааҕы Глушец дэриэбинэҕэ бырааттыы иингэ көмүлүннэ диэн командование биллэриитэ кэлбитэ. Кэлин буйуннар кыраамталарын ити уобалас Деражичи сэлиэнньэтигэр аҕалан көмпүттэрэ. Буйуннар онно баар бырааттыы унуохтарыгар хас да Геройга аналлаах биирдиилээн билиитэлэр бааллар *(фото)*, олортон биирдэстэригэр Ф.К. Попов аата суруллубут. Ити ытык миэстэҕэ умуллубат уот-махталлаах советскай дьон дирин кэриэстэбиллэрин кэрэһитэ умайа турар. *(Е.С. Борисова ийэтин Сергучева М.К. бу бырааттыы могилаҕа илдьэ сылдыбытын туһунан ахтыыта)*.

Бытааччы: Билигин Советскай Союз Геройа Ф.К. Попов аатынан орто оскуолаҕа баай экспонаттардаах улахан музей, Сүөдэр кылгас гынан баран чаҕылхай, албан ааттаах олоҕун дьонно-сэргэҕэ, эдэр көлүөнэлэргэ сэхэргии турар. Саха бастакы геройун туһунан үгүс хоһооннор, поэмалар айыллыбыттара, ученайдар научнай-чинчийэр ыстатыйалара бэчээккэ таһаарыллыбыттара. Сахалартан бастакы герой пааматынньыктара улуус киинигэр уонна Сыымахха туруоруллубуттара (*фото*).

Мэнэ-Ханалас дьоно Ф.К. Попов юбилейдаах 80 сааһын улуус үрдүнэн ытыктаан, чиэстээн киэн туттуунан бэлиэтээтилэр. Ф.К. Попов аатынан Сыымах орто оскуолатыгар Герой партата диэн, бастынтан бастын үөрэнээччи олорор ытык паартата баар буолбута быданнаата.

Саха сирэ бэйэтин бастакы Геройун үйэ-саас тухары умнуо суоҕа.

Финал (*төрөппүттэр толорууларыгар «Ф.К. Попов туһунан ырыа»*):

Кыргыһы толоонун иһиттэн
Эргиллэн кэлбэккэ хаалбыттар,
Эһиэхэ өрөгөй ырыатын
Норуоккут өрүүтүн ыллаатын.
Көнүл дьол туһугар өлбүттэр
Өлбөттөр, сүрэххэ тыыннаахтар,
Үйэлэр тухары үрдүктүк
Кытыаста умайар кыымнаахтар.

Бытааччы: Манан Советскай Союз Геройа Федор Кузьмич Попов 80 сааһыгар аналлаах аһаҕас кылаас чаһа түмүктэнэр.

МЭНЭЛЭР ХАЙА ҮРДҮГЭР

1 ыытааччы: Үтүө күнүнэн, күндү оѳолор, төрөппүттэр, учууталлар. Үүнэр 2005 сыл Мэнэ-Ханалас оройуонун олохтоохторугар 3 кэрэ-бэлиэ түгэни, өрөгөйдөөх юбилейы түстүөѳэ: Улуу Кыайыы 60 сыла, Манчаары 200 сааһа, Мэнэ-Ханалас тэриллибитэ 75 сылын туолуохтара.

2 ыытааччы: Төрөөбүт улууспут тэриллибитэ 75 сылыгар аналлаах кылааспыт чааһын сабалыбыт.

1 ыытааччы: Кылааспыт чааһын сыала-соруга:

1. улууспут историятын үөрэтии;
2. биһиги улууспутуттан тахсыбыт бастынтан-бастын үлэхит дьоннору кытта билсиһии;
3. төрөөбүт дойдуга тапталы, киэн туттууну иитии.

2 ыытааччы: Сыыппаралар уонна чахчылар:

1 оѳо: Мэнэ-Ханалас оройуона Амма уонна Лена өрүстэр икки ардыларын арѳаа өттүн киинигэр тэнийэн сытар. Кини территорията 11,7 тыһ. кв. км. Саха Өрөспүү-бүлүкэтигэр саамай кыра территориялаах улуус. Манна 31,8 тыһ киһи олорор.

2 оѳо: 13-16 үйэлэр устата мэнэлэр уонна ханаластар аѳа уустара холбоһуктара үөскээбит сирдэригэр Мэнэ-уонна Илин-Ханалас улуустарыттан 1930 сыллаахха олунньу 10 күнүгэр Мэнэ-Ханалас оройуона тэриллибитэ.

3 оѳо: Матта сэлиэнньэтиттэн арѳаа 3 км тэйиччи сытар Кулун Атах диэн сиргэ 14-16 үйэлэргэ сахалар олоро сылдыбыт сирдэрэ – археологической пааматыннык баар. Оройуонна баайдар батталларын утары охсуһууга

саха национальной героюа Манчаары олобун кытта сибээстээх хас да өйдөбүннүктэр хаалбыттар.

4 оҕо: Революция иннинэ оройуон политической сыылынайдар олорор сирдэринэн буолара. Манна Радченко (Ороссолоудаҕа), Урасов, Кирсанова (Павловскайга) сыылкаҕа олорбуттара.

5 оҕо: Саха сиригэр гражданской сэрии геройдара К.К. Байкалов, И.Е. Алексеев, Г.О. Петров-Халлааскы, сахалартан аан бастагынан Советскай Союз Геройун аатын ылбыт Ф.К. Попов, ССРС Государственной Бириэмийэтин лауреата М.Г. Егоров, Социалистическай үлэ геройдара А.Е. Степанов, Т.С. Самсонов, ССРС народнай артистара В.В. Местников, Д.Ф. Ходулов ааттарынан улуус олохтоохторо киэн туттабыт.

6 оҕо: Улууспутугар сүрүн дьарыгынан эти уонна үүтү онорон таһаарыы, сылгыны иитии буолар. 2003 сыл ахсынны 2 күнэ – улууспут историятын биир бэлиэ түгэнэ, магистральнай газопровод өрүһү туораан Хатастан Павловскайга тахсан кэллэ. Газ кэлиитин кытта улуус сайдыытын ситимниибит.

1 ыытааччы: «Мэнэлэр хайа үрдүгэр» саха уһулуччулаах поэта Сергей Васильев номоххо киирбит кынаттаах тыллара. Мэнэ-Ханалас оройуона республика сайдыытыгар, кэлэр кэскилигэр улахан миэстэни ылбыта, ылар. Мэнэ-Ханалас оройуона былыргыттан быйылгыга диэри үлэҕэ бастынтан бастын дьону, сэрии, үлэ геройдарын, маяктарын үүннэрбитэ, санаттан сана бачыымнары сахпыта.

2 ыытааччы: Чэйинг, баай историялаах, дьонун дьонноох-сэргэлээх төрөөбүт улууспут устун айаммытын сафалыаҕын.

7 оҕо: Бастакы тохтобул – Бүтэйдээх. Саха аймактан бастакы Үлэ Кыһыл Көмүс Сулуһун баара-суоҕа 28 саастааҕар аннынан историяҕа өлбөт-сүппэт гына киирбит А.Е. Степанов төрөөбүт дойдута. Афанасий сэрии силлиэтэ сирилээн турбут сылыгар 21 саастаах эдэркээн уол этэ. Аҕата, убайдара утуу-субуу өлөннөр, ийэтинээн иккиэйэҕин хаһаайыстыбаларын көрө-көрө колхозка үлэлиллэрэ. Мөлтөх доруобуйатынан армия хомуурттан босхоломмота эрээри, колхоз үлэтиттэн туора турбатаҕа. «Комбайн» колхоз салалтата кини оҕо эрдэҕиттэн сылгыга сыстаҕаһын билэр буолан, бу наадалаах салааҕа хара маннайгыттан үлэлэспитэ. Сэриилиин мэнэсигэн кэлбит уот кураан сыллар сылгыны иитиигэ ыарахан усуллубуйаны үөскэспиттэрэ. Саамай эдэр, ол эрээри тутуох сылгыһыт Степанов тус холобурунан, чаччы да кытаанах усуллубуйаҕа, сыспай сизллээҕи энчирэппэккэ ииппитэ. Афанасий Егорович государство былаанын сылгы иитиитигэр аһары толорон испитин архив докуменнара кэпсириллэр: 1944 – 112%, 1945 – 109%, 1946 – 105%, 1947 – 101%, 1948 – 108%, 1949 – 103%. Ити сылларга сылгыттан кулуну ылыыны 93% тириэрдибитэ.

8 оҕо: 2 тохтобул – геройдар үүммүт дойдулара Хаптаҕай. Хаптаҕайга гражданской сэрии Геройа Кеша Алексеев, Социалистической Үлэ Геройдара Самсонов Гавриил Семенович, Новгородова Екатерина Иннокентьевна үлэлээн ааспыттара. Улуу Лена илин энэригэр хатын чаран арыллардаах, ырыаҕа ылланар кэрэ

айылжалаах Мыла үрэбэр, эрийэ-буруйа сүүрдэр хоннобор Хаптабай бөһүөлэгэ турар. Манна үрэх унуор, бөһүөлэктэн чугас, бу отделение оҕуруот аһын үүннэрэр сиригэр «Сага олох» диэн Нөөрүктэйи нэһилиэгин маннайгы колхоһа баара. Биһиги республикабытыгар оҕуруот аһын үүннэри, тэнитии мантан саҕаламмыта. Саха санаабатах соҕуруу дойду оҕуруотун аһын арааһын, арбууһугар, дынтыгар тийэ үүннэрбит, тарҕаппыт, оҕуруотчут уустук идэтигэр сүүһүнэн киһини иппит-үөрэппит ССРС Государственной бириэмийэтин лауреата, биһиги хотугу дойдубут мичуринена М.Г. Егоров манна олорбута уонна үлэлээбитэ. М.Г. Егоров Саха сириин агрономнарын ытык аҕалара, оҕуруоччутунан үлэлээбит 25 сылын устатыгар олус элбэҕи онорбута: бастакы теплицаны туттарбыта, парниковай хаһаайыстыбаны тэриммитэ, сиигирдии систематын олохтообута, оннооҕор салаалаах сэлиэһинэйи, элбэх сыллаах оттору, Кавказка үүнэр хлопогы үүннэрбиттэрэ, араас мастары олордон көрбүтэ.

Кини хаалларбыт баай опытын туһанан республика оҕуруотун хаһаайыстыбата бүгүн балысханлык сайынна, кинини кэскиллээх салҕааччылар сылын айы элбээн иһэллэр.

3 тохтобул: Сыымах – Сахалартан бастакы Советскай Союз Геройа Ф.К. Попов төрөөбүт дойдута. Федор Попов 1943 сыллаахха, бэс ыйыгар фронтта ыңырыллыбыта. 61-с армия 81 дивизиятын 467-с стрелковай полкатын 1-кы батальонун 3-с ротатын байыаһа алтынны 1 күнүгэр Днепр өрүһү бастакылар кэккэлэригэр туораан бэйэтин подразделенията өрүһү туорууругар кыаҕы биэрбитэ. Ол туһунан биһиги үөрэнэр кинигэлэрбитигэр толору

суруллан, хас биирдии оџо маннайгы геройбут хорсун быһыытын үчүгэйдик билэр. Советскай правительство Ф.К. Поповка 1944 сыл тохсунньу 15 күнүгэр Советскай Союз Геройун үрдүк аатын инэрбитэ. Хомойуох иһин, Саха норуотун маннайгы Геройа ол туһунан билбэккэ хаалбыта. Кини 1943 сыл ахсынньы 10 күнүгэр сэри хонуутугар охтубута. Көмүс унуоџа Гомельскай уобалас Лоевскай оройуонун Деражичи дэриэбинэтигэр быраатты моголаџа тутулубута.

10 оџо: 4 тохтобул – Тыыллыма нэһилиэгэ. Сахаттан бастакы академик В.П. Ларионов төрөөбүт-үөскээбит дойдута. Майа орто оскуолатын кыһыл көмүс мэтээлинэн бүтэрээт, кини аатырбыт-сураџырбыт Москватааџы Бауман аатынан үрдүкү технической училищеџа үөрэнэ киирбитэ. Аан дойдуга тийэ сураџырбыт профессордарга уһуйулан 5 сылы дьүккүөрдээх үлэџэ атаарбыта. Тыйыс хотугу усулуобуйаџа саамай наадалаах сварка салаатыгар специалист буолан төннүбүтэ. Кини наука эйгэтигэр сыралаһан үлэлэспит проблемалара сүдү улахаттар, норуот хаһаайыстыбатыгар да, промышленноска да туһатын ааџан сиппэккин. Специалистар ааџалларынан академик В.П. Ларионов наукаџа рекомендацияларынан үлэлиир техника сыллааџы көдүүһэ 30-50 мөл. солк. эбит. Кини чинчийэр проблемаларыгар бэйэтэ уонна бииргэ үлэлиир сотрудниктарынан 12 монографиялара, 240 научнай ыстатыйалара бэчээттэммиттэр. Бүгүн В.П. Ларионов аатын Майа 1 нүөмэрдээх оскуолата сүгэр.

11 оџо: 5 тохтобул – Хаатылыма. П.А Ойуунускай аатынан бириэмийэ лауреата, РФ уонна Саха Республикатын народной артиһа, Шаляпин аатынан

Россияға ытыллыбыт баас куоластаахтар 1 конкурстарын кыайыылааҕа И.П. Степанов төрөөбүт дойдута. Иван Степанов дойду саамай биллэр саалаларыгар ыллаабыта, Москва, Санкт-Петербург улахан театрдарын сценаларыгар спектакыларга опернай оруоллары оонньообута. Кини талааныгар Европа, Азия, Америка дьоно сүгүрүйбүттэрэ.

6 тохтобул – улууспут киинэ Майа. «Майа сайына» ырыа – мэнэлэр гимныт буолар. Бу ырыа автора Майа уола Бэрт Хара-В.Г. Иванов Алексей Попов мелодиятыгар суруйбут. «Майа сайына» ырыа уостан түспэккэ ылланар. Суруйааччы Иннокентий Сосин бу ырыа айыллыбытын туһунан маннык ахтар: “Майа сайынын” суруйдаҕын сарсыарда мин хоспор эгди соҕустук туттан киирэн кэлбитэ, “Алексей Попов көрдөспүтэ, саҥа мелодиябар анаан хоһоонно суруй диэн, ону көрдөрүөм этэ” диэбитэ. Ол «Майа сайына» текста этэ. Мин өйбөр Майа туһунан наар мас Майа, буор Майа диэн уобарас кэлэ турар. Ол Майа бэйэтин колорита буоллаҕа дии. Миэхэ тус бэйэбэр Майам барахсан буора даҕаны минньигэс, онтон эн сирэр арыы тыабыт, билигин төһө даҕаны айгыраатар, майаларга күндү эбээт. Кырдык эн дьиннээх Майа кихитэҕин, онон көмүскэхэрин сөп. Доҕоор, хоһооннун кихигэр көрдөр, арааһа табыллыбыт. Ырыа күүһэ тыла-өһө, уобараһа боростуойугар, судургутугар сытар. Кырдык атын ханнык да сир туһунан буолбатах, Майа туһунан суруллубут. Майаҕа эрэ халлаан быстах былыттан ардыан, сыһыттан сөрүүн тыал кэлиэн сөп. Арыы тыаны ойуулаан суруйбутун буоллар миэхэ тийиэ суох этэ, быһаччы умнубат этибит диэбитин сөп. Бар, көрдөрө оҕус,

Леонтьевич сөбүлүөҕэ. Киһим өс киирбэх, тэп гынан хаалбыта».

20-с үйэ умнуллубакка ылланар ырыата итинник айыллыбыта.

12 оҕо: Майаҕа биллиилээх спортсмен, мелодист Аркадий Алексеев төрөөбүтэ. Аркадий Алексеевы көрөн олорон, билиннэ диэри маннык көрүнгээх киһи күөгэйэр күнүгэр хайдах буолуой дии саныыгын. Дьон сөҕөн кэпсииринэн, стадионна күн ахсын сылайар диэни билбэккэ 4-түүгэ тийэ араас көрүнгэ бастыыра үһү. Дэгиттэр эрэ кыахтаах дьон кыттар пятиборьеларыгар (уһуну ойуу; үнүү, дискэ быраҕыы; 200 м, 1500 м сүүрүү) сахалар билиннэ диэри холоһортон толлолор. Ити көрүнгэ тыа оскуолатыттан тийбит уол Аркадий Алексеев Дальнай Восток түһүлгэтигэр 2 төгүл уонна Москва куорат чемпионатыгар 1961 с. омук бэртэрин кыайталаан пьедестал үрдүкү үктэлигэр тахсыбыта. Сибиир уонна Дальнай Восток тыаларын сириччаттарын спартакиадаларын 7 төгүллээх чемпиона. Кини республикаҕа барыта 29 төгүл чемпионнаабыта. Ханныкка? Хастыыта?

Үнүүнү быраҕыыга – 11 төгүл, пятиборьеҕа – 9 төгүл, диискэни быраҕыыга – 3 төгүл, 400 м сүүрүүгэ – 3 төгүл, 200 м сырсыыга – 2 төгүл, ядрону анныыга – 1 төгүл.

Республика күрэхтэһиилэрэ хастыы да көрүнгэ стадионна тэннэ ытыллалларынан, Аркадий сорохторугар кыттыбакка хаалара. Онтон төрөөбүт оройуонугар спорт 8 көрүнгэ чемпионнаабыта: хайыһарга (араас дистанцияларга), чэпчэки атлетикаҕа (араас

дистанцияларга), ыарахан атлетикаҕа, национальной ыстаныыларга, көнгүл тустууга, мас тардыһыытыгар, буулдьанан ытыыга, велосипедынан сырсыыга. Дьэ, кырдыга маннык дьону эрбэҕин үрдүгэр үстэ эргийэр эр бэрдэ диэн эрдэхтэрэ.

13 оҕо: 7 тохтобул – Балыктаах. Балыктаах үлэһит дьонун туһунан улууспут хаһыатыгар «Эркээйигэ», «Ленинской знамяҕа» элбэхтик суруйбуттар. Ону учууталбыт онорбут вырезкаларыттан көрүүххэ сөп. Тугу кэпсииллэр саһарбыт страницалар? (*вырезкалартан обзор*). Талааннаах буолан сири-сибири кэрийбит биир дойдулаахпыт, Машабыт эһээтэ, А.Н. Протодьяконов туһунан П.П. Габышева корреспонденцията.

1 ытыааччы: Бүгүн Афанасий Никифорович биһиги кылааспыт чааһын ыалдьыта.

2 ытыааччы: Арыый инники түһэн эттэххэ, быйыл Саха норуотун легендарнай геройа Манчаары төрөөбүтэ 200 сылын туолар. Бу датаҕа анаан Мэнэ-Ханалас муниципальной тэриллии культураҕа управленията киинэ уста сылдьар. Афанасий Никифорович олох соторутааҕыта Ньурбаттан Манчаары кырдыан олорор оруолун толорон кэллэ. Бу туһунан кэпсииригэр ыалдьыппытыттан көрдөһүөбүн (*Афанасий Никифорович кэпсиир*).

1 ытыааччы: Билигин «Төрөөбүт улуускун төһө билэҕин?» викторина.

2 ытыааччы: Кылааспыт чааһын түмүк тылын кылааспыт салайааччытыгар С.А. Габышеваҕа биэриэбин.

Түмүк тыл: Оҕолоор, бүгүн биһиги төрөөбүт-үөскээбит, үөрэнэр, үлэлиир, олорор дойдубут Мэнэ-Ханалас баай историятыттан билистибит, биллибит-

көрдүбүт. Эниги өссө эбии Мэнэ-Ханалас историятын, чулуу дьоннорун туһунан бу «Мэнэ-Ханалас туһунан суруйаллар» диэн паапкаттан билсиэххитин сөп. Улуус туһунан кэпсиир элбэх кинигэлэр бааллар. Биирдиилээн нэһилиэктэр тустарынан кэпсиир кинигэлэр «Саха сириг нэһилиэктэрэ» диэн сериянан «Бичик» кинигэ издательствотыгар бэчээттэнэн табыстылар. Биһиги улууспут үс нэһилиэгин туһунан кинигэлэр бааллар: «Дойдубут 1 Тыыллыма дьонноро», «Нөөрүктээйи үйэлэр кирбиилэригэр» уонна «Дьябыыл кырса күөх». Олортон бүгүн «Дьябыыл кырса күөх» диэн кинигэни бу көрдөрө аҕаллым. Бу кинигэҕэ 1768 сылтан олохтонон баран, билингэ диэри үүнэ-сайда турар быыкаайык нэһилиэк 1000-тан тахса дьоно ахтыллыбыттар. Төрөөбүт дойдум туһунан кинигэни биир тыһынан аахтым. Эбэлэрим, эһэлэрим, ийэм, аҕам, аймахтарым Баишевтар, Борисовтар ааттара сотуллубат гына суруллубуттун долгуйдум, киэн туттуу санаата үөскээтэ. Маны ааһан биирдиилээн аҕа уустара, ыччаттарыгар анаан кинигэ суруйар буоллулар. (Р.А. Бурнашев кинигэтин көрдөрөр). Биһиги аймахтар – Борисовтар тустарынан төрүччүлөрдөөх, элбэх хаартыскалардаах, ахтылардаах кинигэни кырдыаҕас эдьийбит П.С. Борисова суруйан Борисовтар аҕа уустарын кэнчээри ыччаттарыгар бэлэх уунна. Дьэ, ити курдук хас биирдии киһиэхэ төрөөбүт дойдута тэлгэһиттэн саҕаланар. Бастаан бэйэн төрдүгүн-уускун бил, онтон олорор нэһилиэккин үөрэт, онтон олорор улуускун. Биһиги Мэнэ-Ханалас ыччаттарабыт. Тылдьыкка «мэнэ» диэн тыл суолтата киэн-куон, улахан, өлбөт-сүппэт диэн суруллубут. Ол иһин этэн эрдэхтэрэ

«үрдүк мэнэ халлаан», «өлбөт мэнэ уута» диэн. Үчүгэй ыраас суолталаах тыл эбит – Мэнэ! Оччотугар Мэнэ сирэ, Мэнэ ыччата диэн үрдүктүк, киэн туттуулаахтык уонна эрэннэриилээхтик этиллиэхтээх эбит буоллахтара. Мэнэ-Ханалас ыччаттара буоларгытын хаһан да умнуман, бүгүн кэпсэпит дьоннорбут олохторо эһиэхэ сирдьит сулус буоллуннар. Эһиги кинилэргэ тэннэһиэхтээххит. Төрөөбүт дойдугутугар таптал, төрөөбүт дойдунан киэн туттуу эһигинниин аргыстастын.

ЧЭЧИРИИ САЙЫН, ТАПТАЛЛААХ КУОРАППЫТ

Сыал-сорук:

1. Дьокуускай куорат дьин историятын билси;
2. патриотическай санааны иити;
3. Дьокуускай саха норуотун дьылбатыгар оруолун – манна үөрэнэн идэ ылар курдук өйдөтүү;
4. Дьокуускай сана тутууларын кытта билсиһи.

1 ыытааччы: Быйыл, 2002 сыл балаһан ыйын бастакы өрөбүл күннэригэр, үс үллэр үөстээх Өлүөнэ өрүс ханас кытылыгар, улуу Туймаада хочотугар дьоллоох Дьокуускай куорат төрүттэммитэ 370 сылын үөрүүлээхтик бэлиэтээһин буолан ааста.

2 ыытааччы: 370 сыл анараа өттүгэр куораты ким олохтообутай, куорат хайдах тутулубутай, үөскээбитэй, сайдан испитэй? Биһиги билиибит кэмчи. Оччотооҕу кэм таһымын, тутулун, олоһун-дьаһаһын инэринэн илдьэ сылдьахтаах, билиэхтээх биһиги буолабыт. Оччоҕо эрэ биһигиттэн дьиннээх патриот, гражданин итиллэн тахсыахтаах.

Дьэ, маннык сыаллаах-соруктаах кылааспыт чааһын саҕалыбыт (*1 оҕо киирэн указ ааҕар*).

1 оҕо: 1632 сыл балаҕан ыйын 25 күнүгэр, Русь бүтүүнүн күн-судаар ыраахтааҕыта, улуу кинээс Михаил Федорович ыйааҕынан, сулуусаҕа ильдэ сылдыар дьоммунаан Өлүөнэҕэ дьаһаах хомуйарга уонна саха дьоно кэлэн түһэллэригэр остуруок туттум.

2 ыҕтааччы: Былыр-былыргыттан Сибиригэ биир да куорат бэйэтэ үөскээбэтэҕэ. Олор бары судаарыстыба анал дьаһалынан, сөбүлэнинэн уонна былааннаахтык тутулубуттара. Бастаан сирин-уотун булан баран былаана, уруһуйа оноһуллара, онтон үп-харчы көрүллэрэ. Сана тутулар куорат төһө улахан буолуохтааҕын, төһө киһи олоруохтааҕын эмиэ кинилэр дьаһайаллара.

2 оҕо: Буряттар сирдэринэн сылдьан кэлэн, Енисей хаһааҕа Петр Бекетов Усть-Кут острогар кыстаары тохтообут уонна Лена өрүһүнэн таннары хоту диэки олохтоох саха уустарыгар тийэр былааннаах остуруок туппут. Ленскэй диэн ааттаабыт. Онон нууччалар Саха сиригэр бастакы остуруоктара Өлүөнэ уна биэрэгэр Нам кинээһэ Мымахтан көнүллэтэн тутулубута.

3 оҕо: Бу остуруогу саас аайы уу ылар эбит. Ол иһин 1640 с. Ленскэй остуруогу саналы тутан кириэппэс онорбуттар. Онтон ыла докумуоннарга Якутскэй диэн ааттыыр буолбуттара. 1641 с. суруйууга итиннэ 46 саха балаҕана, 24 дьийэ баара диэн докумуонна көстөр. 1642 с. остуруогу барытын уу ылан ааспыт.

4 оҕо: Остуруок табыҕаа суох сиргэ турарыттан ыраахтааҕы былааһа дьиксиммит. Онон сана сири көрдөөһүн буолбут. Балачча сири талан баран Туймаада

хочотугар тохтообуттар. Сана остуруогу 1643 с. тутан сағалаабыттар. Араас сылларга Бибиков, Приклонской, Кровков диэн воеводалар остуруогу тутууну иилээбиттэр-сағалаабыттар. Уопсайа 16 башнялаах остуруок сүүнэ сириэн тайаабыт: билигин Каландрашвили – Ленин – Петровской – Жирков уулуссаларынан. Ити башнялартан биир эрэ ордубута, Емельян Ярославской аатынан музей тэлгэхэтигэр өр турбута, быйыл умайан хаалла. Башня куопуйата санаттан оноһуллан, бүгүн «Эргэ куорат» диэн кыбаарталга биир кэрэ-бэлиэ миэстэ буолан турар.

5 оҕо: 1679-1687 сылларга Дьокуускай икки төгүл түһүмэхтээн саналыы тутулар. 1701 сыл ахсынньы 27 күнэ үүнэр күнүгэр улаханлык умайар. Куорат кириэппэс хаатыттан тахсан билинни проспект ааһар сириэн диэки сыҕарыйан испит. Аппа унуор туораабыт. Ити кэмнэ 1707 с. Дьокуускайга бастакы таас дьыэ-воевода канцелярията тутулуубут.

6 оҕо: 1737 с. куоракка 348 дьыэ, ону тэнэ 99 саха балаҕана баара. 1735 сыллаахха бастакы оскуола аһыллан, онно нуучча, саха оҕолоро бииргэ үөрэммиттэрэ. Ол кэмнэ куорат нууччалара, бары чиновниктара сахалыы кэпсэтэллэрэ. Дьыэни-уоту көрүү, хайдах аһаан-таннан олоруу, бэл оҕону иитии барыта сахалыы этэ. 1780 сылтан дьаарбанкалар ытыллар буолаллар. Онтон ыла саха эргигэн эйгэтигэр тардыллар, сыыйа саха атыһытара баар буолан кэлин кыаһыран тахсаллар. Эргигэн, рынок – сахаҕа кэлии дьону кытта тэн буоларыгар олох бастакы оскуолатынан буолбут.

7 оҕо: Былыргы Дьокуускай устун экскурсияҕа ынырабын.

Билигннн Ленин проспекта былыр Улахан (Большая) диэн ааттаах эбит. Нуучча драмтеатрын оннугар Яркова диэн баай дьахтар дьиэтэ турбут. Бу дьиэҕэ нуучча демократ суруйааччыта Н.Г. Чернышевская Бүлүүттэн айаннаан иһэн тохтоон ааспыт.

Театр иннигэр, билигин гостиница тутулан турар сиригэр, 1820 сыллаахха Предтеченскэй таһара дьиэтэ турбута. «Якутгражданпроект» дьиэтин оннугар, куорат олохтоохторо саамай таптаан сылдыар сирдэрэ, «Ершов халбаһытын маҕаһына» баара. «Якутзолото» дьиэтин оннугар Иркутскай атыһыттарын маҕаһына «Коковин и Басов» баара. Кэлин «Детский мир» маҕаһын буолбута. Эргэ универмаг иннигэр, билигин оҕо эстетическэй киинэ (зеркальной здание) турар сиригэр Аверенскай атыһыт маҕаһына турбута. Оттон Ленин пааматынньыгын кэннигэр турар правительство 2-с нүөмөрдээх дьиэтин оннугар аатырар атыһыт Сиилин маҕаһына уонна олорор дьиэтэ бааллара. Оттон Ленин болуоссатын территориятыгар «Көстүүнэй» (Гостиный двор) диэн наһаа кыраһыабай тутуулардаах таас тутуу баара. Бу «Көстүүнэйи» үс өттүттэн ампир стиллээх 18 колонна эргийэрэ. Дьиэ голландка оһохторунан ититиллэрэ, тас өттө үрүн оппуохалааҕа. Ол кэмнэргэ куорат саамай улахан уонна кыраһыабай тутуута этэ. Бу дьиэ 1957 с. куорат 325 сыллаах юбилейыгар көтүрүллүбүтэ. Атын уулуссалар остуоруйаларын «Кэскил» хаһыаттан «Уулуссалар хайдах үөскээбиттэрэй уонна ааттаммыттарай?» матырыйаалтан интэриэһиргээн ааҕаххытын сөп.

Хомойуох иһин, революция кэнниттэн эргэ олобу санатар элбэх уулуссаны саналы ааттаабытара. Историяны үйэтиитигэ болѳомтону уурбакка, 20-с сыллартан агардас коммунист сирдьиттэр аатгарын хамаѳатык биэрбиттэрэ, дьиннээх Дьокуускай түн былыргы аатын-суолун былыт курдук туора соппуттара.

8 оѳо: 17-18 үйэлэргэ Дьокуускай – Россия илинни сирдэри сэриилээн ыларыгар, үгүс ахсааннаах экспедициялары ытан, ол сирдэри, Хотугу Муустаах муора эргинин чинчийиигэ киин буолбут куорат. Дежнев, Хабаров этэрээттэрэ Беринг, кэлин Сибиряков сүдү экспедициялара Дьокуускайтан тэриллэн, күүс-күдэх ылан илин барбытара. Онон Дьокуускай Хотугулуу Илин Азияѳа биир бөдөн политической, экономической, научнай, информационной киин буолар.

9 оѳо: Саха норуотун олоѳо сурукка кириитэ нууччалар айанныттара Ленаѳа бастаан остуругу туппуттарыттан саѳаланар. 370 сыл устата нуучча, саха биир тылы булан эйэ-дэмнээхтик бу уустук айылѳалаах дойдуга олоробут-үлэлиибит. Ону кэрэһэлиир музей-заповедник Суотту сиригэр Ленскэй остуруок бастаан турбут сиригэр Чымаадайга народной суруйаачы Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоон көѳүлээһининэн тэриллэн үлэлиир.

Бу музей-заповедникка, биһиги былырыын кылааспытынан баран күүлэйдээн кэлбиппит. 40 гектардаах сиргэ музей араас тутуулар бааллар (*фотомонтаж*).

Нуучча айанныттара айаннаан кэлбит устар аалларын макета, ол таһыгар бары айанныттарга аналлаах

сэргэлэр. Нууччалар кэлиэхтэриттэн христианство тэнийбит – ол бэлиэтэ Спасскай тангара дьизтэ; бурдук ыһыта, астаныта саҕаламмыт – ол бэлиэтэ-миэлинсэ; үөрэх саҕаламмыт – ол бэлиэтэ бастакы оскуола; эргин саҕаламмыт – ол бэлиэтэ Басов атыһыт дьизтэ.

Басов атыһыт дьизтин уһун-киэн көрүдүөрүн анар өттүгэр Дьокуускай куорат быллыргытын кэпсиир хартыыналар биһиги болжомтобутун тартылар (*хаартыскалары көрдөрөр*).

Биһиги элбэҕи билэн-көрөн, дуоһуя сынньанан кэлбиһпит.

10 оҕо: Дьокуускай 1638 сылтан – уезд, 18 үйэ саҕаланыаҕыттан – уобалас, 1922 сылтан – Саха АССР киинэ, 1990 сылтан – Саха сувереннай республикатын столицата.

1 ытытааччы: Дьэ, ити курдук Дьокуускай куорат күнтэн күн сайда, кэнии турар.

Дьокуускай – үөрэх, наука киинэ. 1917 сыл иннинэ 2 семинария, 1 училище баар эбит буоллахтарына, билигин СГУ, тыа хаһаайыстыбатын академията, киин үөрэх тэрилтэлэрин филиаллара, орто үөрэх тэрилтэлэрэ үлэлиллэр. Бу үөрэх заведениеларын нөнүө төһөлөөх элбэх саха ыччата үөрэнэн, идэ ылан республикабыт араас муннуктарыгар үлэлии сылдьаллара буолуой? Күн бүгүн биһиги Балыктаахпытыттан 38 оҕо үрдүк үөрэх, 30 оҕо орто үөрэх кыһаларыгар үөрэнэ сылдьаллар. Онон Дьокуускайбыт хас биирдиибит дьылҕатыгар улахан оруоллаах. Билигин биһиги кылааспыт эдкордара Яна, Света, Алина кылаас чааһыгар бэлэмнэнэн хаһыат таһаарбыттара, ону билсиэҕин (*хаһыакка оҕолор*

учууталлартан ылбыт интервьюлара, хаартыскалар, учууталлар хаһан Дьокуускайга олорон үөрэммиттэрин кэпсээбиттэрэ киирбиттэр).

2 ыытааччы: Бүгүн Дьокуускай ханнык баһарар омул киһитэ кэлэн туристыан сөптөөх, ханнык баһарар таһымнаах спортивной оонньуулар, научнай-практической конференциялар ыытыллыахтарын сөптөөх үрдүк сайдыылаах, культуралаах куоратыгар кубулуйда. Ол курдук 1992 сылтан бэттэх Дьокуускайга тутуллубуттара: «Туймаада» стадион, «Эллэй Боотур» муус дыбарыаһа, медицина киинэ, Ийэ уонна оҕо дьиэтэ, Комдрагмет, СГУ сана корпусуна, Ил Түмэн дьиэтэ, Ленин проспектынааҕы 5 сулустаах гостиница (фотовыставка). Куорат юбилейын көрсө, 17 нүөмөрдээх оскуола, культура уонна искусство Арктикатааҕы институтун дьиэтэ, Күөх хонууга Московской Набережной, Орджоникидзе болуоссатын тупсаран оноруу ыытылыннылар. Дьокуускай исторической өттө чөлүгэр түһэриллэр, куорат хатыламмат уратытын көрдөрөр былыргы өйдөбүннүк тутуулар баар буоллулар, сылын аайы проспектары көҕөрдүү үлэтэ күүскэ ыытыллар буолла.

10 оҕо: Дьокуускай куорат историятын туһунан элбэх кинигэлэр, атластар, альбомнар кэпсириллэр (*выставка*). Ону бу выставкаттан билсиэххитин сөп. Бу Дьокуускай туһунан значоктары хомуйдубут. Анардас бу да значоктартан киһи элбэҕи билиэн сөп эбит. Холобур, «Дыгын башнята» диэн ааттанар ордон хаалбыт Якутскай острог башнята 17 үйэҕэ тутуллубут эбит, Дьокуускай куорат гербэтэ. 1982 с. Дьокуускай куорат 350 сааһын

бэлиэтиир күннэригэр Үлэ Кыһыл Знамята орденынан наҕараадаламмыт.

1 ЫЫТААЧЧЫ: Кылааспыт чааһын түмүк тылын учууталбытыгар биэриэбин.

Түмүк тыл: Бүгүн, кырдык даҕаны, Дьокуускай Сахабыт сириҥ визитнай карточката буолуон буолла. Бу тутуулар барыта олох аҕыйах сыл иһигэр тутулуннулар. Бастакы Президеммыт М.Е. Николаев туруорсан, алмаастан, көмүстэн киирэр харчыттан республика сайдыытыгар хаалларынар буолуохпутугтан, суверенитеттаныахпытыттан ыла аҕыйах сыл иһигэр төһөлөөх сайдыы буолла? Аны аҕыйах сылынан Беркакит-Томмот-Дьокуускай тимир суола тийэн кэлиэ. Тимир суол, куорат эрэ олоҕун буолбакка, республика хотугулуу-илин өттүн бүтүннүүтүн олоҕун тосту уларытыа. Ол кэмгэ эһиги үөрэнэ, идэ баһылы куоракка кириэххит. Хас биирдибит бүгүҥнү олорор, үөрэнэр дьэбититтэн, оскуолабытыттан саҕалаан културабытын үрдэтиэбин, туохха барытыгар харыстабыллаахтык сыһыаннаһабын. Оччоҕо куоракка киирдэххитинэ, киниэхэ олорор дьэбитигэр курдук сыһыаннаһаххыт. Бу кылааспыт уна өттүгэр Дьокуускай куорат биир кэрэ-бэлиэ миэстэтэ, Сэргэлээх, турар гына онордубут. Бу дириҥ ис хоһоонноох. Үчүгэйдик үөрэнин, билиигэ-көрүүгэ тардыһын, бу үлүгэр үчүгэй корпусарга үөрэниэххит, олоруоххут. Биһиги куоралпытыгар идэни дэгиттэр баһылыырга усулуобуйа барыта баар. Онно эһиги тиксиэххитин мин наһаа баҕарабын. Инникитин биһиги столицабыт үүнэрэ-сайдара эһигиттэн тутулуктаах.

АҤАҢАС ХАЛЛААН АННЫГАР МУЗЕЙ

Сыла: Санкт-Петербург куорат историятын кытта билсиһии, художественнай кылааска үөрэнэр оҕолору дьиннээх искусствону кытта алтыһыннарыы.

Учуутал: Оҕолоор, бэһис кылаастан ылата биһиги араас темалаах кылаас чаастарын ытан кэллибит. Ырытан көрдөххө, биһиги кылааспыт чаастарын биографията тэлгэһэбиттэн сағалаан, бэйэбитин кытта улаатан, кэнээн иһэр. Ол курдук:

5 кл. Дьоро киэһэ;

Байанайдын көрсүһүү;

Төрөөбүт түөлбөбит Балыктаах (уулуссалар, үлэһиттэр).

6 кл. Көлүөнэлэр көрсүһүүлэрэ;

Тоғус төгүл тоғо;

Эһэлэрбит бойобуой суолларынан;

Кинигэ – билии төрдө.

7 кл. Дьокуускай куорат историята;

Театральной искусство 75 сыла.

Бүгүн биһиги улуу Санкт-Петербург куораты кытта билсиэхпит. Санкт-Петербург, Петроград, Ленинград 1703 сыллаахха Петр I ыраахтаағы ыйаағынан олохтоммут куорат. Биһиги Дьокуускайбытынааҕар эдэр, ол гынан баран төһөлөөх сайдылаағын билэн бүгүн сөбүүххүт.

Билигин барыгытын Санкт-Петербурга заочнай экскурсияға ынырабын.

Болҕойун! Самолетка олон Дьокуускай – Санкт-Петербург рейсынан көтөн иһэр курдук сананыағын (магнитофонная запись): «Уважаемые пассажиры,

командир корабля и экипаж приветствуют вас на борту самолета Ил-62, совершающего рейс Якутск – Санкт-Петербург. Самолет находится на высоте 7000 метров от уровня моря. Командир корабля – пилот I класса Ежов И.В. *(музыка)*.

Уважаемые пассажиры, через час мы совершим посадку в аэропорту «Пулково» города Санкт-Петербург. Санкт-Петербург – город славной истории, город трех революций и мужества, город вечной и неувядаемой красоты.

В этот город влюбляются заочно до того, как увидят его. Радиостанция «Турист» приглашает на заочную экскурсию. Площади, улицы, набережные – это уникальный, исторический и архитектурный музей, под открытым небом.

Здесь каждый дом история...

Расстрелли, Старов, Кваренги, Баженов, Перышкин, Захаров, Росси, Стасов... Великие архитекторы, они создали эту удивительную гармонию из камня, воды и воздуха.

Пушкин и Гоголь, Глинка и Чайковский, Репин и Суриков, Некрасов, Достоевский и Блок... Их муза родилась на берегах Невы.

Город раскинулся на 42 островах на дельте реки Нева, в его черте 68 рек, ручьев и каналов, через которые переброшено более 280 мостов. Вот некоторые из них *(диапозитивы)*:

1. Мост Александра Невского, 1956 г.;
2. Спуск у прачечного моста (18 век);
3. Мосты зимней канавки;

4. Адмиралтейская набережная, 1874 г.;
5. Мост – площадь на канале Грибоедова, 1881 г.;
6. Прачечный мост (18 век);
7. Мост Ломоносова, 1788 г.;
8. Синий мост на реке Мойке, 1843 г.

В городе вы можете посетить (*диапозитивы*):

1. Кунсткамеру – первый музей России;
2. Центральный военно-морской музей;
3. Петропавловскую крепость;
4. Государственный русский музей;
5. Квартиру-музей А.С. Пушкина;
6. Музей А.В. Суворова;
7. Музей-памятник Исаакиевский собор;
8. Дворец Петра 1 в летнем саду;
9. Музей истории, религии и атеизма

Добро пожаловать!

Авиалайнер ИЛ-62 благополучно совершил посадку на аэропорт «Пулково» г. Санкт-Петербурга. Температура воздуха 24 градусов тепла».

Быгтааччы: Оџолоор, дьэ улуу куораппытыгар үктэннибит. Бүгүннү программабыт – Эрмитаж (диапозитивтары проекторынан көрдөрөбүт).

Эрмитаж – бу аан дойду саамай бөдөн музейдарыттан биирдэстэрэ. Бу музей экспозициялара (Зимнэй Дворец), Малай Эрмитаж, Эргэ уонна Сага Эрмитаж сүүһүнэн саалаларыгар туруоруллубуттар.

1 оџо: Зимнэй Дворец – Эрмитаж 5 музей-дьиэлэрттэн саамай кыраһыабайдара, ис хоһоонноохторо. 1754-1762 сс. архитектор Бартоломео Растрелли бырайыагынан тутуллубута.

2 оџо: Зимний дворец кылаабынай кирилизһин 18 үйэџэ Посольский диэн ааттыр этилэр. Омук державаларын посоллара бу кирилизһинэн тахсан ыраахтааџыга приемна киирэллэрэ. Түннүгүнэн сымнаџас сырдык киирэн, сымыйа сиэркилэ түннүктэргэ охсуллан зданияны кэнэтэрэ.

3 оџо: Кирилизһинэн тахсан, ханас өттүнээџи аанынан киирэн Петропавловской саалаџа киирэбит. Бу саала куораты олохтообут ыраахтааџы Петр 1 сырдык мөссүөнүгэр сүгүрүйүү быһыытынан тутуллубут.

4 оџо: Георгиевской саала – архитектор В.Н. Стасов, саамай үрдүк сыанабылы ылбыт үлэтэ.

5 оџо: Павилионнай саала – 1764-1775 сс. Екатерина II ыйытыгынан Зимней дыбарыас салџанар уонна Малай Эрмитаж диэн ааттанар. Павилионнай саала Малай Эрмитажка баар.

6 оџо: Малахитовой саала – бу нуучча искусствотын памятнига.

7 оџо: Александр Невскэй гробницата. Гробница кэнсиэртиир саалга турар. Елизавета ыраахтааџы ыйааџынан 1747-52 сс. оноһуллубут, нуучча улуу полководеһыгар уонна государственнай деятелигэр аналлаах пааматыннык.

8 оџо: Арџаа Европа искусствотын историятын көрдөрөр отдел экспонаттара. Микеланджело «Скорчившийся мальчик» мрамор 1520-1530 сс. Бу Эрмитажка Италия аатырбыт скульптора, архитектора, живописеһа Микеланджело Буанорроти собус-соџотох подлиннига, ол эбэтэр олох дьиннээх үлэтэ.

9 оџо: Леонардо да Винчи зала. Улуу Италия художнига икки подлиннай үлэлэрэ Эрмитажка бааллар.

Ылтааччы: Эрмитаж бары саалаларыгар биирдии хонон таџыстахха съл ааһар дииллэр. Бүгүн бу аатырбыт музей сорох заалларын кытта билсистибит. Сиһилии билиэххитин баџарар буоллаххытына библиотекаџа «Эрмитаж» (Путеводитель по выставкам и залам) диэн кинигэ баар, ону кытта билсиэххитин сөп.

- Экскурсиялар: а) литературные места;
б) выборгская сторона;
в) Репино;
г) Зеленый пояс славы.

Ылтааччы: Санкт-Петербург куорат – үөрэх кыһата. Биһиги оскуолабыт выпускниктара убайдыы балыс Коля Решетников уонна Айта Макарова бу куоракка үөрэнэллэр.

Викторина:

1. С-Петербург хас съллаахха олохтоммутай, ким төрүттээбитэй? (1703 с. Петр 1).

2. Эрмитажка ханнык залга временнай правительство кабинета этэй? (Малахитовой зал).

3. Александр Невскэй гробницатыгар төһө үрүн көмүс ороскуоттаммытай? (1 тонна 4 центнер 40 кг).

4. Микеланджело соџотох подлиннай скульптурата Эрмитажка баар. Ол ханныгый? (Скорчившийся мальчик).

5. Ыйанан тулар сад ханнык зал түннүгүнэн көстөрүй? (павилионнай зал).

6. Ленинград блокадата аан бастаан ханан быстыбытай? (Ладога күөл).

7. Улуу нуучча художнига И.Е. Репин автобиографической кинигэтэ (Далекое близкое).

8. Россия 1 музейа (Кунсткамера).

9. С-Петербурга хас муоста баарый? (280).

Түмүк: Бу улуу куорат туһунан саҕалааһын өйдөбүллэри ыллыбыт. Билиигитин-көрүүгүтүн өссө ханатын. Онно көмөлөһүөхтэрэ бүгүнгү быыстапкалар.

Бу куораты баран көрүн, күүлэйдээн сынньанан кэлин – эһиги баҕа санаабыт туоллун.

“САХА АССР УОННА ССРС ҮРДҮКҮ СЭБИЭТИН ДЕПУТАТТАРА – БИҢИГИ КИЭН ТУТТУУБУТ”

7 кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

Ытааччылар Кеша Трифонов, Саяна Прохорова.

Кеша: Үтүө күнүнэн оҕолор, убаастабыллаах учууталлар, төрөппүттэр. Үүммүт 2023 сыл Саха өрөспүүбүлүкэтигэр Ил Дархан А.С. Николаев анал уураабынан Үлэ сылынан биллэриллибитэ.

Саяна: Советскай Союз ыһыллыан иннинэ тыа хаһаайыстыбатын производства мунутуур сайда сылдыбыта. Тэрээһиннээх улахан совхозтар диэн бааллара. Манна хас да отделениеларынан элбэх ынах сүөһүнү, сылгыны иитэллэрэ. Холобур “Мэнэ” совхоз Балыктаахтааҕы отделениетыгар “Сүрэх тыанан”, “Халдыаайынан” “Бэһэр”, “Октябрь”, “Сарыал”, “Юбилейнай”, “Грузия”, “Родильнай” диэн улахан ыанньык сүөһү, субан сүөһү фермалара бааллара, манна элбэх ыанньыксыттар, субан сүөһү көрөөччүлэр үлэлиллэрэ. Бу фермаларга оттуурга, тийэргэ-таһарга элбэх техника, массына, трактор сүүрэрэ, онон элбэх тракторист, суоппар баара. Аны бу сүөһүлэри эбии

аһатарга ити билигин бырағыллан турар бааһыналарга бурдук ыһаллара, киэн бааһыналарга хортуоппуй олордоллоро. Хотоннору өрөмүөннүүргэ, араас тутуулары тутар анал тутуу биригээдэтэ баара. Күүрээннээх үлэ күөстүү оргуйара. Быһатын сүүһүнэн киһи үрдүк таһаарыылаахтык, үтүө суобастаахтык үлэлээн-хамсаан ааспыттара, нэһилиэк сайдыытыгар дьоһун кылааттарын киллэрбиттэрэ.

Кеша: Үлэ сылыгар аналлаах “Саха АССР уонна ССРС Үрдүкү Сэбиэтин депутаттара – биһиги киэн туттуубут” диэн ааттаах аһаҕас кылааспыт чааһын сағалыбыт.

Кылааспыт чааһын сыала:

Музей матырыйаалларыгар, аймахтарын тус архивтарыгар олобуран ССРС, Саха АССР Үрдүкү Советын депутатыгар тийэ үүммүт киэн туттар дьоммут туһунан ирдэһэн билии-үөрэтии.

Соруктар:

- ССРС Үрдүкү Советын депутата, Саха АССР Үрдүкү Советын депутата диэн туох болумуочуйалаах дьонуй?

- Марфа Яковлевна Баишева олобун, үлэтин үөрэтии;

- Мария Александровна Говорова олобун, үлэтин үөрэтии;

- Ксения Гаврильевна Черкашина олобун, үлэтин үөрэтии;

- Евдокия Иннокентьевна Прибылых олобун, үлэтин үөрэтии *(бу суруктар барыта экранна тахсаллар)*.

Кылааспыт чааһын ыңырыылаах ыалдьыттара: Прибылых Иван Николаевич, 9-с кылаас үөрэнээччитэ Винокуров Сайдам, биһиги ийэлэрбит.

I. *Тит, Айтал:* ССРС Үрдүкү Советын депутата, Саха АССР Үрдүкү Советын депутата диэн туох болумуочуйалаах дьонуй? (*Интернет ресурстан кэпсииллэрэ экранна көстөр*). Ол аата ССРС Үрдүкү Советын депутата билигин Государственной Дума депутатыгар тэн, оттон Саха АССР Үрдүкү Советын депутата билигин Ил Түмэн депутатыгар тэн.

II. *Ира:* Биһиги нэһилиэкпититтэн аан бастагы Саха АССР ҮС депутатынан Марфа Яковлевна Баишева буолар (*Экранна “Саха АССР Үрдүкү Советын депутата Марфа Яковлевна Баишева” диэн сурук уонна хаартыската көстөр*). 1951 сыллаах олунньу 6 күнүнээҕи “Колхоз кырдыга” хаһыакка бу курдук суруллубут: “Дьабыыл нэһилиэгин “Үүнэр күүс” колхозтан тракторист Баишева Марфа Яковлевна ыһы былаанын 102% толордо. Ол курдук паардааһынна 143 га, культивацияҕа 121 га, күһүннү хорутууга 104 га сирин хорутта. Марфаны 54-с нүөмүрдээх Төнүлүтээҕи быыбардыыр учаастак Саха АССР Үрдүкү Советыгар депутатка кандидатынан туруорда. Дьэ, биһиги Марфабыт кырдык үлэһит, кыайыылаах-хотуулаах киһи. Депутатка кандидатынан туруорбуттара саамай сөп”.

Маша: Трактористка Марфа кыыс (*“Аартык” түүлбэ дакылаатыттан*).

III. *Кеша:* 9-с кылаас туйгун үөрэнээччитэ Сайдам Винокуров эбэтин Саха АССР Үрдүкү Советын депутата Мария Александровна Говорова туһунан чинчийэр үлэ

ытан, “Трудом славен человек” улуустааҕы ааҕыларга ситиһиилээхтик кыттыбыт. Сайдамы болҕойон истиэбин. (экранны “Саха АССР ҮС депутата М.А. Говорова” диэн сурук уонна хаартыската көстөр. Сайдам презентацията көстөр).

IV. ”VI ынырыылаах ССРС Үрдүкү Сэбиэтин депутата Ксения Гаврильевна Черкашина” сурук уонна хаартыската көстөр.

Айтал Иванов: Тулаайах оҕо саас

Мичил Ноговицын: Эрчимнээх эдэр саас, күүрээннээх үлэ

Тит Артемьев: Ыччаты үлэҕэ иппит наставник

Айтал Чалкин: Ыанньыксыт – депутат.

V. “Саха АССР Үрдүкү Сэбиэтин депутата Е.И. Прибылых” диэн сурук уонна фотота тахсар.

Сайаана: Иван Николаевич, баһаалыста биһиэхэ ийэн туһунан кэпсээ эрэ. Эниги ийэбитигэр элбэхтэ көмөлөстөххүт, төһө үүтү биирдии ынахтан мунутаан ыабытай, депутат буолан тугу туруорсубутай?

Сайаана: (бүппүтүн кэннэ) Иван Николаевич, ийэн туһунан кэпсээнин иһин махтал.

Айтал Иванов: ”Ээ, ол иһин даҕаны, “Сүрэх тыаҕа” турбут фермалартан үс ыанньыксыт депутат буоланнар, мин олорор уулуссам Депутатская диэн ааттаах эбит дии”. Инньэ диэтин кытта, ийэлэр тахсаннар “Ферма кыргыттар” ырыаны толороллор.

Кылаас салайааччыта: Оҕолор, дьэ бүгүндү кылааспыт чааһын геройдара үлэ бөҕөнү үлэлээннэр, былаан бөҕөтүн толороннор, таһаарыылаах үлэлэрэ хайҕанан, чиэстэнэн-бочуоттанан, Үрдүкү Сэбиэт

депутаттара буолбуттарын биллибит. Оттон билигин итинник күүрээन्नэх үлэ тоҕо суоҕуй, тоҕо депутаттарынан боростуой үлэһит дьону талбаттарый? Эһиги сүөһү иитиитинэн дьарыктанья этигит дуо? Арай истэрбит тухары, кооперация ферматыгар, “Сүрэх тыаҕа” үлэһит тийбэтин айдаана, тоҕо ыччаттар сүөһү көрүүтүгэр үлэлиэхтэрин баҕарбаттарый? Туох дии саныгытый? Аһаҕас микрофон биллэрэбин. Хас да оҕо санаатын эппитин кэннэ учуутал түмүк тыла.

Түмүк тыл: Урут баары, салайааччыларбыт сыһа туттан, ыһыллыы буолан, совхозтар ыһылланнар, рыночная экономика киирэн, бүгүндү олоххо тийэн кэллэхпит. Тэрээһиннэх хаһаайыстыбалар тэриллитэлээн эрэллэр. Сыһа сайдыы баран иһиэ. Ыччат тыа хаһаайыстыбатыгар сыстыан наада. Онуоха бу бүгүн кэпсэппит аҕа көлүөнэ дьоммутуттан үөрэниэхтээхпит уонна кинилэртэн холобур ылыахтаахпыт, кинилэр ааттара умнуллуо суохтаах, үйэтитиллиэхтээх.

«ҮЛЭ КИИТИН УРУЙДУУБУТ» *5-с кылааска кылаас чааһын сценарийа*

Кылаас чааһын сыала: Мэнэ нэһилиэгэр тыа хаһаайыстыбата сайдыытын кэрдиис кэмнэрин үөрэнээччилэргэ билиһиннэри

Соруктара:

- Бастын производственник Сотников И.И. үлэтин билсиги;
- «Тыа хаһаайыстыбатын үлэлэрэ» уруһуй быыстапката;

- Кинигэ быыстапката;
- Рефлексия

Кыттааччылар: 5 кылаас коллектива, төрөшпүттэрэ, оскуола библиотекара Бурнашева А.Ф., ыалдыт Сотников И.И.

Тэрилэ: Оҕолор уруһуйдарын быыстапката; И.И. Сотников наҕараадалара, ленталара, мэтээллэрэ; Мэнэ нэһилиэгин тыа хаһаайыстыбатын үлэһиттэрин туһунан кинигэ быыстапката; кыһыл танаска суруллубут плакаттар.

1. Кирии чаас:

Кылаас иннигэр, остуол тула оҕолор кэпсэтэ олороллор (*экранна совхоз олобуттан элбэх фотолар көстө тураллар, учууталлара туораттан истэн турар*).

Маша Н: Оҕолор, урут Балыктаахха наһаа элбэх ферма баар үһү, онно элбэх да элбэх сүөһү, ыанар ынах, олору көрөр элбэх үлэһит, техника бөҕө, тыраахтардар, массыналар тигинээн-табынаан аҕай олорбуттар, үлэ күөстүү оргуйар үһү.

Сахаайа С: Аһаа, оннук, оннук. “Сүрэх тыаҕа” сыалай 5 улахан да улахан ферма баар үһү, онно мин эбэм Анисия Гаврильевна дояркалаабыт.

Иванна М: Мин эбэлээх эһэм Екатерина Андреевна, Иван Фомич эмиэ ыанньыксыттаабыттар, эһэм сайынын сайылыкка бостуук эбит.

Витя Н: Мин хос эһэм Николай Дмитриевич субан сүөһүнү уотууга таһаарыылаахтык үлэлээбит.

Айгуля Ш: Мин эһэм Николай Михайлович сылгыһыттарга зоотехниктаабыт.

Юля Р: Мин эхэм Михаил Христович ветеринар этэ, ынахтары эмтээбит, кинилэр Айгуля эхэтинээн тыа хаһаайыстыбатын факультетыгар бииргэ үөрэммиттэр ээ.

Арсен С: Мин эхэм Василий Дмитриевич тракторист этэ. Оччоҕо ол фермаларга от бөҕөтүн тастаҕа дии.

Саина С: Мин эхэм Дмитрий Гаврильевич эмиэ тракторист этэ, кини наһаа элбэх грамоталаах, наҕараадалардаах.

Алик Г: Мин эхэлэрим Роман Иннокентьевич, Василий Васильевич аатырбыт суоппардар, Ханаластан чох бөҕөнү, ыраах оройуоннартан от бөҕөнү таспыттар.

Юлиан С: Мин эхэм Илья Ильич – чемпион суоппар эбит, кини бензовоз массыынаҕа үлэлээбит.

Яна Ильинична: Оҕолоор, наһаа үчүгэйдик кэпсэтэ олорор эбиккит дии, истэммин наһаа үөрдүм. Бэйэбит эхэлэргит, эбэлэргит хайдах үлэлээн хамсаан ааспыттарын интэриэһиргиригит, билэргит хайҕабыллаах. Кырдык Мэнэ нэһилиэгэр тыа хаһаайыстыбата бэйэтин кэмигэр күүскэ сайдыбыта, сүүһүнэн киһи, олоҕо истэригэр эһиги эбэлэргит, эхэлэргит, үрдүк таһаарыылаахтык, үтүө суобастаахтык үлэлээн хамсаан аастахтара, нэһилиэк сайдыытыгар дьоһун кылааттарын киллэрдэхтэрэ. Биир оннук үлэһит – бүгүммү биһиги ыалдыппыт Сотников Иннокентий Иннокентьевич. Иннокентий Иннокентьевич, баһаалыста манна дьоһун миэстэҕэ тахсан олоҕорго көрдөһөбүт (*ыалдыт иннигэр тахсан олоҕор, оҕолор көһөн олоҕоллор*).

2. Экранна киинэ, хаартыскалар (*ону сырдатар кэпсээн*).

Автор тыллара: И.И. Сотников 1949 с. от ыйын 7 күнүгэр Аранас нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Оскуола кэнниттэн 16 сааһыттан колхозка үлэлээбитэ. Трактористар курстарыгар үөрэнэн, тракторист идэлэнэн 1965-2004 сылларга 39 сыл устата пенсияҕа тахсыар диэри трактористаабыта. Ыраахтан тийиигэ-таһыыга, ыарахан учаастакка хорсун хоодуот, эрэллээх үлэһит буолан кинини ытталлара. Кини төһөлөөх оту маһы тийэбитин-таспытын киһи кыайан аахпата буолуо. Тустаах үлэтин таһынан ыаллар отторун, мастарын тийэтэрээри көрдөһөллөрүн хаһан да аккаастаабат, киэһэ хойут да буоллар көрдөһүүлэрин толорор буолан, убаастыыллара, көрдөһүүлэрин быһа гымматыгар эрэнэллэрэ.

Иннокентий Иннокентьевич өр сыллах сыралаах үлэтэ үрдүктүк сыаналаммыта. М. Горькай аатынан совхоз олохтообут чекист Петров аатынан бириэмийэтин 6 төгүл, Мэнэ совхоз олохтообут аатырбыт шахтер Цыпандин аатынан бириэмийэ 2 төгүллээх лауреата буолбута. Мэнэ-Ханалас уонна Алдан оройуоннарын “Сизрпэ уонна Өтүйэ” социалистическай куоталаһы хас да төгүллээх кыайыылааҕа бэлиэлээх, “Коммунистическай Үлэ ударнига” буолбута, “Улуус чемпион тракториһа” аат инэриллибитэ. Бүтүн Союзтааҕы норуот хаһаайыстыбатын ситиһиилэрин быыстапкатын мэтээлинэн наһараадаламмыта. 1996 сыллаахха Саха Республикатын тыатын хаһаайыстыбатын салаатыгар Государственной бириэмийэ лауреата үрдүк аата инэриллибитэ уонна улуус Бочуотун кинигэтигэр киллэриллибитэ.

Иннокентий Иннокентьевич олоҕун доҕорунаан Евдокия Николаевнаһын 6 оҕону төрөтөн, иитэн,

үөрэттэрэн атахтарыгар туруордулар: Андрей – тракторист, Оксана – эргиэн үлэһитэ, Нелли – медсестра, Жанна – социальная үлэһит, Мария – медсестра, Кеша – суоппар. Элбэх сиэннээхтэр. Иннокентий Иннокентьевич үлэ, олох дьолун толору билэн билигин бочуоттаах сынньаланна олорор.

3. Иннокентий Иннокентьевичка оҕолор боппуруостара:

Витя Н: Иннокентий Иннокентьевич, дьэ эн Советскай Союз эрдэҕинэ, плановай экономика кэмигэр үлэлээн кэлбит туруу үлэһит буоллаҕын, ол күүрээnnээх сыллар эн сүрэххэр туох үтүө өйдөбүлү хааллардылар?

Алик Г: Иннокентий Иннокентьевич, эн ханнык трактордарга үлэлээбиккиний?

Юлиан С: Иннокентий Иннокентьевич, эн периодкар үлэлээбит трактористар кимнээҕий, сүрүн үлэҕит туох этэй?

Арсен С: Саамай ыраахтан хантан от тизибиккитий?

4. Уруһуй быыстапкатын туһунан.

Яна Ильинична: Боппуруостарбытыгар эппиэтин иһин улахан махтал, Иннокентий Иннокентьевич. Бүгүnnү кылаас чааһыгар анаан оҕолор “Тыа хаһаайыстыбатын үлэлэрэ” диэн темаҕа уруһуй быыстапката тэрийдибит. Билигин оҕолор бэйэлэрин үлэлэрин билиһиннэриэхтэрэ. Оҕолор биирдии этиинэн уруһуйдарын сырдаталлар:

Маша Неустроева (эбэтэ Марфа Алексеевна үүт тутааччы, эһэтэ Руслан Ефимович арендатор)

Сахаайа Сотникова (эбэтэ Анисия Гаврильевна ыанньыксыт),

Иванна Макарова (эһэтэ Иван Фомич элбэх ынафы уүрэн иһэр бостуук),

Алик Гоголев (эһэтэ Роман Иннокентьевич Кангалаастан чох тиэйэн иьэр, самосвалынан),

Витя Ноговицын (эһэтэ Николай Дмитриевич элбэх баҕайы ньирэйдэри суосканан аһата турар),

Арсен Стручков (эһэтэ Василий Дмитр тракторынан Алаҕартан от тиэйэн иһэр),

Юлия Рожина (эһэтэ Михаил Христофорович ынахтартан хаан ыла сылдар),

Айгуля Шарматова (эһэтэ Николай Михайлович сылгылар туруктарын бэрэбиэркэлиир),

Юлиан Солодников (эһэтэ Илья Ильич “Огнеопасно” массынынанан Бэстээхтэн бензин тиэйэн иһэр),

Сайыына Максимова (эһэтэ Дмитрий Гаврильевич тракторынан сир тиэрдэрэ сылдьар).

5. Кинигэ быыстапкатын билиһиннэри: “Мэнэ нэһилиэгин чэрдээх илиилээх үлэһит дьоно”, “Умнуллубат ааттар” (*оскуола библиотекара Бурнашева А.Ф.*).

6. Рефлексия

Яна Ильинична: Оҕолоор, дьэ бу Иннокентий Иннокентьевич уонна бэйэбит эбэлэргит, эһэлэргит курдук үлэлиэ этигит дуо, ол туһугар туохха үөрэниэхтээххитий, кэтэх хаһайыстыбаһытыгар тугу көмөлөһөһүт, агрохайысхалаах оскуолаттан туохха үөрэнэн тахсыахпыт дии саныыгыт? Санаабытын үллэстэбит.

Түмүк: Бастатан туран күндү ыалдыппытыгар Иннокентий Иннокентьевичка бүгүн кэлэн биһигини кытта көрсүбүтүгэр, сэһэргэспитигэр махтанабыт (*Ытыс тыаһа, оҕолор өйдөбүннүк сувенир биэрэллэр*).

Эниги буолабыт, оҕолор, тыа сиригэр инники кэскиллэрэ, сахабыт норуотун төрүт дьарыгын сүөһү сылгы иитиитин салҕаатахпытна эрэ тыа сирэ баар буолуо, салҕы сайдыа, бу Иннокентий Иннокентьевич курдук туруу үлэһиттэр Мэнэ сиригэр кэнэҕискигэр баар буоллуннар, дьиннээх сир хаһаайытара баар буоллуннар диэн агроосуолабыт сыал-сорук туруорунан үлэлиир.

Бары: Уруйданнын Үлэ киһитэ!

Чизэстэннин Үлэ киһитэ!

Бочуоттаннын үлэтэ-хамнаһа!

Сайыннын Тыа Сирэ!

«ХОТУГУ СИРИ БАҕЫЛЫЫРГА 380 СЫЛ БИИРГЭ»

9 “а” кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

*«Арассыйаны кытары биир
ини-бии курдук олоруохпут»
Өксөкүлээх Өлөксөй*

Кылаас чааһын сыала: Үөрэнээччилэргэ Саха сирэ Россияҥа холбоспута 380 сылын туолуутун сырдатты, бу холбоһуу историябыт быстыспат сорҕото буоларын өйдөтүү.

Былаан:

1. Нуучча айанньыттарын суолларын үөрэтии;
2. Дьаһаах хомуйуута – хардарыта эйэлээх сыһыан үөскээһинин бэлиэтэ;
3. Сир оноруутун, бурдук үүннэриитин историята;
4. Эргин сайдыыта, атыһыттар;
5. Сахаларга политсыылынайдар сабыдыаллара.

Тэрилэ: Проектор. Буклеттар, кинигэлэр.

1 ыытааччы: Үтүө күнүнэн күндү оҕолор, учууталлар, төрөппүтгэр. 2012 сылы республикабыт Президентэ Егор Афанасьевич Борисов Сомоҕолоһуу сылынан биллэрэн турар. Онон бу сылга 182 араас республиканскай таһымнаах тэрээһиннэр ытыллаллара күүтүллэр.

2 ыытааччы: Ол курдук 5-с төгүлүн Азия оҕолоро, «Россия – спортивная держава» Аан дойдутаағы спортивной форум, 4-с республика норуоттарын ассамблеята, Алексей Елисеевич Кулаковскай суруктарын 100 сыла уонна да атыттар. Ону таһынан Саха сирэ Россия састаабыгар киирбитэ 380 сыла. Онон Москва, Санкт-Петербург, Хабаровскай куораттарга республика күннэрэ буолуохтара.

1 ыытааччы: Быйылгы сыл официальной эмбилиэмэтэ ахсынны 23 күнүгэр бигэргэммитэ. Эмбилиэмэни Дьокуускай куорат олохтооҕо юрист Айхал Габышев айан онорбут. Эмбилиэмэ ортотугар эйэ бэлиэтэ холууп уруһуйдаммыт, кынаттара Саха Сирэ уонна Россия

былаабын көрдөрөллөр. Төгүрүччү уруһуй Саха сирин 7 төрүт омугун бэлиэтиир. Саха сирин гербэтигэр 7 алмаас эмиэ Саха сирин омуктарын сомоҕолоһууларын көрдөрөр.

2 ыытааччы: Оскуолабытыгар үрдүкү кылаастарга Сомоҕолоһууга аналлаах араас темаҕа аһаҕас кылаас чаастара ыытылла тураллар. Биһиги кылаас Сахабыт сирэ Россия састаабыгар кирибитэ 380 сыл буолбутугар сөп түбэһиннэрэн кылааспыт чааһын «Хотугу сири баһылыырга 380 сыл бииргэ» диэн ааттаатыбыт.

2 ыытааччы: Биһиги Сахабыт сиригэр төһө ахсааннаах омуктар олороллоро буолуой?

1 ыытааччы: Кэнники дааннайдарынан 120 араас омук олорор эбит.

2 ыытааччы: Дьэ, кырдык элбэх эбит. Биһиги кинилэри кытта сомоҕолоһон биир иллээх дьэ кэргэн курдук олордохпутуна республикабыт өссө сайдыа турдаҕа.

1 ыытааччы: Саамай сөпкө эттин. Бары сомоҕолостохпутуна Сахабыт сирэ мунутуурдук сайдыа, өссө да араас сана суоллар, саҕахтар арыыйыллыахтар этэ.

(Интервью)

2 ыытааччы: онтон 380 сыл анараа өртүгэр Сахабыт сирэ Россия састаабыгар кириэн иннинэ төннөн тийдэххэ хайдах этэй?

1 ыытааччы: Саха норуотун нуучча государство-тыгар холбоһуон иннинээҕи общественной тутулун таһымын кини 30-тан тахса биистэргэ хайдыһан олорбута кэрэһилиир, саамай бөдөн хастыы да тыһыынча дьонноох Ханаластартан, Мэнэлэртэн, Намнартан, Бороҕоннортон, Боотурускайдартан ураты орто да кыра да биистэр

бааллара. Биистэри хас да чугасты аҗа уустара бөлөхтөһөн үөскэтэллэрэ. Отгон аҗа уустары салайар да, дыһайар да баһылактарынан тойоттор буолаллара.

2 ыытааччы: Историаттан билэрбитинэн, 17-с үйэ саҗаланытыгар нууччаларга ыһыллы-буккуллуу тахса сылдыбыта. Онон государствоны чөлүгэр түһэри соруга турбута. Онно үп-харчы наада буолбута. Промышленность суоҗа. Үп-харчы киирэр суола түүлээх буолбута. 1619 сыллаахха Енисейскэй куоракка 2 нуучча дыоно Петр Албычев, Черкас Рунин эбэнки кинээһин Илтыгы көрсөллөр. Ол кинээс бу дыонно Енисейскэйтэн хотугулуу-соҗуруу түстэххэ улахан өрүс баар, онно сахалар олоролор, булдуна дьарыктаналлар диэн кэпсиир. Дьэ ол иһин экспедиция тэриниитэ саҗаланар. Сотник Петр Бекетов баһылыктаах этэрээт 1632 с. Өлүөнэ уна биэрэгэр остуруок тутар.

Инсценировка:

Чаҗар: Иһэллэр! Иһэллэр! Оночолоох дыон иһэллэр!
(*сотник П. Бекетов этэрээтин дыоно киирэн кэллэр*).

Лөгөй: Дорооболорун! Күн судаар ыраахтааҗы көмө дыоно. Лөгөй тойонноох Бороҗонно аҗа уустарын сирдэригэр үктэммикитинэн (*кыргыттар нууччаларга кымыс биэрэллэр*).

Мамык: күндү ыалдыттарбытын кырылыы кыынньар кымыһынан аях тутабыт, күндү киис тириитин бэлэх уунабыт (*нууччалар кымыһы иһэн баран, түүлээби ылан тэбээн-сахыйан көрөн баран укталлар*).

П. Бекетов: (*ыйаах ааҗар*) 1632 сыл балаҗан ыйын 25 күнүгэр, Русь бүттүүнүн күн судаар ыраахтааҗыта, улуу кинээс Михаил Федорович ыйааҗынан, сулууспаҗа ильдэ

сылдыр дьоммунаан Өлүөнэҕэ дьаһаах хомуйарга уонна саха дьоно кэлэн түһэллэригэр остуруок туттум.

Казак: бу ыйаах быһыытынан дьаһаах сылга биирдэ хомуллар. Хас биирдии уон аҕыс сааһын сиппит эр киһиттэн биир киһи биэрэр нуорма олохтонор.

1 ыытааччы: 1638 с. уезд, ол аата административнай дьаһалта тэриллэр, воевода ананар. Нуучча өрүскэ, саха тыаҕа олорор. Нуучча саха олоҕор буккуспат. Онон сахаларга дьаһааһы төлөөтөххө үчүгэйдик олоруохха сөп эбит диэн өйдөбүл үөскүүр. Дьаһааһы саха барыта үчүгэйдик төлөөбүт буолбатах. Төлөөмөөрү куоппуттар эмиэ бааллар, ыраах өрүс баһыгар түспүттэр, Бүлүү эргин, хоту куоппуттар. Хата, онтон саха тэнийэн, элбээн барбыт.

2 ыытааччы: Аҕыйах сыл буолан баран, киис бүппүт. Нууччалар бастакы сылларга сылга 10-тан тахса тыһыынча киис тириитин хомуйбуттара. 20 сыл иһигэр ол көрдөрүү хас да төгүл аччаабыт. Воевода нуорманы толороору араас дьаһаллары олохтуур. Онтон бири холобурдуохха сөп. Эр киһи өллөбүнэ кини биэрэр өлүүтэ оҕотугар, ойоҕор, эбэтэр чугас аймаҕар хаалар буолар. Ол аата баттабыл үөскүүр. Сахалар ыксаан Күн ыраахтааһыга үнсэллэр, дьаһаах кээмэйн аччат, балаһыанһа ыараата диэн. *(экранны сахалар ыраахтааһыга тийэн турар ойууларга көстөр).* Ыраахтааһы ону ылынар. Дьаһаах хомуйуута сахаларга биллэр-көстөр суолу хаалларбыта. Хардарыта эйэлээх сыһыан үөскээбитэ. Сана административнай, урут сахаларга суох, дьаһалта баар буолбута. Сахалар бэйэлэрин бэйэлэрэ салайыныылары саҕаламмыта. Сахалар ортолоруттан тойоттор баар буолбуттара. Улуус былаһа кытааппыта. Сахалар атын сирдэргэ ууһууларыгар,

тийлэллэригэр кыхах биэрбитэ. Хардарыта сыһыан культураға, танаска-сапка, аска-үөлгэ сана сағахтары арийбыта.

1 оҕо: Петр Бекетов 1632 с. Өлүөнэ остуруогун олохтоон баран, салбыы полярнай эргимтэҕэ тийиэн Эдьигээннэ, 1635 с. – Өлүөхүмэҕэ остуруок тутар. 1633 с. – Өлөөннө, 1636 с. – Дьааныга, 1640 с. – Индигиргэ, 1644 с. – Алаһыайга, Халымаҕа остуруоктар тутуллаллар. Нуучча айыныннытара Азия материгын хотугулуу-илин өтгүн эргийэннэр Азия уонна Америка икки ардынааҕы силбэһиини арийаллар, Чуумпу акыйаанна тахсаллар. Ол эбэтэр, 1640 сылларга Саха сирэ барыта Россия састаабыгар киирэн, «ыраахтааҕы сириэн» буолар. Россия территорията 2 төгүл улаатар.

2 оҕо: Онон Саха сиригэр сана нэһилиэннэ – нууччалар баар буолбуттара. Кинилэр олохтоох омуктары бэйэлэрин олохторун таһымыгар үөрэтэн барбыттара. 17 үйэҕэ нууччалар сири тиэрэн, бурдук, оҕуруот аһын үүннэриини сағалаабыттара. 20-с үйэ сағаланыытыгар манна мөлүйүөнүнэн буут бурдук, хортуоппуй үүннэриллибитэ. Ирбэт тонноох Саха сиригэр нууччалар көмөлөрүнэн сахалар ойууру солоон, сир онорон, бурдук үүннэрэн, миэлинсэлээн, килиэп астаан барбыттара. Маны таһынан дьэ сүөһүтүн иитии сайдар, боруода сүөһүлэр баар буолаллар. Сахалар куурусса, сибииннэ иитэн сағалыыллар.

3 оҕо: Эргизэн сайдан барар. 19-20 үйэ сағаланыыта Саха сиригэр биллэр-көстөр баай дьон үүнэллэр. Холобур, бийиги биир дойдулаахпыт Г.В. Никифоров – Манньыаттаах уола. Өссө биир дьикти миллионер саха

туһунан кэпсиэхпин баҕарабын. Кини аата Н.Д. Эверстов – Сэрбэкэ. Дьэ, бу Сэрбэкэлэрэ баайга ханан да маарыннаабат, дьаданы киһи курдук таннара. Сэрбэкэ мөссүүнүн хаартыскатын көрөн туран Өксөкүлээх Өлөксөй «Кэччэгэй баай» уобараһын өйдүү биэрэбин. Сэрбэкэ 1909 с. Сибиир 20 саамай баай атыһыттары ахсааныгар киирбитэ. Кини өнгөтүнэн Кытайтан Саха сиригэр аан бастаан хара чэй кэлбитэ, маньы таһынан оскуолаларга, гимназияларга харчынан көмөлөһөрө.

4 оҕо: 18-19 үйэлэргэ нууччалар сабыдыалларынан олохтоох омуктар олорор усулуобуйаларыгар уларыттылар киирэн бараллар. Биллэрин курдук, сахалар буор холомолорго, ураһаларга, саах сыбахтаах, сыстан турар хотонноох балаһаннарга олороллоро. Нууччалар сытыары дьыэни тутталлар, онтукалара муосталаах, иһиттэрэ-хомуостара эмиэ атын, чаанньыктаахтар, сылабаардаахтар, бииккэлээхтэр, ньуоскалаахтар. 19 үйэ иккис анарыгар хлопок, шерсть, солко танас үөдүйэр.

5 оҕо: Ыраахтааҕылаах Россия Саха сирин күлүүһэ суох түрмэ оностор. Саха сиригэр 3 көлүөнэ нуучча революционердара сыылкаҕа олорбуттара. 19 үйэ бастакы анарыгар 11 декабрист. Бу дьонтон сорохторо сирин оноруунан, сорохторо Саха сирин айылҕатын, нэһилиэнньэтин үөрэтиинэн, сорохторо саха норуотун фольклорун, уус-уран айымньытын чинчийиитинэн дьарыктаммыттара. Бестужев-Марлинская 1827-1829 сс. олорон норуот айымньыларын үөрэтэн «Саатыыр» диэн балладаны, 29 хоһоону суруйбута биллэр. Саха киһитэ чизһинэйин, үтүө майгылааһын, ыалдьытымсаһын, киһиэхэ көмөлөһөргө бэлэмин туһунан бастакы үтүө тыллары

эппитэ. «Сахалар ортолоругар мин дууһалыын сынньанным, сангалыы олордум» диэн суруйбута.

6 оҕо: 19-с үйэ 2-с агарыгар сыылкаҕа родночинецтар кэллэлэр. Кинилэр ортолоругар биллиилээх революционер-демократ Н.Г.Чернышевская Бүлүүгэ сыылкаҕа 12 сыл олорор (1872-1883). Кини саха норуота икки хос батталга, ыраахтааҕы батталыгар уонна саха баайдарын батталларыгар олорор диэн ураты тутан бэлиэтиир. Саха боростуой, дьаданы дьонун кытта доҕордоһор, «сахалар аны аҕыйах сылынан киһилии олорор буолуохтара» диэн үлэтигэр суруйар.

7 оҕо: 1870-1880 сс. Саха сиригэр сүүһүнэн сыылынайдар кэлбиттэрэ: сулууспалаахтар, студеннар, араас идэлээх дьон. Саха олоҕун-дьаһаҕын чинчийиигэ, норуоту үөрэхтээһиннэ кинилэр өнөлөрө ураты улахан. Холобур, историяҕа, этнографияҕа наука атын да салааларыгар ураты суолталаах бөдөн үлэлэри суруйан хаалларбыттара. С.В. Ястреминская «Саха тылын грамматикатын суруйбута». В.М. Ионов саха оҕолорун сурукка-бичиккэ үөрэппитэ. В.Г. Короленко саха олоҕун туһунан «Макаар түүлэ» курдук элбэх, өлбөт-сүппэт, үтүөкэн уус-уран айымньылардаах. Э.К. Пекарская «Саха тылын тылдыта» диэн сөбүмэрдээх үлэтэ сибилиннэ диэри наука эйгэтигэр аар-саарга аатырар. Оттон В.Л. Серошевская «Якуты» диэн кинигэтин иккис тахсыытын эдэр көлүөнэ кытта билэр.

8 оҕо: Ол саҕана олорбут Осташкин диэн губернатор сана бэрээдэги киллэрэн, сыылынайдары барыларын Халымаҕа ытыарга бирикээстээбитэ. Ону утарсаннар, историяҕа биллэринэн, Монастырской буунна 6 киһи

өлбүтэ, 20 киһи бааһырбыта. Ыраахтааҕы Александр III ыйаабынан бууну тэрийээччилэри 3 киһини ыйаан өлөрбүттэрэ, 4 киһини срога суох хаатыргаҕа, 6 киһини 20 сыл хаайыыга, 5 киһини 15 сыл хаайыыга уурбуттара. Бу бириигэбэр саха норуотун олус долгуппута. Норуот ыраахтааҕы былааһын абааһы көрөрүгэр, политической өйө-санаата уһуктарыгар олук буолбута.

1 ыытааччы: Онон, түмүктээн эттэххэ, 3 көлүөнэ революционер-сыылынайдар саха норуота революционнай өйө-санаата уһуктарыгар, батталы утары охсуһарыгар, сана олоҕу тутарыгар олук буолбуттара.

2 ыытааччы: 1917 сыллааҕы УОСР (Улуу Октябрьскай Социалистическай Революция) кэниттэн саха норуота сана олоҕу тутар. Онно эмиэ бастакы көмөҕө кэлбит дьонунан нууччалар буолаллар. Республикабытыгар үөрэхтээһин, медицина, эргин, промышленность, тыа хаһаайыстыбата сайдар.

1 ыытааччы: нуучча тыла иккис государственнай тылбытынан буолар. Бу тыл көмөтүнэн саха норуота техниканы медицинаны, промышленноһы баһылыыр (“Нууччалы мин билиим” хоһоон).

2 ыытааччы: Бүгүн Саха Сирэ Россия саамай бөдөн субъекта буолар. Республика сирин-уотун 40%-тан ордуга Полярнай эргимтэ чугаһыгар баар. Кыһына тымныы, сайына итии, температура сыллааҕы хамсааһына 100 кыраадыска тэннээр. Сирбит-уоппут үгүс өттө ирбэт тонно сытар. Саха Сирин дьоно итинник тыйыс усуллубуйаҕа олорор уонна үлэлиир. Ол да үрдүнэн Саха Республиката Россия экономиката сайдытыгар сүнкэн миэстэни ылар.

II. ИДЭҮЭ ТУҮААЙЫ "ТОҮС ТӨГҮЛ ТОҮО"

Сыала: Үөрэнээчилэргэ билэ-көрө сатааһынга тардыһыны ухугуннары. Үөрэнээчилэр дьобурдарын сайыннарыга көмөлөһүү.

Тэрилэ: опыттарга туттар тэриллэр, кинигэлэр, хаһыат матырыяаллара, плакаттар.

Учуутал: Оҕолор, тула өттүгүтүн болҕойон көрүн эрэ. Билигин да киһи билбэтэ, интэриэһиргиирэ, муодарҕыра, дьиибэргиирэ олус элбэх. Мин тугу эрэ сибигинэйдим. Иһиттигит дуо? Суох. Оттон билигин бу шланга ылым, бу кэмнэ Гера кулгааҕар сибигинэйдим, үчүгэйдик иһиллэр дуо? (*хас да оҕоҕо боруобалыбын*). Ол аата, оҕолор, бу гофрированной уунаһынар насос шлангата киһи санатын, тыаһы улаатыннараар эбит. Тоҕо? Эбэтэр, бу мин манан картонна хара тууһунан ойуулаан төгүрүк онорон аҕаллым. Ортотунан дьөлөн баран үтэхэ уган эргитэбин. Тугу көрдүгүт? Хара өнүм цветной буолан көһүннэ. Тоҕо? Бу көстүү өссө биир дыктитинэн буолар: чернобелай телевизорга бу өннөр эмиэ көстөллөр. Тоҕо?

Өссө атын холобур, мин бу кумааһынан синнигэс соҕус гына кырыян баран эргитэ тутан килийдээтим. (*лист Мебиуса*). Ылыллыбыт "көлөһөбүн" ортотунан уһаты кырыябын. Туох тахсыай? Икки көлөһө буолбакка, эмиэ биир таһыста. Тоҕо?

Дьэ, маннык холобурдары мин төһө баҕарар аҕалыаһын сөп. Дьон бу билигин биһиги бэйэбит

иннибитигэр туруорбут тоҕо диэн боппуруоспутугар эпизетти сатаан араас арийылары онорбуттара буолуо.

Холобур, биир киһи боростуой түннүк тааһын үөрэтэн-үөрэтэн баран микроскобу айбыт, иккис көтөрдөрү үөрэтэн баран – самолету, үһүс балыктары үөрэтэн баран – хараабыллары арийбыта буолуо.

Ол иһин, мин бүгүммү занятиебын "Тоҕус төгүл тоҕо" диэн ааттаатым уонна бу билигин эһиги хараххытыгар туохха эрэ интэриэс кыыма сахпыта умуллубакка, эһиги интэриэһиргээн тугу эрэ ааба, айа, оноро сатаатаххытына – мин сыалбын ситиспиппин дии саныам этэ.

Оҕолоор, сир үрдүгэр дьон айар дьоҕурдаахтарга уонна боростуойдарга араасаллар. Боростуойдар айар дьоҕурдаахтартан быдан элбэхтэр. Тоҕо диэтэххэ, кинилэр бэйэлэрин өйдөрүнэн үлэни чэпчэтэ сатаабаттар, дьон бэлэмигэр олоро үөрэммиттэр.

Айар дьоҕур айылҕаттан эрэ бэриллибэт. Айар дьоҕуру киһи бэйэтигэр сайыннарыан сөп. Эһиги билигин орубуна 11-12 саастааххыт. Орубуна билигин барыны бары билэ-көрө сатыыгыт, интэриэһиргиигит. Тоҕо диэн боппуруоһу элбэхтэ биэрэбит. Өскөтүн ол тоҕоһутугар эпизети бэйэбит була сатаатаххытына, эһиги бириэмэбитин туһалаахтык атаарыаххыт, иллэн сылдыааххыт суоҕа, билиигит-көрүүгүт кэниэ, дьоҕургут сайдыа. Олоххо эһиги курдук оҕолор улахан суолталаах арийылары онорбут холобурдара элбэх. Санкт-Петербург куоракка Нева өрүс аһылар-сабыллар муосталарын макетын бастаан 14 саастаах Виталий Петровскай диэн үөрэнээччи онорбута. Оттон гаһы эрэ

аһарар клапаны эмиэ 9 саастаах Витя Мегос диэн үөрэнээччи айбыт.

Айар дьоһурдаах киһи хайдах хаачыстыбалаах буолуохтааһый?

✓ Бастатан туран, айар дьоһурдаах киһи барыны-бары билэ-көрө сатыыр, болһойон көрөр (итэһэни, үчүгэи) буолуохтаах. Ону дуоскаҕа суруйуоһун:

1. билэ-көрө сатааһын;
2. болһомто;
3. булугас өй;
4. мындыр буолуу;
5. баай фантазиялаах буолуу.

• Кылааспыт иһин болһойон көрүөһүн. Паарталар бары биһиэхэ сөп түбэһэллэр дуо? Суох. Барыбытыгар удобнай буолар гына паарталар хайдах буолуохтарын нааданыт.

Эппиэт: үөһэ-аллараа хамсыыр (олоппос эмиэ оннук буолуон сөп).

• Бу мел туох куһаҕаннааһый?

Оһолор: быыл көтөр, илиини дьабайдыыр, танаһы дьабайдыыр.

Хайдах ону суох оноруохха?

Эппиэт: кумааһыга суулуохха, килиэйдииэххэ, дуосканы саахардаах уунан сууйуохха.

✓ Иккиһинэн, айар дьоһурдаах киһи болһомтолоох буолуохтаах. Ону эмиэ дуоскаҕа суруйуоһун. Дьэ, эмиэ хас да эрчиллиитэ боломтоһо оноруоһун эрэ.

1. Харандааһынан мээнэ тардыллыбыт дыбах уруһуй. Оҕолор онтон туохха эмит майгынныыр линиялары булаллар.

2. Р, а, б, ж, м, ш - хайа буква алҕас кыбыллыбытый? Тоҕо? (*а - аһаҕсас дорҕоон бүтэй дорҕоонно ортолоругар*).

3. 1, 3, 5, 7, 9, 11, 14, 15, 17, 19 – хайа чыыһыла алҕас кыбыллыбытый? Тоҕо? (*14. Иккинэн улаатан иһиэхтээх эбэтэр соботох четнай*)

4. Илии, мурун, тарбах, яблоко, төбө – хайа тыл алҕас кыбыллыбытый? Тоҕо? (*яблоко*)

5. Ыйыты бэлиэтин оннугар туох турарый?

$$6 \begin{array}{|c|} \hline 9 \\ \hline ? \\ \hline \end{array} 12$$

$$5 \begin{array}{|c|} \hline 25 \\ \hline ? \\ \hline \end{array} 125$$

Эппиэт: 15

Эппиэт: 625

✓ Үсүһүнэн, айар дыоҕурдаах киһи булугас өйдөөх буолуохтаах.

1. Хабыс-харана хоско киирбиппит. Онно чүмэчи, керосиновой лаампа, газ оһох тураллар. Бастаан тугу уматабыт? (*испиискэ*)

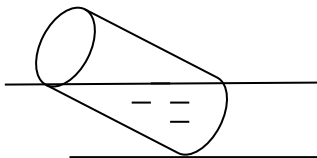
2. 1 кг тууһу 1 литр ууга суурайан баран бу пакеттаах аһы буһарабын. Аһым буспутун кэннэ син биир тууһаан сийбин. Туох ас пакетка баарый? (*сымыыт*)

3. Харандааскын кумааһыттан араарбакка эрэ эргимтэни уонна кини киинин хайдах тардыахха сөбүй?

Эппиэт: Кумааһыны үөһээ өттүнэн умса бүк тутарбын. Аннынааһы кумааһыга киин бэлиэтиибин уонна үөһээ кумааһыга радиус тардан таһарабыт, онтон онно эргимтэ

анарын тутабыт, аллараа түһэбит. Кумаафыбытын төттөрү көннөрөбүт уонна эргимтэни тутабыт.

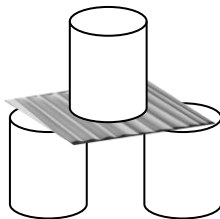
4. Буочуканы орубуна ортотунан уунан толор.
Эппиэт: уруһуйу көр

✓ Төрдүһүнэн, айар дьоһурдаах киһи мындыр буолуохтаах.

Задача: Икки граненый стакан үрдүгэр биир чараас илийи көмөлөһүннэрэн үһүс стаканы өйөннөрбөккө эрэ уур.

Эппиэт: уруһуйу көр

✓ Бэсиһинэн, айар дьоһурдаах киһи баай фантазиялаах буолуохтаах. Мин бэбэһээ эһиэхэ «Кэлэр кэм оскуолата» диэн темаҕа өйтөн суруйтарбытым (онтон быһа тардыылар).

Бу суруллубут 5 хаачыстыбаны эһиги бэйэҕитигэр сайыннара сылдыяхтааххыт.

Айар дьоһурдаах оһолор Саха сиригэр сүрдээх элбэхтэр.

Бүгүн мин эһиэхэ Германияҕа оноһуллубут «Новые имена – наше будущее» диэн альбому көрдөрө аһаллым. Бу бийиги президеммит М.Е. Николаев анал уурааһынан

таһаарыллыбыт «Барҕарыы» фондата «Саһа ааттар» диэн программатынан талыллан ылыллыбыт оҕолор тустарынан кэпсиир альбом.

Бу фонда үлэһиттэрэ улуустарынан кэрийэ сылдьан араас конкурстар, күрэхтэһиилэр, олимпиадалар түмүктэринэн дьоһурдаах оҕолору талан ылан салгыы кинилэр дьоһурдарын сайыннарыынан дьарыктаналлар.

Бу оҕолору анал оскуолаларга үрдүк квалификациялаах специалистар үөрэтэллэрин ситиһэллэр уонна кинилэр эйгэлэрин кэнэтэн араас омук сирдэригэр сырытыннаран кэлэллэр, үөрэтэллэр, а.э. правительство бу талааннаах оҕолор үөрэнэллэригэр, идэни баһылыыларыгар суолу тэлэр, аартыктарын аһар соруктаах.

Бу оҕолор ортолоругар биһиги оскуолабыт үөрэнээччитэ Маша Богимова баарынан киэн эрэ туттуохпутун сөп (стр. 25).

1. Маша-дуобакка маастарга кандидат, аан дойду оҕолорго чемпиона. Билигин дуобаттыыр дьоһурун сайыннаран, урут көнүл тустуу туоната, билигин дуобат туонатыгар кубулуйбут Чурапчыга Н.Н. Кычкинна уһуйулар.

2. Биһиги улууспутугар дуобат балайда сайдан иһэр. Чуолаан биһиги оскуолабытыгар дуобат куруһуога (сал. Харитонов М.И.) таһаарылаахтык үлэһиир, үрдүк көрдөрүүлээх. Билигин төрөппүтүт, учууталбыт Харитонов С.С. ол туһунан, ситиһиилэр тустарынан кэпсиэбэ (кэпсиригэр планшет туһанар).

3. Ефимов Гера Уус-Алдан улууһугар Дупсун орто оскуолатыгар тэриллибит космонавтика музейын туһунан кэпсиир. Салайааччы-энтузиаст физика учуутала

И.Д. Жирков *(хаһыат матырыһааллара: И. Ушницкай «Космоска көтүшпүт учууталбыт», «Эдэр саас» 06.04.94).*

4. Прибылых Яна «Дьикти киһи» П.Ф. Ефимов туһунан кэпсиир *(П.Ф Ефимов кинигэлэрин быыстапката, шахмат киһини сайыннарар суолтата).*

5. Харитонова Марина баай коллекциялаах учууталын Федорова М.З. туһунан суруйбут корреспонденциятын билиһиннэрэр *(«Эркээйи» 17.02.94 «Учууталым коллекцията сөхтөрдө»).*

Учуутал: Оҕолоор, эһиги бу суруллан турар хаачыстыбалары сайыннараргытыгар көмөлөһөөччүлэринэн учууталларгыт таһынан эһиги төрөппүттэргит буолуохтаахтар. Төрөппүт оҕото тугунан сөбүлээн дьарыктанарын, айылҕаттан туох дьоһурдааһын билэр эрэ буоллаһына көмөтө улахан буолуоҕа. Ол иһин мин үс ыалга тестирование ыытыам.

Тестирование: төрөппүт оҕотун төһө билэрий? Оҕо төрөппүтүн? (тестирование кэмигэр 2 команданан булугас өйгө, болҕомтоҕо КВН).

Түмүк: Билэ-көрө сатаан. Тоҕус төгүл тоҕоттон олох куттаныман. Үчүгэй кэскиллээх дьыаланан дьарыктанын, үчүгэйгэ дьулуһун. Олоххо бэйэҕит суолгутун булунун.

Уля Стручкова "Өскөтүн наһаа баарыан" Петр Тобуруокап хоһоонун ааҕар (дуоскаҕа суруллубут хаачыстыбаларыгар эбии суруйабыт: бу барыта баар буолуо, өскөтүн эн бэйэн баҕарар эрэ буоллаххына).

ОЛОХХО СААМАЙ СУОЛТАЛААХ – БИРИЭМЭ

Кылаас чааһын сыала: Бириэмэни табыгастаахтык туһанарга үөрэтии. Бириэмэни харыстааһын.

Тэрилэ: оҕолор коллекцияларын быыстапката

Бэлэмнэнии үлэ: «Мин күнүм» анкетаны толорторуу.

Оҕолоор, бириэмэ суолтатын уонна сыанатын төһө билэҕитий? Уопсайынан, бириэмэ диэн тугуй?

«Время – деньги» диэччилэр

1. Харчыны иэс биэрэн баран төттөрү ылыахха сөп, онтон бириэмэ төннүбэт;

2. Харчыны муньуюохха сөп, онтон бириэмэни муспакккын;

3. Харчыны баанна эргитэн элбээтиннэриэххэ сөп, онтон бириэмэни эбэн, төгүллээн үлүһнэрбэккин;

4. Харчыны бэлэхтиэххэ, бэлэхтэтиэххэ сөп, онтон бириэмэни бэлэхтээбэккин да, бэлэхтэппэккин да.

«Бириэмэн тийэр дуо?» диэн боппуруоска оскуола сорох оҕолоро маньык эппиэттээтилэр: *магнитофоннай запись.*

Интервьюбутун ырытыаһын. Бу икки оҕолор үөрэнэр бириэмэлэрэ биир. Онтон үөрэх түмүгэ хайдаһый? Биирэ үчүгэй үөрэнээччи, биирэ нэһиилэ орто. Уруокка барбыты билэргэ, онно төһө элбэх бириэмэ ороскуоттаммыта быһаарбат. Ол аата биһиги хайдах үөрэнэрбит бириэмэттэн тутулуга суох. Бастакы үөрэнээччибит иллэн бириэмэтэ – 3-4 чаас, иккис үөрэнээччибит – 6-7 чаас. Аһыйах бириэмэлээх үөрэнээччибит бэйэтин сайыннарарга дьарыктанар эбит: иистэнэр, кинигэ ааһар, суруйарга холоноор. Онтон иккис оҕобут бу 6-7 чаас устата үксүгэр

оонньоон, телевизор көрөн тахсар эбит. Эһиэхэ барыгытыгар толорторбут «Мин күнүм» анкета түмүгүн көрдөххө, бу икки интервью биэрбит оҕолор курдук таҕыста. Ким элбэх бириэмэлээх – бириэмэни сыаналаабат эбит. Ол эрэри, оҕо күнү быһа иллэнэ суох оскуолаҕа үөрэтиинэн-иитиинэн хабыллыахтаах диэн өйдөбүл сыһа. Наһаа иллэн оҕо буруйу онорор диэн үгүстэр этэллэр. Мин мань кытта сөпсөспөппүн. Күнү быһа киһи соруудаҕынан сүүрэн тахсыы оҕо бэйэтин дьоһурун таба тайанан булунарыгар мэйһэй буолар. Дьэ манна төрөппүт көмөҕө кэлиэхтээх. Оҕото тугу интэриэһиргиирин көрөн усулуобуйа тэрийии. Ити биһиэхэ кыаллыбат. Хас биирдии оҕоҕо ылыахтаах, баһылыахтаах идэтигэр дьоһура этигэр-хааныгар, мэйиитигэр айылҕатыттан ыйыллан сурулла сылдьар. Ону таба тайаныы – дьол.

Эһиги күннүт үөрэх бириэмэтигэр уонна иллэн бириэмэҕэ арахсар. Сорохторго 3-4 чаас, сорохторго 6-7 чаас. Бу бириэмэтин эһиги бэйэҕит аттаран туһанаҕыт. Оонньооххун, сүүрүөххүн-көтүөххүн сөп. Ол эрэри наһаа үлүһүйбэккэ. Бу бириэмэттэн саатар 2 чааһын күн аайы бэйэҕин сайыннарарга анаа. Ол аата, эһиги, бастакытынан, бириэмэни таба туһанарга үөрэниэхтээххит.

Бириэмэни таба туһанар оҕолор биһиэхэ суох буолбатахтар. Дьэ билигин кинилэри истиэҕин. (П. Яна бэйэтин коллекцияларын көрдөрөр, С. Уля хоһооннорун ааҕар, Н. Алена значоктарың коллекциятын көрдөрөр).

Билигин мин эһиэхэ Р. Баҕатаайыскай «Омун дьэллик бухатыыр» диэн хоһоонуттан быһа тардылары ааҕыам. (Р. Баҕатаайыскай «Мүччү-хаччы мүлүкүчүүстэр» Якутск, 1969)

Дьэллик уол туһунан,
Дьэ эрэ оҕолоор, мин кэпсиим
Аатын эһиэхэ этимиим
Аттыгытыгар кини баар дии.
Оскуолаҕа
Уруок бүппүтэ ыраатта
Оттон кини
Уруок бүтээтин кытта
Оскуолатын иһиттэн
Ойон-тэбэн тахсан,
Уна-ханас көрбөхтүүр
Оҕо ахсын сыстанныыр.
Түү мээчик курдук
Төп-төгүрүк
Түүлээх холбукатыгар
Төгүрүйэн дьиэлиэхтээҕин
Төгүрүтэн өйдүүр
Төбүлэх хаарыгар
Төкүнүйэн ааһахтаах
Төкүнүк сылгы саабын
Түллэ-түллэ тэбиэхтээх
Төһө эрэ элбэх сиринэн
Төтгөрү-таары тиэстиэхтээх.

Дьэ бу курдук «оту-маһы ааһан» айаннаан Дьэллик дьиэтигэр олох хойут тийиэ. Дьэллик бириэмэни сыаналыыр эбит дуо? (оҕолор эппиэттиллэр)

Ол аата, иккиһинэн, бириэмэни сыаналыы үөрэниэхтээхпит.

Анкетаҕа эппиэттэр көрдөрөллөрүнэн, икки оскуолаҕа үөрэнэр, үнкүү куруһуогар, секцияларга

сылдыр оџолор наһаа сылайаллар эбит. Биир оџо этээхтээбит: “Киһиээ олох сууллаан хаалабын”. Арааһата, быстах сыта түһэн сылаабын таһаарыам дии саныыр быһыылаах, ол гынан баран салгыы утуйан хаалар эбит. Дьэ, манна мин эһиэхэ норуот эмчитэ В. Кондаков сүбэтин билиһиннэриэм этэ. “Бэйэни ииттинии чааһа”, “Эн хайдах олороџун, билиһинни үөрэнээччи” диэн ыстатыйалар былырыыны быһа “Кэскил” хаһыакка тахсыбыттара. (26.05.95) “Кэскилтэн” быһа тардыы.

«Үөрэнээччи төһө ийтиилээххин көрдөрөр карта» диэни быйыл барыгытыгар толорторбутум. Онно 12 оџо (5 уол, 7 кыыс) “кытаанах санаам суох, түргэнник уларыйымтыабын” диэн эппиэттээбиттэр. Холобур, уруок ааџан эрдэхпинэ, телевизорга туох эрэ үчүгэй кэллэбинэ уруокпун умнан, ону көрөбүн диэбиттэр. Кыргызтар киһиэ аһылык быһыгыгар «тропиканкалаан» баран, «Санта-Барбаранан» күннэрэ бүтээхтиир быһыылаах. Уолаттар да хаалсыбаттар. Билигин телевизорынан бииртэн биир аралдытар передачалар, киинэлэр. Аны ыал аайы видео баар буолбут быһыылаах, оџолор кассетаны учебник курдук укта сылдьан атастаһаллар. Былырыын «Все смотрю подряд» диир төбөтө кубик буолан хаалбыт киһини көрдөрөллөр этэ дии, өйдүүгүт дуо? Онон билигин телевизорга тохтоон ааһыаххайын.

Телестудияџа сурук кэлбит. Ыраах тыаџа олорор кыыс суруйбут. Бэйэтин 17 сааһыгар диэри бу кыыс дьиэтиттэн ханна да ырааппатах, улахан музейдарга сылдыбатах. Онтон телевизорынан элбэх сериялаах Эрмитаж туһунан киинэни көрбүт. Кыыс хайдах курдук сөхпүтүн-махтайбытын, улахан искусствону кытта

билсиспититтэн махтанарын туһунан суруйбут. Телевизор көмөтүнэн кини Эрмитажка хас да күн сылдыбыт, ол иһин телевиденияҕа махтанар. Бу холобур көрдөрөрүнэн телевизор улахан туһаны аҕалбыт.

Онтон Юнеско диэн аан дойдутааҕы тэрилтэ Англияҕа, АХШ-ка, Японияҕа, СНГ-га ытыллыбыт кэтээн көрүү түмүгүнэн биллэрэринэн: үөрэҕэр мөлтөх үөрэнээччи оҕо телевизоры наһаа интэриэһиргиир, уопсайынан онно-манна кытта сатаабат, тугу да интэриэһиргээбэт эбит. Дьэ, онон телевизор табаарыһын дуу, өстөөҕүн дуу?

Манна биир эппиэти биэрэр кыахпыт суох. Телевизор син биир эмп курдук, кыра дозата туһалаах, аһара улахан дозата – дьаат.

Наһаа өр телевизоры көрдөххө киһи төбөтө ыалдьар, ньиэрбинэйдиигин, утуйар уун алдьанар, аппетитын сүтэр, көрүнүн мөлтүүр, нервное переутомление буолар (ньиэрбэлэрин сылайаллар).

Анардас телевизоры көрүүнэн мунурданар киһи аргый аҕай өйө мөлтүүр эбит. Английскэй ученайдар телевизоры “харах жевачката” диэн ааттыыллар эбит. Телевизор сүрдээх элбэх хараҕынан өйдөбүлү биэрэр, ол гынан баран ол өйдөбүллэр барыта эрдэттэн бэлэмнэннлибиттэр уонна эһиги ылынаргытыгар бэлэм курдуктар. Холобур, передача материала эрдэ талыллыбыт, түмүгэ сэрэйиллэр. Телевизорунан киниэхэ наадалааҕын, наадата суоҕун барытын субуруччу көрө үөрэммит киһи кинигэни дирин ис хоһоонун өйдөөн кыайан аахпат, искусствону (хартыынаны, скульптураны) өйдөөбөт эбит. Сорох киһи “телевизорунан суруйааччы ханнык эрэ

романын киинэтин көрбүтүм, спектаклын көрбүтүм, онон аахпатахха да син” диэн саныыр. Ол олох сыыһа. Үрдүкү кылааска табыстаххытына, сочинение суруттарыахтара, айымньыны аахпакка эрэ хайдах суруйуоххутуй?

Онон телевизор ханнык эрэ хардыыга толчок эрэ курдук буолар эбит. Мааҕыын бастаан кэпсээбит кыһым курдук – кини телевизор көмөтүнэн улахан искусствонь көрбүт, билигин ону өссө диринэтэн өйдүү сатыа, кинигэлэри булан ааҕыа, бу улахан куоракка тийдэбинэ хайаан да Эрмитажка сылдьыаҕа. Эбэтэр киинэтин көрөн баран, кинигэтин аахпыт киһи диэ...

Бу дуоскаҕа суруйдубут: киһи пенсияҕа, государствонан бэриллибит сынньаланна, барыар диэри күнэ: үөрэх, үлэ чааһыгар, иллэн бириэмэҕэ арахсыа. Оттон пенсияҕа бардаххытына, дьэ иллэн буолуоххут, ол эрэри онно хайыы-үйэ кырдыаҕыт, билэ-көрө сатааһын, бэйэни сайыннарыы улахан туһата суох буолуо. Онон билигин пенсияҕа барыаххытыгар диэри төһө иллэн бириэмэлээххитин быһа холуйан суоттаан таһаарыаҕын:

$55-14=41$ – пенсияҕа тахсыахха дылы хаалбыт сылгыт

8ч. 220 (үлэ күнэ) = 1760 ч. 41 = 72160 ч. – пенсияҕа тахсыар диэри үлэ бириэмэтэ.

Аны 41 сылга хаалбыт иллэн бириэмэбитин ааҕабыт. Ол бириэмэбит: Д2 – үлэ кэминээҕи иллэн бириэмэбит, Д3 – өрөбүл күннээҕи иллэн бириэмэбит.

$D_2 = 41 \cdot 660 (220 \cdot 3) = 27060$ ч.

$D_3 = 41 \cdot 1740 (145 \cdot 6) = 35670$ ч.

$D_2 + D_3 = 27060 + 35670 = 62430$ ч. – иллэн бириэмэлээхпит.

Онон бириэмэни сөптөөхтүк туһанар кыах эн илиин иһигэр баар. Бириэмэни суоттаан туһан. «Олоххо саамай суолталаах – бириэмэ» буолар диэн Алан Лэкейн эппитин хаһан да умнума.

Бириэмэни харыстааһын – бу аата сөптөөхтүк былааннааһын буолар. Онон эһиэхэ көмө буолуо «Кэскил» хаһыат. «Сайдыс» формула тахсыбыт 1.10.95 (ааҕабын)

Онон кылааспыт чааһын быйылгы дьылга сайдыгытыгар формула оноруунан түмүктүөбүт.

ОЛОҕУ ТОЛКУЙДАНАР УОЛГА...

Тэрилэ: таблица, хартыналар, кинигэлэр, видеосюжет

Учуутал: Оҕолоор, аҕыйах сылынан оскуола боруогун атыллаан улахан олоххо үктэниэххит. Онон бутуллубакка, бигэтик биир идэни таларга бэлэм буолар туһуттан быйылгыттан ыла идэҕэ туһайыллар кылаас чаастарын ытыахпыт. Биһиги араас идэлээх дьоннору кытта көрсүһүүлэри саҕалаатыбыт.

I. Кириин чааһа: Видеосюжет (араас кылаас оҕолоруттан интервью: улааттаххына ким буолуоххунуй? Тоҕо бу идэни таллын?)

Учуутал видеосюжеты ырытар: Сүрдээх элбэх оҕо ким буоларын быһаара илик эбит. Тоҕо бу идэни талбыттарын үчүгэйдик быһаарбаттар.

II. Идэ типтэрэ:

Учуутал: Оҕолоор, мин бүгүҥнү үлэбэр көмө оностоору эһиэхэ барыгытыгар анкета толотторбутум. «Единый тарифно-квалификационный справочник» диэн

документа уопсайа 6000 араас идэ аатгара суруллубут. Ол гынан баран, бу идэлэри 5 типкэ араараллар. Эниги анкетаһыт көрдөрөрүнэн бу типтэри барытын хаппыккыт. Онтон ордук үөрдүм.

1 тип: Киһи-киһи (учуутал, врач, юрист, психолог, продавец...)

2 тип: Киһи-техника (суоппар, тракторист, механик, энергетик...)

3 тип: Киһи-айылҕа (биолог, эколог, ветеринар, агроном...)

4 тип: Киһи-знаковой система (экономист, бухгалтер, банкир, кассир...)

5 тип: Киһи-художественнай уобарас (суруйааччы, журналист, архитектор...)

Учуутал бары типтэри характеристикалыыр. Оҕолор бэйэлэрэ талан ылбыт типтэринэн 5 бөлөххө араасаллар. Онтон 1-дии үөрэнээччи тахсан бэйэтин идэтигэр туох ирдэнэрин кэпсиир. Холобур, киһи-киһи типтэн Алена Никитина: Мин врач буолуохпун баҕарабын. Врач диэн саамай гуманный профессия. Туохтан да сиргэниэ суохтаах, наһаа эйэҕэс, ыарыһаһы кытта кини кыһалҕатын тэннэ үллэстэр, хаантан куттаммат... Ити курдук 5 оҕо тип аайыттан кэпсииллэр.

Учуутал: Аны билигин бэрэбиэркэтэ ыытыабын. Эниги талыаххытын баҕарар идэбитигэр төһө сөп түбэһэбитий?

1. Бэрэбиэркэ көмөтүнэн артист буолуон сөптөөх оҕолору билиэхпит. 3-4 оҕону кылаас иннигэр таһаарабыт. Кумааһыга суруллубут турукка киририэхтээхтэр.

а) «Суох» диэн тылы:

- улаханньк
- уһатан
- кыыһыран
- кыратык
- кэлэбэйдээн
- нарынньк
- кылгастык
- соһуйан
- сөбөн

б) «Мама» диэн тыл;

в) Мимиканан көрдөрүн: (кыра кумаабыга суруллубут соруудахтар түнэтиллэллэр: тронна олоорор ыраахтаабы курдук; кырбаммыт ыт курдук; көтөөрү гыммыт бабочка);

г) Үөрүн: эйэбэс китаец курдук; Юрий Никулин курдук; ыт бэйэтин хаһаайыныгар эккэлиирин курдук;

д) Хомойун: оонньууну билдэппит оҕо курдук; күлэрин кыатанар киһи курдук.

Түмүк: Айаан артист буолуон сөп эбит.

2. Журналист, суруйааччы буолуон сөптөх оҕону быһаарыахпыт. Ф. Пассаторе диэн италянец «Выложим карты на стол» диэн оонньууну толкуйдаабыт. Бу оонньуу ис хоһооно: 50 араас хаһыаттан, сурунаалтан кырыллыбыт ойуулары түнэтэбит. Бастакы оҕо ойууну көрөөт кэпсээни сағалыыр. Иккис оҕо бэйэтин ойуутунан кэпсээни салгыыр... Сибээс баар буолуохтаах, болбойон истэбит. Бүтэһик оҕо түмүк өнөрү.

Түмүк: П. Яна, С. Уля этиилэрэ ордук үчүгэйдэр.

3. Художник буолуон сөптөөх оҕолору талабыт. Араас уруһуйдар (үрдүттэн хайдах буолуой, ойоһоһуттан...)

Түмүк: С. Алена, С. Уля, М. Юлия ордук элбэҕи таайдылар.

4. Инженернай задачалар.

Ордук үчүгэй: Рома Осипов.

Учуутал: Дьэ, маннык араас өттүттэн бэрэбиэркэлэнэн көрөн баран, идэбитин таллахпытына, бэйэбитигэр сөп түбэхэр идэни таба тайаныахтаахпыт.

Аны идэни талалларыгар үксүгэр салайтараллар эбит маннык матыыптарынан (анкета көрдөрөр):

1. Престижнай
2. Үрдүк хамнастаах
3. Интэриэһинэй
4. Табаарыспын батыһабын
5. Үлэ усулуобуйата үчүгэй
6. Бу идэни таларга чэпчэки
7. Төрөппүттэрим сүбэлииллэр
8. Бу идэнэн үлэ буларым кэбэҕэс

III. чааһа: Мин талар идэм наада дуо?

Оҕолоор, история хас биирдии кэрдиис кэмэ бэйэтэ туһунан моднай идэлэрдээх эбит. Холобур, 20-с сылларга – агроном, лавочник, культурнай крестьянин

70-с сылларга – учуутал, инженер, врач

90-с сылларга – юрист, экономист

Улуус үөрэҕин управлениятын профориентацияҕа специалиһа Т.В. Сидорова этэринэн, 1996-97 үө.дь. выпускниктарын 1/4-рэ юрист, экономист идэтигэр туттарса сатаабыттар. Биһиэхэ эмиэ бу идэлэри баһылыан

баҕарар оҕолор бааллар. Оттон «Якутский университет» хаһыакка суруйалларынан 1995-96 үөдь. экономист идэтин 43 оҕо бүтэрбит. Онтон 11 эрэ бэйэтин идэтинэн үлэ булбут. Бүгүн Саха республикатыгар 9 үөрэх заведенията (ЯГУ, ЯСХИ, гуманитарнай колледж...) экономист идэтигэр, 7 үөрэх заведенията юрист идэтигэр үөрэтэллэр. Ол аата, холобура, аны 8 сылынан үлэ булуутун боппуруоһа уустугуруон сөп.

- Учуутал «Саха сирэ» 29.04.97 «Төгүрүк остуол» матырыйаалын ырытар. Республикаҕа бүгүн наадалаах идэлэри агитациялыыр. (тимир суол транспорун үлэһиттэрэ, нефть, газ үлэһиттэрэ, правовед-юристар, землеустроителлэр, связистар, технологтар (мас, т/х))

- Бу идэлэри ханна, ханнык экзаменнары туттаран баһылыахха сөбүн кэпсиир.

- Абитуриент оҕолоох төрөппүттэргэ сүбэлэр.

Түмүк: Онон, оҕолор, идэни таларга 3 усулуобуйа турар: баҕарабын, кыайабын, наада.

Бу 3 усулуобуйа сөп түбэстэхтэринэ эһиги бэйэҕитигэр сөп түбэхэр идэни сөпкө талбыт буолуоххут, олоххут ортото, саамай үлэлиир-хамныыр кэмнит дьоллоох буолуо. Сөбүлүүр идэҕитинэн элбэҕи айыаххыт, дьон ытыктабылын ылыаххыт. Онон идэни талыы боппуруоһа – бүтүн олоххут боппуруоһа. Эппиэтинэс-тээхтик сыһыаннаһын!

ИДЭЛЭР ДЪААРБАНКАЛАРА

Сыала:

- идэлэри кытта билиһиннэри;

- бу идэлэри ханнык үөрэх заведениятыгар үөрэнэн баһылыахха сөбүй?

- бу идэҕэ туттарсарга ханнык экзаменнары туттарыахха сөбүй?

- абитиуриенна сүбэлэр.

Тэрилэ: остуолга үөрэх заведенияларын ааттара суруллубут таблицалара ууруллубуттар уонна представителлэрэ олодоллор.

Кылаас чааһын ис хоһооно

1. Кириитэ:

Бытааччы: Бүгүн алтынны 12 күнүгэр Саха сириг үөрэҕин заведенияларын ярмаркалара быйылгы оскуоланы бүтэрээччилэргэ аанын тэлэччи аста. Маяковскай «Все профессии хороши – выбирай на вкус» диэбитин курдук, бүгүн Саха сиригэр даҕаны, ыраах ханна да барбакка-кэлбэккэ араас идэни баһылыахха сөп.

Бу бэйэбит үөрэхпит тэрилтэлэрэ, ону таһынан киин үөрэх заведенияларын араас филиаллара. Оҕолор ханнык идэни баһылыаххытын баҕараргытынан үөрэх заведенияларын представителлэрин кытта консультациялаһаххытын сөп. Көрөргүт курдук, тэрилтэлэр вывескалара бааллар, онон көрөн уочараттаан консультациялаһын. Онтон, өскөтүн, күн бүгүнгэ диэри кыайан ханна бараргытын быһаарына илик буоллааххытына, дифференциально-диагностическай картата толорун. Онтон дьэ, консультациялаһа барын.

Билигин тылы үөрэх заведениеларын представителлэригэр биэрэбин (СГУ, ДьТХА).

Үөрэх заведениелара:

СГУ

- филологической факультет
- омук тылын факультета
- биолого-географической факультет
- историко-юридической факультет
- инженерно-технический факультет
- физкультура уонна спорт факультета
- саха филологиятын уонна культураны факультета
- геолого-разведочной факультет
- математической институт
- экономической институт
- педагогической институт.

Филиал, Нерюнгри к.

Филиал, Мирный к.

Өлүөхүмэтээҕи т/х академиятын филиала

Өктөмнөөҕү т/х академиятын филиала

ДьТХА

Киин ҮҮӨЗ-ра

Намнааҕы пед.училище

4 нүөмүрдээх Төнүлүтээҕи лицей, ПТУ-лар

Дьокуускайдааҕы медицинскэй колледж

Чернышевской аатынан Бүлүүтээҕи пед.колледж

Дьокуускайдааҕы авиационнай колледж

Дьокуускайдааҕы культура уонна искусство

колледжа

Дьокуускайдааҕы т/х колледжа

Дьокуускайдааҕы музыкальной училище

Фадеев аатынан финансово-экономической колледж

Дифференциально-диагностический опросник

- 1а. Ухаживать за животными
- 2а. Помогать больным людям, лечить их
- 3а. Следить за качеством книжных иллюстраций, плакатов, художественных открыток, грампластинок.
- 4а. Обрабатывать материалы (дерево, ткань, металл, пласмассу)
- 5а. Обсуждать научно-популярные книги, статьи
- 6а. Выращивать молодняк (животных какой-либо породы)
- 7а. Копировать рисунки, изображение (или нарисовать музыкальные инструменты)
- 8а. Сообщать, разъяснять людям нужные им сведения
- 9а. Ремонтировать вещи, изделия (одежду, технику), жилище
- 10а. Лечить животных
- 11а. Выводить новые сорта растений
- 12а. Разбирать споры, ссоры между людьми, убеждать, разъяснять, поощрять, наказывать.
- 13а. Наблюдать, изучать работу кружков художественной самодеятельности
- 14а. Обслуживать, налаживать медицинские приборы, аппараты.
- 15а. Составлять точные описания-отчеты о наблюдаемых явлениях, событиях, измеряемых объектах и др.
- 16а. Делать лабораторные анализы в больнице

17а. Красить расписывать стенки помещений, поверхность изделий

18а. Организовать культпоходы со сверстниками младшим (в театры, музеи экскурсии, туристические походы и т.п).

19а. Изготавливать по чертежам детали, изделия (машины, одежду), строить здания

20а. Вести борьбу с болезнями растений, с вредителями леса, сада

1б. Обслуживать машины, приборы (следить, регулировать)

2б. Составлять таблицы, схемы, программы вычислительных машин

3б. Следить за состоянием, развитием растений

4б. Доводить товары до потребителя (рекламировать, продывать)

5б. Обсуждать художественные книги (пьесы, концерты).

6б. Тренировать товарищей или младших в выполнении каких-либо действий (трудовых, учебных, спортивных)

7б. Управлять каким-либо грузовым (подъемным или транспортным) средством: подъемным краном, трактором, тепловозом и др.

8б. Художественно оформлять выставки, витрины (или участвовать в подготовке пьес, концертов)

9б. Искать и исправлять ошибки в текстах, таблицах, рисунках.

10б. Выполнять вычисления, расчеты

11б. Конструировать, проектировать новые виды промежуточных изделий (машину или одежду, дома, продукты питания и т.д.)

12б. Разбираться в чертежах, схемах, таблицах (проверять, уточнять, приводить в порядок)

13б. Наблюдать, изучать жизнь микробов.

14б. Оказывать людям мед.помощь при ранениях, ушибах, ожогах и т.п.

15б. Художественно описывать, изображать событие (наблюдаемые или представляемые)

16б. Принимать, осматривать больных, беседовать с ними, назначить лечение.

17б. Осуществлять монтаж зданий сборку машин, приборов.

18б. Играть на сцене, принимать участие на концертах.

19б. Заниматься черчением, копировать чертежи, карты

20б. Работать на клавишных машинах (пишущей машинке, на компьютере и т.д.).

Обработка результатов

Наибольшие количества плюсов и наименьшие количества минусов – симптомы предпочтения, склонностей оптанта. Очень часто они косвенно говорят и о способностях испытуемого. Данный опросник помогает хотя бы отчасти ограничить область выбора профессии, предпочесть те или иные зоны карты мира профессий. По результатам опросника можно узнать, к какой области деятельности человек более склонен, к какой – менее.

“ЭН ДЬОҢУРДААХХЫН, ОНУ САЙЫННАРАРГА –
БИИРГЭ БУОЛУОХХА”

5 “а” кылааска кылаас чааһа

Кылаас чааһын сыала-сорууга: төрөппүттэр оҕолорун дьоҕурдарын сайыннаралларыгар көмөлөһүүлэрин ситиһии, кинилэр үчүгэйгэ тардыһыыларын өйөөһүннэрин ситиһии.

Ытыгааччы (төрөппүт Андросова А.Г.): Хас биирдии оҕо айылҕаттан туохха эрэ ананан төрүүр. Ол аналын таба тайаннаҕына олоҕо интэриэһинэй, толору дьоллоох буолуо. Оҕолор, эһиги билигин орубуна 11-12 сааскытыгар сылдыаҕыт. Бу сааскытыгар бэйэбитин көрдөнөбүт, эбии үөрэхтээһин араас куруһуоктарыгар дьарыктанаҕыт. Биһиги республикабытыгар оҕо дьоҕурун сайыннарарга ситимнээх үлэ ыытыллар. Төрөппүттэрбит кэпсээннэрин болҕойон истиэҕин (*экранна төрөппүттэр кэпсээннэрэ хаартыскаларынан, видеоларынан, суруктарынан ситэриллэр*).

1. “Барҕарыы” фонда – Харитоновна С.И.
2. “Инникигэ хардыы” үөрэнээччилэр научнай-практической конференциялара – Кычкина Л.Ф.
3. “Володя Ульянов, Муся Гаврилова галереялара” – Сотникова М.И.
4. “Өлүөнэ сирэ” форум – Стручкова Е.И.

Ытыгааччы: Эһиги болҕомтобутугар “Кустук” – 5а кылаас санарар хаһыата.

1. “Кылаас олобуттан” – староста Варя Кычкина (*экранна кэпсээнэ араас хаартыскаларынан, видеоларынан ситэриллэр*).

2. Говоров Ньургун аҕатыгар сылгы аһатыытыгар көмөлөһөрүн кэпсиир, манна тугу билбитин-көрбүтүн “Разведение табунного коневодства” чинчийэр үлэтигэр туһаммытын көрдөрөр, “Саха сылгыта – үтүө сылгы” викторина ыытар.

3. Стручкова Тая суруйбут хоһооннорун, ийэтэ Стручкова С.С. компьютерга бэчээттээн, тihэн хомуурунньук онорон таһаарбытын кэпсиир. “Ытым оҕото” хоһоонун ааһан иһитиннэрэр.

4. Сотников Вая аҕатынаан Сотников Е.В. араас электроприбордары өрөмүөннүүрүн, танарын кэпсиир. Аҕатынаан “Балыктаах бөһүөлэгэ” диэн электроннай карта онорбуттарын көрдөрөр.

5. Ефимов Вая видесюжеттара. *(дьиэтигэр аҕатынаан видеокамеранан видео устуунан дьарыктаналларын кэпсиир).*

6. Дьяконов Игорь аҕатынаан бултуулларын, аҕата туһахтыырга үөрэтэрин кэпсиир, туһаһынан бултаабыт куобаһын, солондотун кэпсиир.

7. Гоголева Алина, Ноговицына Сардана, Фадеева Дуня “Сардана” мода-дизайн студиятыгар дьарыктаналларын кэпсииллэр, оноһуктарын көрдөрөллөр.

8. Андросов Кеша дьиэтигэр аҕатынаан спордунаан дьарыктаналларын, аҕата кинини тустарга, гимнастикаҕа, хапсаҕайдахарга, тардынарга, анньынарга үөрэппитин кэпсиир. Анньынан, гимнастикалаан көрдөрөр.

9. Харитонов Петя күһүннү өрөбүллэргэ Майа гимназиятыгар “Кыһынны оскуолаҕа” Говоров Ньургуннуун, Дьяконов Игорьдыын хайдах дьарыктаммыттарын кэпсиир.

10. Стручков Олег 3-4 кылаастарга Сыымахха, Төнүлүгэ алын сүһүөх оҕолоругар аналлаах кыһынны оскуолаҕа дьарыктаммытын, онтон төһө туһаммытын, сайдыбытын кэпсиир.

11. Дьяконова Тая дьиэтигэр ийэтинээн ыллыыларын, сценка туруоралларын кэпсиир. Дьиэтигэр концерт туруоралларын кэпсиир. Ийэтинээн Петр Тобуруокап хоһооннорун ааҕаллар.

12. Оконешников Денис ыллыырын сөбүлүүрүн кэпсиир. Кылаас чааһын кыттыылаахтарыгар ырыа бэлэхтиир.

Ыйтааччы: Бэйэбитин хайдах сайыннарабыт? Оҕолорго, төрөппүттэргэ сүбэтин тириэрдэр кылаас салайааччыта Габышева С.А. Светлана Антоновна оҕо сайдарыгар “Кэскил” хаһыат улахан көмөлөөбүтүн кэпсиир. Урукку сыллардаагы салайбыт үөрэнээччилэрэ “Сайдыс” программанан үлэлээн хайдах түмүккэ кэлбиттэрин билиһиннэрэр (*экранны “Кэскил” рубрикалара тахсаллар*).

Рекламнай тохтобул (төрөппүттэр Гоголева Е.В, Дьяконова Т.Г., Ноговицына Ф.В. “Харана хостон” кэлэннэр “Кэскил” хаһыаты рекламалаан бараллар).

Ыйтааччы: Оттон билигин тобуллаҕас толкуйдаахтар, булугас өйдөөхтөр өрөйүн-чөрөйүн! (Говорова А.Н. интеллектуальной күрэх ытыр)

Ыйтааччы: Оҕо дьобурун таба көрөн сайыннары кылаас салайааччытын эрэ үлэтэ буолбатах. Манна улахан оруолу төрөппүт ылар. Кини оҕото тугунан сөбүлээн дьарыктанарын, айылҕаттан туох дьобурдааһын билэр, төрүттэрин үөрэттэхтэринэ – көмөтө улахан буолар. Биһиги төрөппүттэрбит оҕолорун, оҕолор бэйэлэрин

төрөпүүтэрин туһунан төһө билэллэрин төрөпүүт Сотникова Г.Д. ыппыт тестированиетын кэпсиин болбойуобун (*оҕолорго төрөпүүтэрин туһунан, төрөпүүтэргэ оҕолорун туһунан араас боппуруостар уонна сөптөөх эппиэттэр эрдэ бэриллэллэр, хомуллаллар, олору анализтыыр, эппиэттэри тэнниир*). Ким оҕотун кытта элбэхтик алтыһара, кэпсэтэрэ көстөн кэлэр. (*холобур, төрөпүүккэ манньк боппуруостар: Олег ханнык предмети сөбүлүүрүй? средаҕа хас уруктааһый? истин табаарыһа кимий? нуучча тылыгар Васяны ким үөрэтэрий? үөрэнээччигэ: ийэн төрөөбүт күнэ? аҕан армияҕа ханна сулууспалаабытай? аҕан өттүнэн эбэн толору аата?*)

Түмүк: Дьэ бүгүн эһиги тугу интэриэһиргиргитин биллибит, туох дьобурдааххытын биллибит. Оттон дьобуру сайыннарбатахха уостан хаалыан сөп. Көмөҕө “Сайдыс” программа кэлэр. Төрөпүүтэр эмиэ оҕолоргутугар күүс-көмө буолун, оҕолорбут бары саҕалааһыннарын өйүөбүн, бииргэ буолуобун.

III. ӨЙ-САНАА ИИТИЛЛИИТЭ «УРААНХАЙ САХА УОЛА»

Сыала: Уол оѳо олоххо, саха норуот быһыытынан сайдытыгар сүнкэн суолталааѳын өйдөтүү.

Бытааччы. Биһиэхэ саамай улахан суолталаах, саамай күндү өйдөбүл – Аѳа дойду – “аѳа” диэн тылтан саѳаланар. Хас биирдии эр киһиэхэ төрөөбүт сири көмүскээччи буолартан, бэйэ дьыэ кэргэнин иитэн-аһатан олорооччу буолартан ордук үрдүк иэс суох.

Муус устар 3 күнэ – Саха республикатын Президенин М. Николаев уураѳынан Аѳа күнүнэн – сана государственнай бырааһынньыгынан биллэриллибитэ.

Оскуолабытыгар бу күннэ аналлаах нэдиэлэ ытылла турар. Онно сөп түбэһиннэрэн «Ураанхай саха уола» диэн кылааспыт чааһын саѳалыбыт.

Уол оѳо, эр киһи. Бу тыллары иһиттэххэ туох өйдөбүлэ үөскүүрүй, ханнык уобарас көстөрүй? Эр бэрдэ, Үрүн Уолан, Ньургун Боотур. Орто дойду бухатыра, бу сири араначчылааччы, көмүскүүр күүспүт, кыахпыт, сарсынны эрэлбит.

Аныгы уол хайдаѳый? Кэлэр кэскили көмүскүүр, үүнэр үйэни үөскэтэр, халын урууну харыстыыр, өлөрсүтэр күннэ быһал-абырал буолар кыахтаах дуо? Кини кими-тугу идеал оносторуй, хайдах-туох санаалаѳый, ханнык суоллааѳый, туохха дьулуһарый?

Дьэ бу боппуруостарга эппиэттиир сыаллаах-соруктаах кылааспыт чааһын саѳалыаѳын.

Бүгүн биһиги кылааспыт чааһыгар кыттыыны ылаллар төрөппүттэрбит.

Оџолоор, мин эһиэхэ өрүү этэбин, уол оџо инникитэ сүрдээх улахан. Кыыс айылҕатынан ийэ буолар, оџо төрөтөр, дьиэ-уот тэрийэргэ аналлаах. Оттон уол оџо – бу кэнэџэски ученай, салайааччы, политик. Бары улахан салайааччылар, депутаттар, ученайдар, президеннэр – эр дьон буолаллар.

Оттон биһиэхэ хайдаҕый? 6-с, 7-с кылааска дылы уол оџо ударник буолар. Оттон үөһээ таҕыстаҕын аайы орто буолар, онтон мөлтүүр. Бүтэр уһугар тыа уоллаттара дэриэбинэ үлэтэ суохтарын ахсааннарын элбэтэллэр, «маҕаһыны да маныйлар», биһиги бөһүөлөкпит да холобуругар, үлэлээбэккэ, пенсионер дьонун моонньугар бэлэмнэ олорооччу эмиэ элбээтэ. Бу норуот кэхтиитигэр, эстиитигэр тиэрдиэн сөп.

Ордук уол оџону ийтииигэ, үөрэтиигэ, сайыннарыыга болџомтону ууран, бу үлэџэ аџа оруолун үрдэтээри маннык госуларсвеннай күн биллэрилининнэџэ.

Улуустарын кэлэр кэскилин, инникитин өйдөөн Уус-Алданнар «Уолан» диэн гимназиялаахтар.

1. «Уолан» гимназия туһунан кэпсээн
2. Икки командаџа арахсан интервью ылыыта.

Интервью боппуруостара:

1. Урукку олох уола, аныгы олох уола уратылаахтар дуо?
2. Билигин уол кыыска илиитин көтөџөрүн туһунан үгүстүк истэбит. Ону эһиги туох дии саныыгыт?
3. Олоххо сыалбыт-сорукпут, баџа санаабыт.
4. Аныгы уол туох проблемалааҕый?
5. Ыал, аџа буолуу туһунан туох дии саныыгыт?

Түмүк: Дьэ, онон кылааспыт чааһын түмүгэр манныкка тохтуом этэ:

- үөрэххэтигэр кыһанын;
- табахтааман;
- үчүгэйдик тутта-хапта, танна сылдыын;
- активной позициялаах буолун;
- бэйэбит туох дьоһурдааххытын сайыннарын;
- дьэ ис-тас үлэтин баһылаан, уһана үөрэнин, бултуурга уһуллун.

ХАГДАРЫЙБАТ НЬУРГУҢУН

Сыала:

- биир дойдулаахпыт дьолу, олобу, үлэни, тапталы хоһоон тылларынан сааһылаан суруйбут М.П. Куличкина айар үлэтин кытта билсиһии;

- М.П. Куличкина дирин ис хоһоонноох поэзиятыттан үчүгэйгэ үөрэнии, кэрэҕэ дьулуһуу.

Тэрилэ: «Биһиги Мэнэбит» стэнд, М.П. Куличкина туһунан хаартыскалар, кумааҕы ньургуһуннар, ырыанньыктар, мелодистар хаартыскалара.

Остуолга чүмэчи умайар.

1. *Кириитэ.*

Учуутал: «Биһиги Мэнэбит» хоһоону ааҕар («Үрүн түүл», стр. 53). 70 сылын көрсөөрү бэлэмнэнэр улууспут туһунан бу бэртээхэй хоһоону М.П. Куличкина диэн бэрт сэмэй, үлэһит дьахтар суруйан хаалларбыта. Кини бу бэйэтэ суруйбутун курдук сылайбат сыралаах Мэнэ үлэһит дьонноруттан биирдэстэрэ этэ.

Аһаҕас кылаас чааһыгар ыалдьыттыылар учууталбыт Жиркова А.Е., олохтоох культура дьиэтин үлэһитэ Михайлов А.С.

2. *Ис хоһооно:*

Бытааччы: Куличкина М.П. 1929 с. Мэнэ-Ханалас улууһугар Доллу нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Саха тылын учууталынан, библиотекарынан, интернакка сэбиэдиссэйинэн, иитээччинэн үлэлээбитэ. 1958 сылтан ССКП чилиэнэ этэ.

Кини өссө оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан бастакы хоһооннорун истиэнэ хаһыатыгар суруйара, концерттарга бэйэтэ суруйбут хоһооннорун ааҕан иһитиннэрэрэ. 1949 с. Майа орто оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан, «Эдэр большевик», «Колхоз кырдыга» хаһыаттарга бастакы хоһооннорун бэчээттэспитэ. Республика, оройуон хаһыаттарыгар корреспондент быһыытынан биллибитэ. Кини фельетоннарын, очеркаларын оччотооҕу ааҕааччы киэн араната кэтэһэрэ, кэрэхсиирэ. Ол да иһин «Эдэр коммунист» 40 сыллаах юбилейыгар «Ох тыллаах, уруучука тутуурдаах доҕотторбутугар» диэн рубрикаҕа Марфа Петровнаҕа маннык строкалары анаабыта:

*Марфа – эдэр коммунистка, Төнүлүгэ үлэлиир
Оттон «Эдэр коммунистка» фельетону бэчээттиир,
Үүнэн иһэр үлэһит, үчүкэйкээн сүбэһит!*

Кини олоҕу, дьолу, үлэни, тапталы хоһуйан суруйбут, үтүө баҕа санааларын эпитет хоһооннорун ханнык баҕарар көлүөнэ таптаан ааҕар.

Оттон кини үгүс хоһоонноро киһи эрэ уйулҕатын хамсатар, таптаан ыллыыр ырыалара буолбуттара.

Учуутал: Мин, бу кылаас чааһыгар бэлэмнэнэ сылдьан, Марфа Петровна тыыннааҕар 1987 сыллаахха Майаҕа, кини айар талааныгар аналлаах ытыллыбыт биэчэр магнитофоннай запиһын булан иһиттим. Онно Марфа Петровна этэр: «Мин суруйааччы да, поэт да буолбатахпын. Ханнык да суруйааччылар союзтарыгар турбаппын. Бу биэчэр мин хоһооннорбун ырыа гынан көтүспүт дьоннорбор ананар».

Ылбаҕай тыллаах, ылыннарыылаах санаалаах хоһооннору, биллэн туран, бастаан композитордар, мелодистар таба көрөннөр ырыа айаллар. Марфа Куличкина тылларыгар Валерий Ноев, Аркадий Алексеев, Виктор Никаноров, Дмитрий Данилов, Галина Шахурдина, Анастасия Варламова, Василий Трифонов, Василий Васильев, Алексей Попов, Николай Сорокин, Аркадий Михайлов, Дмитрий Васильев ырыа айбытгара.

Аан бастакы ырыа буолбут хоһооно «Күөрэгэй». Валерий Ноев мелодия айбыта, республикабыт хайа баҕарар муннугар, уостан түспэккэ ылланар. Билигин истиэҕин бу ырыаны Валерий Ноев толоруутугар (*магнитофоннай запись*).

Уопсайынан, 50-чэ хоһоон ырыа буолбута, онтон 20-тин Н. Сорокин суруйбута.

Ытыгааччы: Тылы биһиэхэ кэлэн олорор ыалдьыппытыгар Аркадий Степанович Михайловка биэрэбит. Аркадий Степанович, бу «Үрүн түүл» сборникка эн «Төрөөбүт алааһым» ырыан кирибит. Бу ырыа айыллыбытын туһунан кылгастык кэпсээ эрэ. (*Аркадий Михайлов ахтыта, «Төрөөбүт алааһым» ырыа*).

Ытыгааччы: Баһыыба.

Учуулал: Оџолоор, киһи сирдээџи анала туохханый? Киһи тоџо сир үрдүгэр төрүүрүй?

«Киһи барахсан» хоһоон, автор толоруутугар (*магнитофоннай запись*).

Бытааччы: Марфа Петровна хоһооннорун аан бастаан биһиэхэ Любовь Семеновна Аргунова диэн «Знание» обществоттан сылдыар лектор билиһиннэрбитэ. 7-с кылааска үөрэнэ сырыттаһпына, биирдэ кыра унуохтаах кырдыаџас дьахтар хас да кылаас оџолорун холбоон, бэсиэдэ ааһпытын өйдүүргүт буолуо, мин ордук «Мүнүүтэлэр» диэн хоһоону өйдөөн хаалбыппын. Тоџо диэтэххэ, оруобуна суруллубут.

«Мүнүүтэлэр» стр. 79, ааџар Ноговицын Коля.

Варя: Мин ордук «Ийэлэр» диэн хоһоону сөбүлээбитим. Ама бу хоһоону ааџан баран, хайа киһи ийэни таптаабат, убаастаабат буолуой?

«Ийэлэр» стр.45-Б, ааџар Варя.

Яна: Марфа Петровнаны наһаа чиеһинэй, дьонго барытыгар биир тэн сыһыаннаах, хомолтону-үөрүүнү тэннэ үллэстэр эрэллээх табаарыс эбит диэн хоһоонноруттан биллибит.

«Сирэбин» стр.131, ааџар Надя Кычкина.

Учуулал: 1986 сыллаахха санга үлэлии кэлбитим, онно оскуолабыт Төнүлү оскуолатын кытта биир метод-объединениеџа баар этэ. Сотору-сотору уруоктарга, семинардарга таһсааччыбыт. Онно Марфа Петровнаны көрөр этим. Ордук наар эдэр учууталларга көмөлөһө, сүбэлии сылдыар буолааччы. «Уоттаах хаһыат» редактора этэ. Бу хаһыаты сөбүлээн, оскуолабытыгар соторутааџыга диэри таһаарбыппыт.

Запись «Эдэрдэрдийн энгэрдээн»

Кеша: Марфа Петровна биир сүрүн уратылаах: айылжаны олус таптыра, төрөөбүт-үөскээбит алааһын төгүрүйэн, кэрийэн тахсара. Кэрэ иэийилэрин, ыанньыйбыт санааларын хоһоон тылыгар тиспитэ.

«Төнгүлү эбэбэр» стр.53, ааҕар Кеша Цыпандин.

Бытааччы: Биһиги олохпут куһаҕан дьаллыга – арыгылааһын кыраттан саҕаланарын Марфа Петровна бу курдук сэрэтэр: «Күн аайы малааһын», стр 105, ааҕар Айаан Стручков

Өксөкүлээх Өлөксөй «Саха дьахтарын мэтириэтин» уобарастаан көрдөрбүтүн курдук, Марфа Петровна «Эргэ өтөх эрбэһиннэрэ» диэн олохпут очурдарын омурнаан суруйбут хоһоон спектакыллардаах. Ааҕаллар:

Осипов Рома – стр. 115

Харитоновата Наташа – стр. 119

Мохначевский Саша – стр. 114

Черкашина Сахаяна – стр. 117

Паша: Марфа Петровна дьонно барытыгар үчүгэйи эрэ түстүүр ыра санаалаах эбит.

«Бэлэхтиэм этэ» стр. 134, ааҕар Паша М.

Түмүк: Бүгүн биһиги Марфа Петровна хоһооннорун ааҕан, олох озорорго үөрэннибит, элбэх сүбэни ыллыбыт.

“ТӨРҮЧЧҮМ – ИННИКИГЭ СИРДИИР КЫНАТЫМ”

6-с кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

Миша: Үтүө күнүнэн күндү оҕолор, учууталлар. “Төрүччүм – инникигэ сирдиир кынатым” аһаҕас кылааспыт чааһын саҕалыбыт. Кылааспыт чааһын ынырыылаах ыалдыгыта учууталбыт – С.А. Габышева.

Маша: Кылааспыт чааһын сыала: төрөппүттэрбитин кытта 6-с кылаас үөрэнээччилэрин төрүччүлэрин үөрэтиини саҕалааһын, бу үөрэтии суолтатын, туһатын өйдөөһүн.

Соруктар:

- “Мин киэн туттар аймаҕым” бырайыагы саҕалааһын;

- “Хос эһэм Аҕа дойду сэриитин кыттыылааҕа” бырайыагы саҕалааһын;

- Дьыбэ көстөр сиргэ ыйанан турар төрүччүлэри онорон саҕалааһын.

Миша: Аааспыты аанһа ахтыбат киһи силиһэ быстыбыт үүнээйи кэриэтэ диэн мээнэбэ этиллибэт. Биһиги өбүгэлэрбит хас биирдии киһи хантан хааннаабын, кимтэн кииннээбин үчүгэйдик билиэхтээх диэн булгуруйбат өйдөбүллээхтэрэ. Оччоттон баччаанна диэри төрдүн-уһун билэр, киэн урууну-аймағы тэниппит киһи бу сир үрдүгэр бэйэтин эрэллээхтик сананар, уһун киэн санаалаах, киэн көбүстээх буолар. “Төрүччү” диэн тыл “төрүт” диэн тылтан үөскээбит. Бу урууну-аймағы ааһыны, билиини, үөрэтиини, түмүүнү бэлиэтиир тыл. Былыргы сахалар сэттис көлүөнэбэ тийэ төрүччүлэрин ааҕа билэллэрэ. Үлэһит дьон удьуора – үлэһит, үөрэхтээх

дьон удьуора – үөрэхтээх, уустар удьуордара уус буолар диэн өйдөбүл, удьуордааһын диэн саха норуотугар өрүү баар.

Маша: “Мэнэ-Ханалас улууһа” муниципальной тэриллии баһылыгын 07 №-дээх уураабынан 2019 с. тохсунньу 28 күнүгэр Иитии Концепцията бигэргэммитэ. Концепцияҕа биир сүрүн хайысханан төрүччүнү үөрэтии буолар.

Миша: “Мин киэн туттар аймаҕым” бырайыагы Артемьевтар дьиэ кэргэннэрэ бастакынан саҕалаатылар. Тит Артемьевы болҕойуоҕун.

Тит Артемьев хос эһэтин Артемьев С.М. туһунан кэпсиир (*экранныя презентация көстөр*).

Маша: “Хос эһээм Аҕа дойду сэриитин кыттыгылааҕа” бырайыагы Чалкиннар дьиэ кэргэттэрэ саҕалаатылар.

Айтал Чалкин хос эһэтин Улуу Аҕа дойду сэриитин бэтэрээнэ Чалкин С.А. туһунан кэпсиир (*экранныя презентация көстөр*).

“Төрүппүтүн үөрэтиэҕин”

Чөмчүүнэ (ааҕар Кеша Т.)

Кэнчээри ыччаппыт
Кэскилин туһугар
Утум удьуор ууспутун
Үөрэтиэҕин кичэйэн.
Хантан хааннаах,
Кимтэн кииннээх
Киһи буолан килбэйэн
Кэлбиппитин билиэҕин.
Олук уурбут төрүттэрбит

Олохторун дьаһахтарын
Обуруолуу тиһэммит
Оҕолорбутугар тиэрдиеҕин.
Төрдүбүтүн үөрэтэн
Түмсүөбүн, аймахтар,
Аҕа ууһун тэнитэн
Үүнэн, сайдан иһиэбин!

Миша: Төрүччүлэрин үөрэтэн саҕалаабыт оҕолор
кэпсээннэрин болҕойуобун (*бэлэмнэммит оҕолор
кэпсиллэр*).

Маша: Билигин Светлана Антоновна кэпсээнин
истиэбин.

Светлана Антоновна: Оҕолор, билигин сахалыы
аймах ааттарын ыйытыам, ким төһө билэрин
бэрэбиэркэлиэбин (*экранны таһааран иһэр*):

Эйигин төрөппүт эр киһи – аҕа;
Эйигин төрөппүт дьахтар – ийэ;
Ийэн, аҕан аҕалара – эһэ;
Ийэн, аҕан ийэлэрэ – эбэ;
Эһэн, эбэн аҕалара – хос эһэ;
Эһэн, эбэн ийэлэрэ – хос эбэ;
Хос эбэн, хос эһэн аҕалара – түгэх эһэ;
Хос эбэн, хос эһэн ийэлэрэ – түгэх эбэ;
Алтыс хаан эһэҕиттэн саҕалаан бары эйиэхэ “өбүгэ”
диэн буолаллар. Өбүгэ эһэ, өбүгэ дьон диигин;
Аҕаҕыттан аҕа саастаах уруу эр киһи барыта – абаҕа;
Аҕаҕыттан балыс саастаах уруу эр киһи барыта –
убай;
Ийэбинэн аймах эр киһи барыта – таай;
Эйигиттэн балыс бииргэ төрөөбүт уол оҕо – ини;

Эйигиттэн аҗа, бииргэ төрөөбүт уол оҗо – бии;
Эйигиттэн аҗа саастаах уруу дьахтар барыта –
эдьий;

Эйигиттэн балыс саастаах уруу дьахтар барыта –
балты;

Бииргэ төрөөбүт кыыска быраата – сурдьу;

Оҗон оҗото – сиэн;

Сиэнин оҗото – хос сиэн;

Кыыс эрэ – күтүөт;

Уол ойоҗо – кийиит;

Уол ойоҗо уолтан балыс саастаахтарга – санас;

Күтүөккэ ойоҗун аҗата – түнүр;

Күтүөккэ ойоҗун ийэтэ – ходоҗой;

Биир ыаллар күтүөттэрэ – биллэхтиилэр;

Кийииккэ эрин аҗата – тойон;

Кийииккэ эрин ийэтэ – хотун;

Кыра кийииккэ улахан кийиит – бэргэн;

Улахан кийииккэ кыра кийиит – бадья;

Холбоспут уоллаах кыыс аймахтара – кынатты
буоллаллар;

Күтүөтүнэн уруурҗаһыы – сыбааттар;

Кийиитинэн уруурҗаһыы – сыҗайан уруу.

Миша: Кылааспыт чааһын түмүк тылын кылааспыт
салайааччытыттан көрдөһүөҗүн.

Гаврил Серафимович: Оҗолор, кылааспыт иһинэн
сага бырайыактары саҗалаатыбыт. “Мин киэн туттар
аймаҗым”, “Мин хос эһэм – Улуу Аҗа дойду сэриитин
кыттыылааҗа” бырайыактары салҗаан иһиэхпит. Манна
төрөппүттэр көмөлөһүөхтэрэ. Төрүччүнү үөрэтиини
кэнэтэн иһиэхпит. Өбүгэлэргит үтүө өрүттэрин салҗыы,

үксэтэ, куһаҕан өрүттэрин тумнарга кыһалла, аныгыны, былыргыны тэннээн көрө, ону табатык өйдүү үөрэннэххитинэ эһиги үчүгэй дьон буола улаатыаххыт.

“КЫАЙЫЫ СЫАНАТА ХАЙДАХ ЭТЭЙ?”

8 “а” кылааска кылаас чааһын сценарийа

Саха сириттэн сэриигэ 63000 киһи барбыта. Онтон 27000 киһи сэрии толоонугар ханан да эргиллибэтти хаалбытара. Тылга 40000 киһи аччыктаан, ыалдьан өлбүттэрэ.

Мэнэ-Ханалас оройуонуттан сэриигэ 3488 киһи ынырыллыбыта. Кинилэртэн сэрии толоонугар 1653 киһи охтубута.

Сыала: Ийэ дойдуга тапталы, аҕа көлүөнэ албан ааттаах үгэһигэр, норуоттар доҕордоһууларын тыыныгар иити.

Соруктар:

- Ирдиир, чинчийэр дьобуру сайыннарыы;

- Дьэ кэргэн бастын дьонунан киэн туттуу, холобур оностуу.

Кылаас оҕолоро таһыттан стройунан хааман киирэллэр. Командир Сотников Вася 8 “а” аһаҕас кылаас чааһыгар бэлэмнэрин туһунан дакылааттыыр.

1 ытыааччы (Валентин З): Үтүө күнүнэн, убаастабыллаах оҕолор, учууталлар, төрөппүттэр. Улуу Кыайыы 65 сылын бэлиэтиирбит 23 хонук хаалла. Ийэ

дойдуга таптал, аға көлүөнэ албан ааттаах үгэһигэр, норуоттар доҕордоһууларын тыныгар иитэр сыаллаах “Кыайыы сыаната хайдах этэй?” аһаҕас кылаас чааһын саҕалыбыт.

Монтаж “Ким да умнуллубат, туох да умнуллубат”.

2 ыытааччы (Сардана Н.): Кылааспыт иһинэн ытыллыбыт “Ким да умнуллубат, туох да умнуллубат” экспедиция үлэтин түмүктэрин билиһиннэрэбит. Экспедиция сыала “Кыайыы сыаната хайдах этэй?” боппуруоска эппиэти булуу.

Вася С.: 1941 сыл. Бэс ыйын 22 күнэ. Сарсыарда 4 чаас. Эйэлээх олоххо үлэлии-хамсыы сылдьар сэбиэскэй норуот утуйан сынньана сыттаҕына, бастакы авиабуомбалар куораттарга саккыраабыттара. Итинник саҕаламмыта сэбиэскэй норуот үйэлэргэ билбэтэх улуу сэриитэ, хаарыан дьонун сүтэриэхтээх ыар кэмэ.

Ньургун Г.: Германия 190 дивизиянан, 5,5 мөлүйүөн саллаатынан, 3000 танканан, 5000 самолетунан уонна 50 тыһыынчаттан тахса араас калибрдаах орудияларынан тоҕо ааннаан кирибитэ.

Сережа А.: Өстөөх авиацията Советскай Союз промышленной базаларын, аэродромнарын, собуоттарын, сүрүн куораттарын, муосталарын эрдэттэн үнтү буомбалаабыта.

Миша С.: Сигнал кэлэтин кытары өстөөх тыһыынчанан танката, мөлүйүөнүнэн саллаата илин-арҕаа арахса-арахса, ССРС государственнай кыраныыссатын тоҕо анһан, пограничниктарбыт утарсыларыгар ымыр да гыммакка, холкутук 250-300 биэрэстэ иһирдэ кимэн кирибитэ. Немец сэриитэ күннэ тохтообокко 30 км барара.

Кеша А.: Ити курдук, өстөөх Сэбиэскэй Союз тэбэр сүрүбэр – Москваҕа киирэрэ 23 км хаалбыта. Халампааска куорат турбаларын буруота көстөрө. Гитлер былаана – сэтинни ыйга Москваны ылыы этэ (*картаҕа Москва куоракка флажок анньар*).

Сардана С.: Дойду үрдүнэн уопсай мобилизация биллэриллибитэ. Ийэ дойду ньургун уолаттара бары муннуктан мустан, саа-саадах тутан, уоттаах сэриигэ туруммуттара. Биир дьиэ кэргэнтэн элбэх киһи кыттан хорсуннук сэриилэспит түбэлтэлэрэ аҕыйаҕа суох. Ярославщина сиригэр Черемсаново дэриэбинэҕэ 1900 сыллаахха Прасковья уонна Николай Моревтар диэн эдэр дьон холбоһон ыал буолбуттара. Кинилэр 1941 с. сэрии саҕалананытыгар 11 оҕолоохторо, онтон уона уолаттар. Ол кэмнэ саамай улаханнара Федор – 41саастааҕа, кыралара - 18-тааҕа. Бу 10 уол бары сэриигэ ынырыллыбыттара. Кинилэртэн Василий сэрии толоонугар охтубута, атын 9 уолаттар хорсуннук кыргыһан бойобуой орденнардаах, мэтээллэрдээх этэннэ дойдуларыгар эргиллэн, бэйэлэрэ элбэх оҕолордоох, ыччаттардаах ыаллар буолбуттара (*флажок анньар*).

Алина Г.: Саха норуота 5 бииргэ төрөөбүт Алексей 1, Петр, Спиридон, Алексей 2, Василий Малгиннар уонна кинилэр ийэлэрэ Февронья Николаевна Малгина ааттарынан киэн туттар. Бизс эдэркээн уолаттар кыргыс толоонуттан эргилилбэтэхтэрэ (*Таатта, Баайаҕа, флажок*).

Петя Х.: Ленинград блокадата 1941 сыл балаҕан ыйын 8 күнүттэн, 1944 тохсунньу 27 күнүгэр диэри саҕаламмыта. 871 күн (2 сыл 141 хонук) куорат ньиэмэс, финн, Испания күүстэрин тимир ытарчатыгар олорбута. Ол

эрээри киһилии сиздэрин, кытаанах санааларын ыһыктыбатахтара. Блокада иннинэ куоракка 2,5 мөлүйүөн киһи олороро, өстөөхтөн босхоломмуттарын кэннэ 560 тыһыынча эрэ киһи ордубут. Саха Республикатыгар билигин Ленинграды көмүскээбит армия кыттыылааҕа – 20, блокадалаах Ленинград олохтооҕо – 78 киһи олороллор.

Катя К.: 1943 с. олунньу ый 23 күнүгэр 120 гвардейскай-стрелковой корпус бары чаастара Старай Русса оройуонун өстөөхтөн босхолуур иһин атаакаҕа кирибиттэрэ. Чернушки дэриэбинэ аттынааҕы кыргыһыга рядовой Александр Матросов өстөөх пулеметугар түөһүнэн саба түспүтэ. Сэрии кэмигэр Александр Матросов хорсун быһыытын 386 саллааттар уонна офицердар хатылаабыттара.

Таня С.: Оттон 19-с хайыһар биригээдэтин байыастара Ильмен күөлү ортотунан туораан, чугастааҕы дэриэбинэлэри босхолуур соруудахтаммыттара. Биригээдэ састаабыгар араас атын омук бэрэстэбиитэллэрин кытары 597 саха саллаата бааллара. Ильмен күөл 45 км уһуннаах, 35 км кэтиттээх, 9,7 км дирииннээх, сайынын борохуот кытта сылдыар сүдү байҕала. Харананан туһанан күөл улахан анарын туораабыт хайыһардаах саллааттар киэн куйаарга, килэн мууска тоһуурга түбэспиттэрэ. Биэрэктэн кэтэһэ сыһыт өстөөх пулемет, автомат, миномет, пушка самнарыылаах уотун аспыта. Оттон үөһэттэн фашист самолеттара көнүл көрүлээбиттэрэ. Историктар ааҕыларынан, ити сарсыарда 10 тыһыынча бумба 19-с биригээдэ хайыһардыттарын үрдүгэр түспүт. Үнтү кумаламмыт Ильмен күөл мууһун анныгар Саха сириг

200-тэн тахса ньургун уолатгара үйэ-саас тухары хаалбытгара (*флажок анньар*).

Варя К.: Аҕа дойдуну көмүскүүр уоттаах сэрии кэмигэр биһиги союзниктарбыт – Америка Холбоһуктаах Штаттара Советскай Союзка “Ленд-Лиз” иһинэн самолеттары ыппытгара. Бу истребителлэр уонна бомбардировщиктар этэ. Самолеттары сэрии толоонугар тириэрдии Аляска – Сибирь салгын трассанан оноһуллубута. Трасса түһүмэхтэрэ: Фербэнкс – Уэлкаль - 1500 км, Уэлкаль – Сеймчань, Сеймчань – Дьокуускай - 1176 км. Бу үһүс түһүмэх саамай ыарахан уонна кутталлаах этэ, тоҕо диэтэххэ, маршрут улахан анара Черскэй уонна Дьяаны хайаларын үрдүнэн ааһара. Онтон атына халын тайҕа үрдүнэн ааһара. Самолет оттуга 50 эрэ мүнүүтэҕэ тийэрэ. Ол иһин Саха сирин элбэх сэлиэнньэлэрэ аэродромнар буолбутгара. Холобур Төнүлү алааһа. Манна 2 этээстээх оскуолаҕа летчиктар хонон ааһаллара. 81 самолет айанна сууллубута биллэр, холобур, бу Кыайыы 65 сылын көрсө Дьокуускай куорат хайа дьыалаларын үөрэтэр институтун үлэһиттэрэ Горнай улуһун биир күөлүн үөрэтэллэр. Бу күөлгэ 1943 с., дьон көрөн турдаҕына, самолет саахалланан түһэн тимирбит. Кыайыы өрөгөйүн уһансыбыт Аляска – Сибирь трасса кыттыылаахтара олох аҕыйах хааллылар. Кинилэргэ анаан Дьокуускай куоракка Гагарин аатынан уулуссаҕа Р-39 “Аэрокобра” макета кэриэстэбил-өйдөбүннүк быһыытын туруоруллубута (*флажок*).

Вася С.: Бу сэриигэ Саха сирэ 63 тыһыынча кинитин ыппыта. Бу аҕыйах ахсааннаах омукка улахан сыана. Кинилэртэн 27 тыһыынча киһи хаһан да эргиллибэттии

сэрии толоонугар сытан хаалбытара. Отгон тыылга 40 тыһыынча киһи аччыктаан, ыалдьан өлбүттэрэ. Саха буойуннарыттан 26 киһи Сэбиэскэй Сойуус Геройун, 5 киһи “Албан Аат орденын” толору кавалерын аатын сүкпүттэрэ.

Ньургун Г.: Сэрии бастакы күннэриттэн снайпердар хамсааһыннарыгар сахалар баалара күүскэ иһиллибитэ. 429 фашиһы самнарбыт Ф.М. Охлопков, И.И. Кульбертинов ааттара Советскай Союзка киэнник иһиллибитэ. Сахаттан аатырбыт артиллерист Гаврил Протодьяконов өстөөх 10-ча танкатын аҕыйах мүнүүтэ иһигэр умаппыта, маршал Чуйков маны сөҕөн “Тактика ведения боя с вражескими танками по методу Протодьяконова” диэн быраабыла суруйбута. Бу ыксаллаах балаһыанһаа Г. Протодьяконов кыраҕы хараҕынан көрөн, сахалыы өйүнэн сэриилэспитэ. Кини наводканан буолбакка, пушка уоһун иһинэн кыгыы-кыгыы танкалары “тирээн туран” саайталаабыта сэрии быһаарыылаах хаамыгытын олохтообута.

Сереза А.: Мэнэ-Ханаластан сэриигэ 3488 киһи ынырыллыбыта. Кинилэртэн сэрии толоонугар 1653 киһи охтубута. Сахалартан бастакы Советскай Союз Геройа – Ф.К. Попов – биһиги биир дойдулаахпыт. 1943 сыл алтынньы ый сағаланыыта өстөөх күүстээх уотун аннынан Федор Попов биир бастакынан өрүһү туораан, өстөөх траншеятыгар киирэн, пулемету былдьаан, 23 гитлеровеһы өлөрбүтэ.

Миша С.: Аҕа дойду улуу сэриитин фроннарыгар Аранас нэһилиэгин уолаттара араас омуктар бэрэстэбиитэллэрин кытта убай-быраат курдук биир

санаанан сэриилэһэн, уордаах өстөөгү үлтүрүтүүгэ бэйэлэрин сүнкэн кылааттарын киллэрбиттэрэ.

Кеша А.: Кинилэр Москва, Ленинград, Сталининград анныларынааҕы кыргыһыларга, Курской Дугаҕа, Днепри туорааһынна, Смоленской, Одесса, Киев, Харьков уо.д.а. куораттары босхолоһунна, фашистары советской сиртэн үүрүүгэ, Киин Европаны, Балканской тумулга ыраастааһынна барытыгар кыттыбыттара. Кыайыы көтөлөнөн 53 киһибит төннүбүтэ. Барыта Аранас уонна Алаҕар нэһилиэктэриттэн бу уоттаах сэриигэ 69 үлэлиэхтээх-хамсыахтаах, оҕо-уруу төрөтүөхтээх бастын дьоннорбут кыргыһыы хонуутугар охтубуттара (*оҕолор төннүбэтэх биир дойдулаахтарын ааттара суруллубут кумааҕыларын кыһыл танаска иннэнэн туттараннар обелиск онороллор*).

Сардана С.: Сэрии сылларын устата Советской Союз 1710 куораттара, 70 тыһыынча сэлиэнньэлэрэ, 32 тыһыынча промышленнай тэрилтэлэрэ, 98 тыһыынча колхозтара, 1876 совхозтара урусхалламмыттара, 27 мөлүйүөн советской дьоннор бу уоттаах сэрии сиэртибэтинэн буолбуттара.

1 ыытааччы: Биһиги дьоллоох оҕо сааспыт иһин олохторун толук уурбут биир дойдулаахтарбыт кэриэстэригэр төбөбүтүн хонкутуобун, чуумпуран ылыабын.

2 ыытааччы: 65 сыллааҕыта, бэс ыйын 24 күнүгэр, Москваҕа, Кыһыл болуоссакка Кыайыы Парада ыытыллыбыта.

Петя Х.: Халлаан сэриигэ өлбүттэри аһыйбыт курдук ардыы турбута. Сарсыарда Кремль Спасской

боруотатынааҕы чаһыта 10 чааһы охсон лонкунатан бүтүүтүн саҕана Аҕа дойду сэриитин аатырбыт маршаллара Жуков уонна Рокоссовскай Спасскай боруоталарыттан биирдэстэрэ манан, иккиһэ чулкулаах атахтаах тураҕас аттары миинэн сиэллэрэн дыбдытан тахсыбыттара. Стройдаан чиккэһэн турар, Парадка кыттар полкалар иннилэринэн, Кыһыл Болуоссаты эргийэ сиэллэрбиттэрэ.

Алина Г.: Онно турбуттара – 10 фронт, байыаннай академиялар, училищелар, Москва гарнизонун сүүмэрдэнэн тэриллибит полкалара. Хас биирдии полк киһитин ахсаана 1000 этэ. Үөрүүлээх марш саҕаланарыгар аналлаах массыынаҕа Кыайыы знамятын туруоран илдьибиттэрэ.

Катя К.: Бу хаһан да буолбатах сүдү Парад солун өттүттэн аҕыннахха маннык: атын дойду сэриилэриттэн арай Польша армиятын дьоно кыттыбыттара. Дойду баһылыктара, маршаллар турар трибуналарын туһаайытыгар хас полк кэллэ да, 1400 киһилээх оркестр тус-туһунан маршы оонньоон ньиргитэрэ. “Саха маршын” кытта ооньообуттара.

Варя К.: Кыайтарбыт немецкэй-фашисткай сэриилэр 200 знамяларын эмиэ оччо буйуннар тутан, Мавзолей иннигэр аҕалан быраҕыылара биир бэлиэ түгэн этэ.

Таня С.: Кыайыы Параадыгар Саха Сириттэн К.Е. Корякин, Ф.М. Охлопков, армияҕа Алдантан барбыт Советскай Союз Геройа И.П. Папышев курдук хас да киһи кыттан турар.

2 ыытааччы: Бу турар хаартыскаҕа
Эһэм барахсан.

Кылабачыйан түһэн
Мэтээлэ элбэжин!
Хас биирдии мэтээл
Хатыламмат историялаах,
Дьохун олоҕу кэрэһэлиир
Дьикти сыаналаах.
Сэрии ыар сылларыгар
Уот-силлиэ ортотунан
Эһэккэм барахсан
Аҕа дойдутун көмүскэспитэ.
Өстөөҕүн самнараары
Инники дьулуһара,
Өлөр-тиллэр охсуһууга
Хорсун буйун буолбута.

Варя Кычкина, Алина Гоголева, Валентин Заровняев
эһэлэрин – Улуу Аҕа дойду сэриитин кыттыылаахтара
Кычкин П.И., Скрябин В.А., Черкашин Д.Н. – туһунан
кэпсииллэр.

2 ыгытааччы: Бүгүн биһиги нэһилиэкпитигэр уоттаах
сэрии ортотунан ааспыт суос-соҕотох ветеран олорор.
Ытык киһибит Илья Аполлонович Мохначевскаяй эдэр
ыччакка кэс тылын истиэҕин (*видео*).

Бары: “День Победы” ырыаны ыллыылар.

1 ыгытааччы:

Кыайыы музыката ньиргийэн тыаһаатабына,
Кыһыл былаах хамсыы турдабына,
Кыргыттар үөрбүт харахтарын көрдөххүнэ,
Оҕолор кэрэ күлүүлэрин нһиттэххинэ, –
Оччоҕо ордук өйдүүгүн тохтубут хаан
Туһата суох хаалбатабын.

Кылаас салайааччыга Светлана Антоновна түмүк тыла: Ожолор, кэм-кэрдии уларыян иһиэбэ. Үөскүөхтэрэ араастар, уруккуну өйдөөбөт сирэйдэр. Уларыыһа өй-санаа. Ол эрэри төһө да тулалыыр эргимтэ уларыыдар, Улуу Кыайыыга сыһыан уларыыһа суохтаах. Итинник ыарахан сыананан төлөммүт Кыайыыны умнар бырааппыт суох.

“КОМСОМОЛ –
ТӨЛӨННӨӨХ СҮРЭХТЭЭХТЭР ТЭРИЛТЭЛЭРЭ”

*7 а кылааска ытыгыллыбыт аһаҕас кылаас чааһын
сценарийа, 25. 10. 2008*

1 ытыгаччы Сережа А.

2 ытыгаччы Таня С.

1 ытыгаччы: Бу дьыл алтынны 29 күнүгэр Ыччат Бүтүн Союзтаагы Ленинскэй Коммунистической Союһа териллибитэ 90 сылын туолла.

История биир кэрдиис кэмин кэрэһитэ буолбут, элбэх ыччаты үрдүк үрдэллэргэ, хорсун быһыыга, үтүөбэ-сырдыкка сирдээбит төлөन्नөөх комсомолга аналлаах аһаҕас кылааспыт чааһын саҕалыыбыт.

2 ытыгаччы: Кылааспыт чааһын сыала:

1. комсомол историятын үөрэтии;
2. комсомол үрдүк аатын хайдах киһи сүгүөхтээбий боппуруоска эппиэт булуу;
3. ааспыт олох үтүө үгэстэрин билинни олоххо хайдах киллэрэбит, туһанабыт боппуруоска эппиэт көрдөөһүн.

1 ыытааччы: Бүгүнгү кылааспыт чааһын ыалдыттара – биһиги төрөппүттэрбит: 70-80 сыллар эдэр эрчимнээх комсомолецтара! (*мамалар ыллыы-ыллыы киирэллэр, монтаж “Буурҕа-буулдьа дьылларыгар”, Элэй*).

2 ыытааччы: История быһыын сэгэтэн көрүөбүт (*бары тахсан тураллар*).

Катя: Комсомол! Бу тылы иһиттэхтэринэ аҕа саастаах дьон сирэйдэрэ сырдыыр, бу тыл хас биирдии сүһүөҕэ хорсун быһыыга, кыайыыга-хотууга ынырар.

Вася: Революция бастакы эдэр көлүөнэтэ. Кинилэр хайдах этилэр? Оччотооҕу оҕолор эрдэ улааталлара, өссө да кытаата илик санныларыгар эппиэтинэһи сүгэллэрэ: Дальний Восток Данкота – Виталий Ваневур 18 эрэ саастааҕа, оттон Советскай былааһы Москваҕа олохтоһо сылдьан сырдык тыһынын толук уурбут Павлик Андреев баара-суоҕа 16 эрэ саастааҕа.

Сардана: 1918 с. алтынньы 29 күнүгэр үлэтин саҕалаабыт Рабочай уонна Крестьянскай ыччаттар тэрилтэлэрин I съезһэ комсомол төрөөбүт күнүнэн буолар.

Кеша: Номоххо киирбит холбоһуктааһын, индустриализациялааһын, культурнай революция сыллара – бу комсомол историятын кыһыл көмүс страницалара.

Ньургун: Комсомол патриотизм, норуоттар доҕордоһууларын тыһыгар итиллибитэ. Ол иһин Улуу Аҕа дойду сэриитигэр дойдутун адырҕа өстөөхтөн быһаабыта. Бу алдьархайдаах сэриигэ 3,5 мөл. комсомолец боевой наҕарааданы ылбыта, ол иһиттэн 7 тыһ. тахса комсомолецка Советскай Союз Геройун үрдүк аата инэриллибитэ.

Валентин: олон истрэгэр сахалартан бастагы Советской Союз Геройун аатын ылбыт биниги биир дойдулаахпыт Ф.К. Попов аатынан киэн туттабыт.

Алина: Мэнэ улууһугар маннайгы комсомольскай ячейкалара Н.Е. Сосин Бүтэйдээххэ, Д.И. Санников 1 Мэлдьэхсигэ, 1920 с. бүтүүтүгэр тэрийбиттэрэ.

Таня: Комсомол Мэнэ-Ханалас оройуоннаабы тэрилтэтэ 1930 с. кулун тутарга 92 чилиэннээх 6 ячейкалары холбоон үөскээбитэ. Маннайгы секретарь – Михаил Гаврильевич Винокуров. Ити курдук комсомольскай тэрилтэ, партия райкомун быһаччы салалтатынан, оройуонна сана олоҕу тутууга биир сүрүн хамсатар күүс буолбута.

Сардаана: 70-80 сс. Мэнэ-Ханалас оройуонун сырдатар “Ленинской знамя” хаһыат страницаларыттан быһа тардыылар:

1975 с. түмүгүнэн оройуоннаабы комсомольскай тэрилтэ ЫБСЛКС знамятын ыларын ситиспитэ.

Миша: 1976 с. түмүгүнэн оройуон ыччатын комсомольскай фермаларын коллективтара хас биирдии ынахтарыттан 2157 кг үүтү ыан инники кирбиигэ тахсыбыттара. Ити сылларга Хаптабайга комсомол XIV съехин аатынан, Лоомтукаҕа “Аһыкай”, Чүүйэбэ “Саһарҕа”, М. Горькай аатынан совхозка Балыктаахха “Сарыал”, Тумулга “Саргы”, Төнүлүгэ “Пятилетка” ыччат комсомольскай фермалара бастыггарынан аабыллар.

Варя: Бэйэлэрин кэмнэригэр эдэр ыанньыксыттар Балыктаахха Евдокия Шестакова, Хаптабайга Октябрина Григорьева, Төхтүргэ Валентина Степанова, Павловскайга

“Манчаары” фермаға Надежда Божедонова о.д.а. тустаах үлэлэринэн атыттары батыһыннарбытгара.

Петя: Майа тэрилтэлэригэр олоҕу-дьаһаҕы хааччыяр комбинатка “Зенит” фотографтар биригээдэлэригэр Саргылана Капитонова, сэкэрэтээр Вячеслав Слепцов, райпо бэкээринэтигэр Люция Данилова о.д.а. бары общественной үлэлэргэ, тирдиллибит былаан туолуутугар улахан оруоллаахтара.

Вася: 1970-80 сс. Оройуон комсомолецтара уонна ыччата бары үлэҕэ-хамнаска, үөрэххэ улахан ситиһиилэммиттэрэ. Ыанньыксыт Раиса Лукина, механизатор Наталья Баишева, Төнүлүтээҕи ОПТУ курсана Петр Цыпандин, Балыктаах орто оскуолатын учуутала Светлана Борисова комсомол съезтэригэр депутаттарынан талыллыбытгара.

Сардана: Ити курдук араас өрүттээх үлэлэр, дьаһаллар, күрэхтэһиилэр ытылланнар оччотооҕу ыччат дойду күүрээннэх олоҕуттан хаалсыбакка үлэлээн, үөрэнэн, туохха барытыгар көхтөөхтүк кыттан, тэрийсэн биир саастыылаахтарын батыһыннаран ааспытгара.

1 ытытааччы: Биһиги бүгүннү кэпсэтиибит геройдарын ыраата барбакка, олох чугастан буллубут. Кинилэр – биһиги төрөппүттэрбит.

2 ытытааччы: Комсомолец үрдүк аатын хайдах киһи сүгүөхтээҕий? Бу боппуруоска эппиэт биэрэригэр көрдөһүөҕүн биһиги Таныбыт ийэтиттэн, 80-с сылларга Верхоянскай куорат оскуолатын комсомольскай тэрилтэтин чилиэниттэн (*кэлсиир*).

Сережа: “Оскуола – производство – үрдүк үөрэх” диэн девизинэн салайтаран, 70-80 сыллардааҕы

комсомолецтар совхозтарга үлэли тахсаллара. Кыргызтар ыччат комсомольской фермаларыгар 2-3 сыл ыанньыксыттаан баран, үөрэххэ бараллара. Монтажка ахтыллыбыт М. Горькай аатынан совхоз Балыктаахтааҕы отделениетын “Сарыал” ыччат комсомольской ферматын наставнигынан ССРС Верховнай Советын депутата Ксения Гаврильевна Черкашина үлэлээбитэ.

Элбэх үүтү ыан, маяк буолбут “Комсомолка Дуня кыыс” – Евдокия Шестакова – бүгүн биһигини минньигэс хааһынан аһатар, остолобуойбут повара.

“Оскуола – производство – үрдүк үөрэх”, бу девийинэн салайтаран 1981 с. Павловскай орто оскуолатын ситийиилээхтик бүтэрбит Лариса Оконешникова аатырбыт Ленин аатынан совхоз “Манчаары” ыччат комсомольской ферматыгар үлэли тахсар. Бу хамсааһын туһунан кэпсиригэр көрдөһүөбүн Варябыт ийэтиттэн, Лариса Федоровна Кычкинаттан (*кэпсиир*).

Таня: Монтажка ахтыллыбыт Майатааҕы олох-дьаһах комбинатын “Зенит” ыччат комсомольской биригээдэтин группкомсора Саргылана Капитонова – бүгүн биһиги геройбут. Саргылана Иннокентьевна Харитонова – биһиги Петябыт ийэтэ (*кэпсиир*).

Сережа: Оттон билигин юнкорпост куруһуогар дьарыктанар Таня, Сардана видеосюжеттарын көрөгүтүгэр ынырабыт.

Таня: 1988 с. алтынны ый, Майаҕа комсомол 70 сылыгар аналлаах агитбригадалар конкурстара (*экранна көстөр*).

Бу 20 сыллааҕы хаартыскаларга көстөр кыһыл хаалтыстаах, комсомольской значоктаах оҕолор

ортолоругар Балыктаах орто оскуолатын 5 кылааһын үөрэнээччитэ Лена Скрябина – билигин Елена Васильевна Гоголева – Алина ийэтэ этэн-тыынан чоргуйа турар.

Сергея: Отгон биир төлөһнөөх сүрэхтээх комсомол чилиэнэ биһигини күн аайы үөрэтэр-такайар, кылааспыт салайааччыта Светлана Антоновна эбит.

Светлана Борисова – 1990 с. ытыллыбыт Россия комсомолун I съехин депутата.

Светлана Антоновна, баһаалыста тылы эйиэхэ биэрэбит (*кэпсиир*).

Таня: Комсомол историятын билистибит. Төлөһнөөх сүрэхтээх комсомолецтар – биһиги ийэлэрбит бэйэлэрин тэрилтэлэрин, эрчимнээх эдэр саастарын туһунан интэриэһинэй ахтылылары онордулар. Ол эрэри баар этэ, үчүгэй этэ диэн юбилейдаах эрэ күһнүргэ ахтан-санаан ааһар кэрэгэй. Оҕо тэрилтэлэригэр, ыччакка дьиннээх хамсааһыннар наадалар. Ол туһуттан “Аһаҕас микрофонна” активнайдык кыттаргытыгар ынырабыт.

Катя: Биһиэхэ оҕо тэрилтэтэ диэн, оскуола президенын командата баар. Наар аралдытар тэрээһиннэри эрэ ытталлар. Бэрээдэксэ эһин үлэ ытыллыбат. Улахан оҕолор активка ылан үөрэҕи көтүтэр эһин оҕолору дьүүллүүллэрэ буоллар.

Варя: Мин биһиги оскуолабытыгар коммунарскай сбор буолбутун сөбүлээбитим. Оннук үлэ ытыллара буоллар.

Ньургун: Биһиги бэйэбит бэйэбитин салайына үөрэнэ сатыбыт. Ол курдук, дежурнай командаларга араһан үлэлээбиппит быйыл 3-с сыла, ол эрэри соччо хамсааһын

суох. Ордук кыргыттар активнайдар, самостоятельнойдар. Сорох оҕолор үлэбэ кэлбэттэр.

Петя: Мин пионер, комсомол тэриллэрэ буоллар кириэм этэ. Интэриэһинэй эбит.

Вася: Биһиги урукку оҕолортон атыммыт диэн – сыалбыт суох эбит. Сыал туруоруноохха. Ону толоро сатаан үлэлээтэхпитинэ, тэрилтэтэ да суох үлэлиэххэ сөп быһыылаах.

Вася: Лидер оҕолор наадалар эбит. Олору батыһааһытын сөп.

Катя: Биһиги сыал туруоруммутт ээ. Холобур (оҕолор портфолиоларыттан формулировкаларын ааҕар).

Кылаас салайааччыта: Бу суруйбут былааннарбыт олоххо кириэллэригэр үлэлэһиэбин.

БАЙАНАЙ АЛГЫҤА

Сахалар өбүгэ саҕаттан өлбөөдүппэккэ илдьэ сылдьар үтүөкэннээх үгэстэринэн бултааһын буолар (*сахалыы музыка*).

1 оҕо: Саха норуота былыр-былыргыттан оҕону иитиигэ улахан болҕомтону уурара. Эр дьон оҕону кыраларыттан батыһыннара сылдьан, айылҕаҕа сыһыаран, булка-аска үөрэтэн, үтүө майгылаах-сигилилээх, чэгиэн эттээх-сииннээх, киэн-куон көҕүстээх, аһыныгас сүрэхтээх, амарах дууһалаах киһи гына иитэллэр.

2 оҕо: Саха – бастын булчут, хоһуун киһи. Өбүгэлэрибитигэр бултааһын сүнкэн суолталаах. Баай хара тыа булда быстыбат танас-сап буолара.

3 оѳо: Отгон баай хара тыа иччитин Байанайы билбэт киһи суох. Кини тыа, ойуур, көтөр-сүүрэр танарата. Байанай, айыы үөрэѳэ этэринэн, сэтинньи ыйга чугаһыыр. Сэтинньигэ биһиги өбүгэлэрбит Байанайы олус үөрүнньэн, кэһии биэрэр курдук саныыллара. Ону булду-алды кытта сибээстииллэр.

Байанай кэлэр бэлиэтэ – хобо тыаһа. Хобо тыаһаата да, Байанай кэлбит диибит. Кини баарын бэлиэтэ – сахалыы астаах сандалы. Сандалыга бултан бэлэмнэммит амтаннаах мааны астар ууруллаллар. Байанай аһыттан амсайан айаѳы минньитиэх иннинэ “алыкы” диэн анал тылы этиллиэхтээх.

4 оѳо: Байанай сиэрэ. Аал уоту аһатан алгыс эттэххэ эрэ бултуу барыллар. Былыр булчут ханнык кыылы, көтөрү бултуохтааѳын чопчу быһаарынан, байанайтан көрдөһөн эрэ баран барыахтаах. Түбэһиэх сылдыы бобуулаах. Тыаѳа тахсан бултуом эрэ диэбит кыылгын, көтөргүн эрэ сонордоһуохтааѳын. Бу биһиги төрүттэрбит айылѳаѳа харыстабыллаахтык сыһыаннаһыылара буолар. Бэл, билигин даѳаны улахан үөрүйэх булчуттар итини туһаналлар. Саас куска-хааска, андыга диэн анаан тэринии баар. Күһүн мунха, куйуур, түүлээхтээһин саѳаланарын бары бэркэ диэн көрө-истэ сылдыабыт.

Аны туран булка “куһаѳанна, киргэ-хоххо” умньаммыт киһи сылдыбат. Байанай сөбүлээбэт уонна тугу да биэрбэт буолар. Ол курдук кибэскэ (похоронаѳа) кыттыбыт киһи мунхаѳа киирбэт.

5 оѳо. Байанай ирдэбилэ. Куйуур сэби-сэбиргэлин харыстаан, сэрэнэн туттуу ирдэнэр, сыһыана суох туора киһи ороһуо суохтаах. Кинилэр оонһуур, көччүрэн

гынар бобуулаах. Урут кырдыаҕастар булт тэриликэр чугаһаппаттарын туһунан кэпсээн үгүс. Ордук атыллаан ааһыны улаханник аньыыргыыллара. Бултуур сэби-сэбиргэли үрдүнэн атыллааһын булду кэбиннэрэр. Байанай кизэр хайыһытыгар тиэрдэр диэн өйдүүбүт.

6 оҕо: Тыаҕа тахсыбыт киһи тылын-өһүн кыана санарыахтаах. Мээнэ баллыгырыа, үлүбээй тыллаһыа суохтаах. Ити иһин биһиги кырдыаҕастарбыт анал харыстааһын тылларын киллэрбиттэр:

Болорут - буһар
Көтөлө - кыыл суола
Кыталыктаа - булду ыт
Ньалбаннаах - аһыахха
Тобуох – хонуох
Турус – быһах
Бөх – ыт
Далаһа – ат

Бу мантан көстөр, төрөөбүт тылбыт баайа, кинини харыстаан кичэллик тутан илдэ сылдыарбыт.

7 оҕо: от-мас саһаран, күммүт кыччаан улам-улам күһүн кэлбитэ биллэн барда. Булчуттарга биир кэрэ кэм – куобахтааһын саҕаланар (*Төрөппүт Аммосов Н.Н. куобах күрэжин туһунан кэпсиир*).

8 оҕо: Күһүннү кэмгэ мууһу үрдүнэн мунхалааһын сахаларга ыһыахха дьүөрэ биир улахан түһүлгэ түмсүүтэ буолар эбит. Биир эмэ улуу эбэлэрин даҕалдыатыгар ыраах-чугас сиртэн ыныран, ытынан-оһуһунан да буоллар тоһуоруһа мустан, өлгөмнүк булдуһаары, үлэ күргүөмнээҕэ, күүстээхтэр күрэхтэһиилэрэ, көр-нар арааһа онно буолар үһү.

Мунхалыыр сир-туом:

✓ Бултуур сиргэ, мунхалыыр күөлгэ улаханник сангарары, үгүлүүрү, тыаһыыры боболлоро, тыастан-уустан сэрэнэллэрэ.

✓ Мунхалаан балык ыллахтарына кэлэрин тухары сомсо турбаттар. Сөп буолары ылан баран үөрэ-көтө дьиэлэригэр хомуналлар.

✓ Күөл, уу кытытыгар уонна ууга ол-бу бөҕү-сыһы бырахпаттар.

✓ Балык унуоҕун түбэһиэх сиргэ бырахпаттар, унуоҕу атахтарынан тэпсэ сылдыбаттар – айыы.

✓ Тахсан кирибэттэр, уу быртаҕыар, ол улахан айыы.

✓ Кураанах иһиккэ балыгы укпаттар, түгэҕэр уулаах эрэ буоллаҕына угаллар.

✓ Балыгы бултуур тэрилинэн оҕону оонньоппоттор. Дьахтар бултуур тэрили үрдүнэн атыллыа суохтаах.

Биһиги бүгүн өбүгэлэрбит балыгы бултааһынна сирдэрин-туомнарын төһө туһанабытый?

Ааттыын Балыктаах дэппит кэрэ айылҕалаах, оройуоммут биир улахан эбэтиттэн (Тарат, Дойду) аһаан, уулаан олоробут. Дьоммут кэпсииллэринэн, эбэбит уруккаттан араҕас, арыы-сыа, лаһыгырас собонон күндүлүүрү үһү. Билигин эбэбит собото хара эриэн дьүһүннээх, “спортивной” диэн ааттылларын курдук быһыылаах-таһаалаах. Бу барыта уу киртийииттэн тахсар. Тыһынчанан нэһилиэнньэлээх дэриэбинэ бөҕө-сыһа, кирэ-хаҕа, ыгыныаҕа, сүөһүлэр ииктэрэ-саахтара эбэбитигэр кутуллар. Хас биирдии ыал чэбэрдик туттан олооро – бу күннээҕи эбэбитин харыстааһынна оскуола

үөрэнээччилэрэ бастакы хардыыны онгоробут буоллар диэн баҕа санаалаахпыт.

Күһүннү мууһу үрдүнэн мунхалааһынна Уһун Эбэҕэ, Алаҕар эбэтигэр дьон көхтөөхтүк кытыннылар. Уопсай мунхаҕа биһиги кылааспытатыттан биир да оҕо сылдьан көрө илик. “Орто дойду устун айан” сахалыы киинэни көрдүбүт. Национальнай культура уруогар мунхалааһын туһунан, чуолаан мунха хаайарын, былыргы куйуур тэрилин үөрэттибит (*Осипов Р.П. “Уопсай мунха”, уруһуй*).

Сааны өндөтөн сатаан кыныыр буол да, ойуурга тахсан маска чөрөллөн олорор тиини, сыгынах анныгар кирийэн сытар куобаҕы эбэтэр ханна эрэ күүтэн турар тайаҕы дуу, эбэтэр эһэни дуу тэһэ ытан ыл да бүтүгэҕэ диир кэнэн санаа булчут уонна булт үлэтин дьиннээх сыанатын түһэрэр, булчут эрэйдээх уустук идэтин ситэ сыаналаабат буолууга тиэрдэр.

Булт хаһан да булчуту манаан турбат, булчут булду көрдөөн, сонордоон бултуур. Булт диэн идэ эрэ буолбатах, бу бүтүн искусство. Кини син-биир үлэ атын салааларын курдук дирин билиини, дьоҕуру, сүрэҕи-быары анааһыны, элбэх үлэни эрэйэр. Дьиннээх булчут булт туһунан киэн билиилээх, булка дьоҕурдаах уонна талааннаах, улахан тулуурдаах уонна сүрэхтээх, оннук-манньык куһаҕан дьаллыкка ыларбатах, олус чиеһинэй уонна кырдыксыт, эр санаалаах, эт-хаан өтгүнэн сайдыылаах уонна үчүгэй доруобуйалаах буолуохтаах.

Кыһын булт биир көрүнгэ андаатардааһын буолар (*Березкин Н.А. кэпсиир*).

Саас кэлэн, от-мас көбөрөн киһилиин-сүөһүлүүн, кыыллардыын сэргэхсийи бөбөтө. Ордук эр дьон үөрэллэр. Сааскы куска дурдаҕа ытартан ордук улахан дьүһүйүү ама баар дуо? (*Харитонов С.С. сааскы кустааһын, андылааһын, күһүннү кустааһын тустарынан кэпсиир*).

Березкина Варя “Мин эһэм” (*булчут эһэтин туһунан кэпсиир*).

Биһиги бүгүн сахалар ордук булт ханнык көрүҥнэринэн дьарыктаналларын кэпсэтибит. Сахабыт Сирин айылҕатыгар сөп түбэхэн биһиэхэ араас күндү түүлээхтэр төрүүллэр. Холобур, андаатар, саһыл, кырса, киис. Олору бултааһынна государство кадровой булчуттары биэрэр. Биһиги нэһилиэкпит кадровой булчуттарынан буолаллар (*булчуттары аатталыыр*).

Саха дьахтара мааны соно, саҕата, бэргэхэтэ күндү түүлээхтэн тигиллэр. Ол көрөргө наһаа кыраһыабай (*музыка, демонстрация*).

Яна: Күндү түүлээх саха дьахтарын барыга-бары сатыыр уран тарбахтарын нөҥүө аастаҕына сылаас-кэрэ танаска кубулуйар. Билигин тылы Валентина Васильевнаҕа биэриэбин.

Түмүк тыл: Оҕолор, бүгүҥнү кылааспыт чааһыгар бэлэмнэнэн биһиги үлэ бөбөнү ыттыбыт буолбат дуо? Ол курдук, бу теманы төрөппүттэргит таллылар уонна куобах күрэбин, мунха, сааскы кус булда, кыһынны түүлээхтээһин туһунан кэпсииллэр, билиһиннэрэллэр үһү, онон биһиги булчут идэтин туһунан билсигэ туруоххайын диэн мин эһиэхэ Яковлева Алена Семеновна “Тайҕа таабырыннара” диэн кинигэтин аҕалбытым. Бу кинигэҕэ

булчут булка хайдах тэринэн, таннан-саптан барыхтаафьтган сажалаан туох барыта баар. Биһиги киискэ, эһэҕэ, үөр тайахха бултааһын туһунан билистибит. Онтон оҕолор уруһуйдаан аҕалбыттара. Ол уруһуйдар быыстапкалара бу турар.

Кинигэ автора бултуу сылдьан билбит билиитин баҕар ким эмэ туһаныа диэн кинигэҕэ өйдөнүмтүө баҕайытык суруйбут. Ону таһынан бүгүҥнү кылаас чааһыттан эһиги элбэҕи билбит-көрбүт буолуохтааххыт. Туруорбут сыалларбытын оччоҕо ситистэхпит.

Онон, булт уонна булчут дьон туругурдуннар. Саха Сириҥ тыатын уонна кини айылҕатын барҕа баайа инникитин да дьиннээх булчут дьону өр сылларга үөртүн-көтүттүн, дойдубут тыата барахсан өр үйэлэр тухары бар дьону дуоһута туруохтун диэн түмүктүүбүн.

IV. САХА СААРЫННАРА НОМОХХО КИИРБИТ ӨЛБӨТ ҮЙЭЛЭЭХ МАКСИМ

Сыала: М.К. Аммосов олоѳун, үлэтин, охсуспут дьыалатын туһунан үөрэнээччилэргэ билиһиннэрии, история кэрдис кэмин таба өйдүүлэрин ситиһии, Сахабыт сириҥ чулуу дьонугар ытыктабылы үөскэтии, иитии.

Тэрилэ: проигрыватель, кинигэ быыстапкаата, хаартыскалаах планшеттар, хаһыаттар вырезкалара, оѳолор уруһуйдара.

Былаан:

1. Кылаас чааһын сыалын-соругун билиһиннэрии – С.А. Габышева

2. 1 түһүмэх: «Хатырыктан сылдыар уолчаан» – Сахаяна Черкашина, Марина Харитоновна, Коля Ноговицын, Оксана Неустроева

3. 2 түһүмэх: «Ситии-хотуу оскуолата» – Боря Аммосов. Фонохрестоматия «Син-биир буолбаат» П.А. Ойуунускай

4. 3 түһүмэх: «Революция кэннинээѳи сыллар. Гражданскай сэрии. Колчак фронтун туорааһын» Харитонов М.И.

5. Хронологическая таблица

6. М.К. Аммосов наѳараадалара – Яна Прибылых

7. М.К. Аммосов дьыэ кэргэнэ, аймахтара – Борисова Е.М. - библиотекарь

8. Бүгүннү олох Аммосов хараѳынан – Уля Стручкова

9. Түмүк.

1. Оҕолоор, саха биллиилээх государственнай деятеля Максим Кирович Аммосов 1897 с. ахсынны 22 күнүгэр төрөөбүтэ 100 сылын туолуоҕа. Сахабыт сирэ чэчири сайдарын туһугар олоҕун анаабыт сүдү киһибит кэрэ-бэлиэ күнүн көрсө “Номоххо кирибит өлбөт үйэлээх Максим” диэн икки хайысхалаах республикатааҕы конкурс биллэриллибитэ.

Бу конкуруска бары кылааһынан кыттыаһын диэн сүбэлэспипит. Ол курдук, 2 үөрэнээччи викторинаҕа, 4 үөрэнээччи “Максим оҕо сааһа” уруһуй күрэххэр, 1 үөрэнээччи “Бүгүммү олох Аммосов хараһынан” өйтөн суруйуу конкурсугар кытыннылар. Бу биирдиилээн кыттар оҕолор үлэлэрин кылаас чааһын кэнниттэн конкурсу биллэрбит “Кэскил” хаһыакка киллэрэн туттарыахпыт. Оттон бүгүммү кылааспыт чааһын түмүгүнэн буклет оноруохпут уонна аны күһүн оскуолаҕа научно-практической конференцияҕа активнайдык кыттан, барытын холбоон эмиз хаһыакка туттарыахпыт.

Аһыйах сыллааһыта народнай суруйааччы Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон тэрийбит Чөркөөхтөөбү политесьльнайдар музейдарыгар сылдьан кэлбиппитин өйдүүргүт буолуо. 12 гаалаах музей уһаайбатыгар баар тутуулар барыта Саха сиригэр кэлэн олорон ааспыт политесьльнайдар олохторун-дьаһахтарын туһунан кэпсииллэр. Биһиги манна билбиппит, Саха норуота сыылкаҕа кэлбит дьону наһаа ытыктыыр этилэр. Тоҕо диэтэххэ кинилэр туох санаҕа барытыгар өйдөтөөччүлэринэн, учууталларынан, эмчиттэринэн, бары кыһалжаларыгар көмөлөһөөччүлэринэн буолбуттара. Ордук саха үөрэхтээх үлэһит ыччатыгар сабыдыала

улахан. Политсылнайдар Е. Ярославский, Г. Петровская, С. Орджоникидзе бу ыччаты марксизм-ленинизм тыыныгар иитэн, революция иһин охсуууга үөрэтэн сүүнэ үлэни ыыппытара.

«Ыраах саха сиригэр биһиги аһыйах сыылынай большевик саха ыччатыттан охсуһааччылар сана көлүөнэлэрин иитэн таһаарбыппыт уонна большевиктар партийнай тэрилтэлэрин үөскэппипит» - диэн Е. Ярославский 1936 с. суруйбут ыстатыйатыгар ааһабыт. Бу кэмнэ Максим Кирович Аммосов партийнай-государственной үлэ улахан оскулатын ааһан, Киргизияҕа үлэлии сылдьар кэмэ этэ.

1 түһүмэх: «Хатырыктан сылдьар уолчаан»

Сахаяна: Кир Васильевич Аммосов диэн быстар дьаданы киһи бултаан аһыы сылдьан, сааһыран, сүөһү-ас ииттэн олохсуйан олороору тайҕаттан киирэр. Хатырыктан чугас Балаҕаннаах диэн өрүс арыытыгар олохсуйар.

Ынах, сылгы иитэн, 2 оҕолонон олордохторуна эмээхсинэ өлөн хаалар. 60 саастаах огдообо хаалбыт оҕонньор Анастасия Леонтьевна (Васильевна) Винокурова диэн 18-саастаах кыыһы кэргэн ылар. Бу Анастасияттан 4 уол, 2 кыыс төрүүлэр. Максим 5-с оҕонон төрүүр. Бу 1897 ахсынны 22 күнэ этэ. Ийэлэрэ элбэх ырыаны, остуоруйаны, өс хоһоонун билэрэ. Чугас эргин иистэннэнинэн, туоһу тигээччинэн сураһыра. Максим төһө да биир саастааһар аймахтарыгар Дмитрий Михайлович Аммосовка иитиэх бэрилиннэр, төрөөбүт дьонугар мэлдьи сылдьара. Ийэтэ туос иһит тигэ олорон остуоруйалыырын түһэрбэккэ истэрэ. Оттон таабырыннаһыга кини өрүү инники этэ. Марианна

Рожина бу түгэни «Сэрэтиилээх сэхэн» диэн үлэтигэр суруйбут.

Марина: 9 саастааҕар Максим билиигэ-көрүүгэ тардыһыылааҕын иһин, дыоно төһө да кыамматаллар, үөрэттэрэ киллэрбиттэрэ. 3 группанан 20-чэ оҕо үөрэнэллэр эбит. Бу кэмнэргэ олохтоох саха оҕото үөрэххэ киирэрэ ахсааннаах эбит. Максимы кытта бииргэ ийэтинэн аймаҕа – Илья Егорович Винокуров үөрэммитэ. Кэлин Саха сиригэр биллэр партийнай-государственной үлэһитэ буолбута. Быйыл И.Е. Винокуров юбилейын республика кизэнигэр бэлиэтээбитэ.

Училищеҕа нуучча тылын демократтыы өйдөөх-санаалаах, Казаннааҕы учуутал семинариятын бүтэрэн кэлбит Платон Афанасьевич Ушницкай үөрэтэрэ. Иккис сылларыгар, бу киһи училищеҕа сэбиэдиссэй буолар быраабын туһанан, Максимы үөрэҕин тохтотон кэбиһэр. Айдаан буолан, үөрэҕэр иккистээн киллэрэллэр. Онно Максим оҕолортон аан бастагынан «туохха да наадата суох» диэн танара үөрэҕиттэн akkaастанар, өссө оҕолору дэлби көбүлээн айдаан бөҕөнү таһаараллар. Бу түгэни Варя Березкина «Хатырык уола» диэн үлэтигэр көрөбүт. Ол гынан баран атын уруоктарга Максим болҕомтолоохтук, кыһанан үөрэнэрэ, училище биир бастыг үөрэнээччигэ буолан да, кэнники уһуллубатаҕа.

Коля: Максим үөрэххэ, сырдыкка тардыһыытын өссө биир түгэн туоһулуур. Биир сыл кинини интернакка ылбатахтар. 30 биэрэстэ тэйиччи сытар Хатырыктан сатыы сылдьан, биир да үөрэх күнүн көтүппэккэ үөрэнэр. Кини үөрэххэ тардыһыытын ытыс таһынар ыас харана суолга араас куттал, тыйыс тымныылаах кыһын обургу да

мэһэйдээбэтэхтэрэ. Бу «сатыы сырыыллара» кэлин доруобуйатыгар охсубуттара. «Сырдыкка тардыһыы» диэн үлэ.

Оксана: 1909 с. Максим Намнааҕы 1 кыл. училищени ситиһиилээхтик үөрэнэн бүтэрбитэ. Кинини дыно салгыы үөрэттэрбэккэ, нэһилиэк суруксута онороору гыналлар. Ол эрэри Максим иннин биэрбэт, салгыы үөрэнэр баҕалааҕа. Быстар дыаданы ыал хайдах да куоракка уолларын үөрэттэрэ ыытар кыахтара суох. Булугас өйдөөх сытыы-хотуу Максим бу кыһалҕатын эмиэ бэйэтэ тобулар: Нэлтэрбэ Миитэрэй диэн куорат атыыһытын кыһын кытта кинини куоракка үөрэнэр кэмигэр көрөр-истэр усулуобуйаҕа кэргэн ыларга кэпсэтэр.

1919 сыл күһүнүгэр Якутскайдааҕы 4 кылаастаах училищеҕа киирэр. Бастакы сылыгар үөрэҕэр наһаа ыарыҕатар, ордук нуучча тылыгар уонна обществоведениеҕа. Максим нуучча классиктарынан үлүһүйэр. Кинигэни элбэхтик аахтаһына нуучча тылын билиэм диэн өйдүүр. Пушкин, Лермонтов, Крылов, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Салтыков-Щедрин, Толстой, Чехов, Горькай – таптыыр суруйааччыларынан буолаллар. Бу кинигэ ааҕа олорорун Шура Никитина уруһуйдаабыт. Шура үлэтэ «Мин университеттарым» диэн ааттаах. Кырдык даҕаны Максим Аммосов общественной олоххо бастакы хардыытын онороругар нуучча суруйааччыллара көмө буолбуттара саарбаҕа суох.

2 түһүмэх. «Ситии-хотуу оскуолата»

Боря: 1910-14 сс. Якутскайдааҕы 4 кылаастаах училищени бүтэрэр. Бу училищеҕа аан бастаан Платон Слепцовтуун доҕордоһууллара саҕаланар. Н.Д. Неустроев

тэрийбит литературнай куруһуоктарыгар Платоннуун дьарыктанар. 1914 сыллаахха киири экзаменнарын ситиһиилээхтик туттаран Якутскайдаағы учуутал семинариятыгар киирэр. Кинини кытта Платон Слепцов эмиэ киирэр. Семинарияҕа Аржаковтуун, Ивановтуун, Васильевтыын, Ксенофоновтыын, Гоголевтыын доҕордоһор. Максим наһаа үчүгэйдик үөрэнэр, нуучча суруйааччыларын өссө умсугуйан ааҕар. Өйтөн суруйууга бэйэтин санаатын киэнник суруйар. Дьэ, уонна бу семинарияҕа үөрэнэ сылдьан бастакы политсылынайдар тэрийбит подпольнай куруһуоктарыгар дьарыктанар. Бу куруһуоктарга тугу гынар этилэрий?

Е. Ярославскай араас темаларга дакылаат онороро. Холобура «Н.Г. Чернышевскай олоҕо уонна үлэтэ», «Нуучча революциятын сайдыыта» уо.д.а. Манна куруһуок истээччилэрэ оппоненныыллар этэ. Максим биир саамай активнай оппонент этэ. Максимнаах Платон үчүгэй араатар этилэр. Студеннар реферат, ыстатыһа суруйаллара. Максим куруһуок старостатын эбээһинэһин толорон хаһан, ханна буоларын оҕолорго тиэрдэрэ. Студеннар ортолоругар улахан авторитеттааҕа. Онон 1914-16 сс. М. Аммосов марксизм-ленинизм идеяларыгар сиппит-хоппут революционер быһыытынан көрсөр.

Учуутал: Максим Аммосов, Платон Ойуунускай наһаа бэриниилээх доҕордуулар этэ. Олохторун бүтэһик күннэригэр диэри доҕордоспуттара. Кулун тутар ыйга 1917 сыллаахха партия кэக்கэтигэр киирэллэр уонна үйэбит тухары партия эрэллээх саллааттара буолуохпут диэн андаҕайаллар. Бу андаҕардарын 1919 с. Казанкаҕа сыылкаҕа сылдьан Платон Ойуунускай «Син биир

буолбаат» диэн М. Аммосовка анаабыт хоһоонугар хоһуйбут. Ону истиэҕин *(пластинка)*.

3 *түһүмэх* «Революция кэннинээҕи сыллар. Гражданской сэрии. Колчак фронун туорааһын» - Харитонов М.И.-история учуутала.

4 *түһүмэх*: Оҕолоор, ити учууталгыт кэпсээтэ, Аммосов партия соруудабынан Колчак фронун туораан Ленини көрсүбүтэ. Бу түгэни саха литературатыгар элбэх поэттар, суруйааччылар суруйбуттара. Холобур, Софрон Данилов «Сахалар ааттарыттан» драматыгар, Суорун Омоллоон «Сайсары» драматыгар, Эллэй «Ленин уонна саха» поэматыгар, Иван Гоголев «Максим Ленинниин кэпсэтэр» хоһоонугар уо.д.а. *(айымньылар быыстапкаларын көрдөрөр)*.

Дьэ, ити курдук дойдутугар 1920 сыллаахха төннөн кэлэн, үрүннэри эһиигэ, Советскай былааһы олохтооһунна, уобаластааҕы партийнай тэрилтэни тэрийэргэ, Автономнай Саха сириин тэрийиигэ бэйэтин харыстаабакка үлэлиир. Ол курдук, 1923-25 сыллардаахха ВЦИК Президиумугар Саха республикатын болумуочунайа буолбута.

5 *түһүмэх*: Хронологической таблица.

1925 – СНК председателэ;

1927 – Саха Республикатын партия уобаластааҕы комитетын секретара;

1928-30 – Партия КК инструктора;

1930-32 – Москватааҕы Кыһыл профессура институтун ситиһиилээхтик үөрэнэн бүтэрэр;

1932-37 – Партия Арҕаа Казахстаннааҕы уобаластааҕы комитетын бастакы секретара;

1937 – Партия Киргизиятаағы уобаластаағы комитетын бастагы секретарынан үлэли олон репрессияға түбэһэн хаайыллар.

6 түһүмэх: М.К. Аммосов наҕараадалара:

Учуутал: Дьэ, бу үлүгэр улахан эппиэтинэстээх салайар үлэлэргэ ололбут киһи туох наҕараадалаах этэй дьэ эмэ интэриэһинэй боппуруос. Бу боппуруос викторинаға баар этэ. Туһаныллыбыт матырыйааллар «Саха сирэ» хаһыакка бааллар.

7 түһүмэх: Максим Кирович Аммосов дьэ кэргэннэрэ, аймахтара – Е.М. Борисова-библиотекарь.

8 түһүмэх: «Бүгүһүнү Саха сирэ Аммосов хараһынан» – Уля Стручкова (*конкурса кыттан өйтөн суруйуу*).

9 түһүмэх: Түмүк.

Учуутал: Оҕолоор, мин бүгүһүнү кылаас чааһын Уля тылларынан түмүктүөхпүн баҕарабын «Үчүгэй дьон олохторун-үөрэхтэрин үөрэтии үтүөбэ-кэрэбэ тардыһарбытыгар көмөлөһөр». Кырдык оннук М.К. Аммосовы холобур оностон улааттаххытына хайаан да үчүгэй дьон буолуоххут.

ЫТЫК КИҢИ

1 оҕо: Саха Республикатын народной суруйааччыта, Социалистической Үлэ Геройа, П.А. Ойуунускай уонна Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан Саха Республикатын Государственной бириэмийэтин лауреата, Россия уонна Саха Республикатын искусствотун үтүөлээх деятелэ, Үлэ Кыһыл Знамята, Норуоттар Доҕордоһуулар, «Бочуот знага» орденнар уонна педагогической үтүөлэрин иһин

К.Д. Ушинской мэтээлин кавалердара Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон быйыл балаҕан ыйын 14 күнүгэр 90 сааһын туолла. Бу кэрэ-бэлиэ күннэ аналлаах “Ытык киһи” диэн тылынан сурунаалбытын саҕалыбыт.

2 оҕо: Сахалар сүрэхэ суох киһини “Күөх Көппө”, тимир ууһун “Күкүр Уус”, талбытынан эмтэнэр киһини “Макаар”, тугу барытын наада буолуо диэн хомуйса сылдьар киһини “Түптүр хара” диэн ааттыылар. Оттон бу бары – Суорун Омоллоон айымньыларынан геройдара ээ. Кырдьык даҕаны, Суорун Омоллоон норуokka уос номоҕо буолбут суруйуулардаах.

Литератураҕа хардыыларын 1927 сыллаахха «Өлүөнэ өрүс» диэн кэпсээнин «Чолбон» сурунаалга бэчээттэпитинэн саҕалаабыта. Литератураҕа кэриэстээбит аҕата – Алампа-А.И. Софронов.

Биһиги төрөппүттэрбит «Чөөчөнү» уонна «Чүөчээскини» ааҕан улааппытара. Суорун Омоллоон хомуйан, таһааран онорбут остуоруйаларынан сирдэтэн «үчүгэй», «куһаҕан» диэни өйдөөн биһиги улаатан иһэбит.

Суорун Омоллоон драмалара Саха театрын программатыттан хаһан да сүппэттэр.

3 оҕо: Саха уус-уран литературатыгар ыар охсууну аҕалбыт 50-с сылларга Суорун Омоллоон либреттолара суруйууга хорсуннук туруммута. Кини өссө 1945 с. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» драматтан опера буолар либреттоны суруйбута. Эмиэ ити кэмнэ П.А. Ойуунускай «Кыһыл Ойуун» диэн драматыгар опера-либреттоны айбыта. Күннүк Урастыраптыын «Лоокут уонна Ньургунун», онтон кэлин «Дьол таһа» уонна «Күн Куо» диэн либреттолара балет искусствотун сайыннарыыга,

үүннэрийгэ төрүт буолбуттара. И. Эртюковтыын суруйбут «Хотойдор хоту көтөллөр» уонна «Сир симэбэ» либреттолара искусствоны таптааччылары улаханньык үөрдүбүттэрэ.

1 оҕо: Народнай суруйааччы диэн тыл Суорун Омоллоонно олус дьүүрэлии. Кини тугу онороро, туох туһунан этэрэ, тугу туруорара бүүс-бүтүннү саха норуотун искусствотын уонна кэскилин кытта ыкса сибээстээх.

Дмитрий Кононович Саха телевидениятын биэриитигэр, туох сыалы-соругу туруорунан 20-чэ сыл устатыгар музейдары тэрийиигэ ылсан үлэлээбитин, манньк быһаарбыта «Мин норуотум өйдүүр кэрэни, кини үйэлэр тухары муспут муудараһын атын норуоттар билиэхтэрин, өйдүөхтэрин баһараммын бу тэрээһиннэри тэрийдим, онордум. Мин норуотум элбэх доһор норуоттардаах буолуон баһарабын».

Чөркөөхтөөбү политическай сыылкаҕа сыһыаннаах матырыйааллары түммүт музей уонна Суоттутааһы Ленскай историко-архитектурнай Доһордоһуу музейа – бу буолаллар Суорун Омоллоон норуотугар биэрбит үйэ-саас тухары аатын ааттатар үтүөкэннээх бэлэһэ!

Биһиги оскуолабыт биир үтүө үгэһэ – сыл устата үлэлээн "Бастын кылаас" аатын ылбыт кылааһы оскуола автобуһунан Илин Энэр улуустар кэрэ бэлиэ миэстэлэригэр, музейдарыгар сырытыннары буолар. Ол курдук, биһиги 5-6-7 кылаастарга үөрэнэрбитигэр орто звеноҕа кыайыылааһын тахсан Чөркөөххө, икки төгүл Суоттута, сылдьан Суорун тэрийбит музейдарын кытта билистибит. Бэһис кылааһы бүтэрбит саасытыгар

Чөркөөхө бара сылдыбыппыт. Элбэҕи билэн-көрөн кэлбиппит туһунан Марина Харитонова манньк суруйбут:

1 оҕо: Саха сиригэр туризм сайдыытыгар кыым сахпыт, биир үтүө-мааны түөлбэнэн, Суоттутааҕы "Доҕордоһуу" заповедник-музейа буолар. Республика вице-президена В. Штыров "Саха сирэ-2000" программатыгар Суоттуну бөдөн туристическай объектар ахсааннарыгар киллэрэн турар. Онон, кини кэскилэ – инники.

2 оҕо: Сахалар олохторо-дьаһахтара сурукка кириитэ Ленаҕа нуучча айанньыттара острог олохтообуттарыттан саҕаламмыта. Аны 4 сылынан Лена сиригэр нуучча уонна саха норуота бииргэ олорбуттара үлэлээбиттэрэ 4 үйэтин туолуоҕа. Ол иһин музей "Доҕордоһуу" диэн ааттаах уонна Лена острогун былыргы миэстэтигэр турар. Лена острога (*кэлин Дьокуускай куорат*) 1632 сыллаахха Лена унга биэрэгэр, Бороҕон сахаларын сиригэр олохтоммута. Петр Бекетов салайааччылаах 30-ча нуучча казактара кэлэн бу острогу туппуттара. Бороҕон кинээһэ Лөгөй баҕа өтгүнэн ыраахтааҕыга бас бэринэрин биллэрэн Петр Бекетовка үнүүтүн төбөтүгэр киис тириилэрин анһан туттарбыта. Кэлин уу наһаа ылар буолан Лена острога – Дьокуускай куорат Лена ханас биэрэгэр – билинни турар сиригэр көһөрүллүбүтэ. Ол да иһин, соторутааҕыта буолан ааспыт Дьокуускайга Уус-Алдан күннэригэр улуус баһылыга А.В. Мигалкин 1997 сыллаахха куорат 365 сылын көрсө бырааһынньыгар Суоттуттан саҕалаан диэн сүбэлээтэ.

(Музей-комплекс устун экскурсия)

Түмүк: Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон, кырдык даҕаны, саха саарына. 100 сааһыгар диэри сүһүөгүн үрдүгэр сылдьан, өссө да элбэҕи оноруо диэн алгыаһын.

П.А.ОЙУУНУСКАЙ 125 СЫЛЛААХ ЮБИЛЕЙЫГАР
бс кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

Кылаас чааһын сыала: П.А. Ойуунускайы арийыы

Тэрилэ: Оҕолор уруһуйдара. Слайдалар. Роликтар. Кинигэлэр быыстапкалара.

Оҕолор бары сахалыы таһаастаахтар.

1. *Яна Ильинична:* Үтүө күнүнэн, күндү оҕолор, учууталлар, төрөппүттэр. П.А. Слепцов-Ойуунускай төрөөбүтэ 125 сылыгар аналлаах аһаҕас кылааспыт чааһын саҕалыбыт. П.А. Ойуунускай диэн кимий? (*оҕолор эппиэттерин истэр*). Саамай сөп, кини – поэт, суруйааччы, саха советскай литературатын төрүттээчи диэн эһиги 5-с кылаастан үөрэтэн саҕалаабыккыт. Кини ханнык айымньыларын билэбит? Бөлөҕүнэн үлэлибит. Соруудах манньк, бу файлларга саха суруйааччыларын айымньыларын ааттара сурулла сылдьаллар, олортон Ойуунускай айымньыларын талан ылан А-5 кумааҕыга сыһыарабыт уонна дуоскаҕа таһааран ыйыы охсоһут, хамаанданан үлэлиигит, сүбэлэхэргит биһирэнэр. 3 мүн бэриллэр. Чэ, бириэмэ барда... (*Что? Где? Когда? музыкатын холбуохха сөп*). Икки эппиэти тэннэ ыйаан баран, хамаандалартан биирдии оҕо тахсан уочаратынан ааҕаллар. Чэ, эрэ туох сыһа баарый, убаастабыллаах Күннэй Николаевна, дьүүллүүргэр көрдөһөбүт (*саха*

литературанын учуутала Күннэй Николаевна быһаарар), эбэтэр барыта сөп буолуон сөп.

2. *Яна Ильинична*: Оскуолабытыгар Платон Алексеевич Ойуунускай 125 сыллаах үбүлүөйүгэр аналлаах тэрээһиннэр үрдүк таһымнаахтык ытытыллан аастылар. Ол курдук ааһы күүрээ, уруһуй конкурса. Биһиги бөлөхпүтүгэр (5-7 кылаастар икки ардыларыгар) ааһы күүрээ 1 м. – Маша Неустроева, 2 м. – Сайдам Винокуров, 3 м. – Витя Ноговицын; уруһуйга: 1 м. – Маша Неустроева, 2 м. – Иванна Макарова, 3 м. – Саина Максимова буоллулар (*кэпсии турдаһына экранна ааспыт тэрээһиннэр фотолара слайданан көстөллөр*). Уруһуй конкурсугар кыттыбыт оҕолор утуу-субуу тахсан ханнык айымньыттан тугу уруһуйдаабыттарын сырдаталлар.

Ааһы конкурсугар кылаастарын чиеһин көмүскээбит оҕолорбутун истиэһин, улуу поэт “кэхтибэт кэрэкэ тылларын” сэргиеһин.

Оҕолор хоһооннорун тахсан утуу-субуу ааһаллар: Арсен С. “Крым”, Витя Н. ”Уруйа улааттын”, Маша Н. “Таатта үрэх үрдүгэр”.

3. Маша хоһоонун бүтэһик күппүлүөтүгэр баян намыыннык тыаһыыр, төрөппүттэр тахсан “Таатта үрэх үрдүгэр” ырыаны толороллор.

4. *Яна Ильинична*: Оҕолор, биһиги Ойуунускайы поэт, прозаик диэн билэр этибит (ити тыллары дуоскаҕа суруйар), өссө тугу сананы арыйдьыгыт (оҕолор эпипиэттерин истэр, таайбатахтарына – үтэр-анньар боппуруостары биэрэр). Саамай сөп, кини хоһоонноро ырыа буолбуттар эбит (дуоскаҕа салгыы характеристика

суруйар – ырыанньык-поэт). “Былааһы – Совекка”... (*өссө ыйытыахха наада*).

5. Яна Ильинична: Оҕолор, билигин экраны болҕойуоҕун (*П.А.Ойуунускай “100 сыллаах улуу былаан” айымньытынан СКИХ бэлэмнээбит роликтара көстөллөр*). Бу юбилейынан сибээстээн Саха Көрдөрөр Иһитиннэрэр Хампаанньыа бэлэмнээбит роликтара быйыл күһүнү быһа телевизорынан көһүннүлэр: Ойуунускай “100 сыллаах улуу былаан” диэн 1927 сыллаахха бэйэтэ суруйан хаалларбытынан; оноһулан иһэр олонхо диэн айымньытынан; Толоруулаах Доропуун дакылаатынан.

6. Билигин 4 бөлөһүнэн сорудахтары биэрэбин. Ойуунускай тугу өтө көрбүтүн бу айымньыттан булан бэлиэтэнин уонна быһаарын, төрөһпүттэр көмөлөһүөххүтүн сөп. “Талыллыбыт айымньылар, 2 том”, 24 стр. саҕалаан. 7 мүн. бэриллэр.

Холобур, 1 бөлөх: “1997 сылга бары баар үрэхтэри, күөллэри холбоон, ханаал хаһан ходуһа сирдэрин угуттуур-өннүүр гына ууруу туруоҕа”. Ити тугу этэрэ буолуой, төрөһпүттэр көмөлөһөбүт (*Лена өрүстэн тахсар водопровод тутуутун өтө көрбүт, слайд*).

2 бөлөх: “1997 сылтан саҕалаан кураан суох буолуоҕа, 2010 сыллаахтан ардаҕы, хаары салайар, дылы дыһылҕалыыр станциялар оноһулуохтара. Ол станциялартан ардаҕы, хаары ханна суох сирдэригэр салайан, төһө наадатынан көрөннөр түһэрэр буолуохтара” (*Кураан сыллары умнубуппут 10-тан тахса сыл буолла, элбэх оттоох алаастар, сүөһү-сылгы слайдтара*).

3 бөлөх: “Оскуола аайы лабораториялар тэриллиэхтэрэ. Онно үөрэнэнэннэр оҕолор тугу барытын билэр, онорор буолуохтара” (ФГОС, сөп түбэхэр слайд).

“Алаас–алаас аайы, үрэх–үрэх аайы ынах, сылгы сүөһү дэлэгэй элбэх гына үөскүөхтэрэ. Онон, биһиги сирбититтэн араас омуктарга арыы, эт, сүөгэй, үүт, кымыс, олортон оноһуллубут араас эмтээх астар, үрүн илгэлэр, өлбөт мэнэ уулара оноһуланнар барар буолуохтара” (переработкалыыр СХПК-лар, холобур “Хоту”, араас дойду таһынааҕы быыстапкаларга кыттыы, сөп түбэхэр слайдалар).

4 бөлөх: “2013 сылтан 2017 сылга Дьокуускай куорат кизбэ-киэлитэ тупсуоҕа, быһыыта-таһаата уларыыаҕа. Тимир-бетон дьизэлэр дьэргэһиэхтэрэ, курустаал таас дыбарыастар күлүмнэһиэхтэрэ” (оҕолор билэр улахан тутууларын кэпсииллэр, “Триумф”, “КФЭН”..., сөп түбэхэр слайдалар).

Яна Ильинична: Ойуунускайы өссө хайа өттүттэн арыйдыбыт? (бөлүһүөк-философ, дуоскаҕа эбии суруйар).

7. Яна Ильинична: Биһиги оҕолорбут эмиэ бөлүһүөктээн көрдүлэр. Биһиги саамай баҕарар баҕабыт – оскуолабыт тутулуута (оҕолор хором санардыннар): 2017 сыллаахха атырдыах ыйын 16 күнүгэр сана оскуола сыбаайата түһүүтүн үөрүүлээх сизэрэ-туома ытыллыбыта. (экранна ол күнү кэпсиир фотолар слайдалара). “Ыра санаам оскуолата” бырайыагы көрүөҕүн. (Юлиан, Валентин эрдэ онордуннар, Игорь Ильич көмөтүнэн, бэйэлэрэ кэпсииллэр, тас өттүгэр сад, мас, оҕуруот, ис өттүгэр лабораториялар). Проект картонтан красочнайдык оноһулар (бары көмөлөөн онорун).

8. Оџолор, Ойуунускай бу айымньыны суруйарыгар – таһырдыа 20-с үйэ саҕалананыта этэ, 1927 с. Сахалар алаастарынан бытанан, силбэһэ хотонноох балаҕаннарга олороллоро. Баай батталыттан санардыыта босхолонон, Сэбиэскэй былаас сана олохтонон, колхуостар сана тэриллэннэр, оскуолалар сана аһылланнар, сана олох саҕаланан эрэрэ. 100 сылы - 1 үйэни аһары хайдах ыралаан, ону аһан орубуна, хайдах өтө көрбүтэ буолуой, Ойуунускай? *(оџолор эппиэттэрин истэр, баҕар тэрэппүттэр көмөлөһүөхтэрин сөп)*. Оџолор, Платон Алексеевич айымньыга кэпсэнэр сана олоҕу туттааччы, Ленин партиятын идеята аан дойду үрдүнэн өрөгөйдүүрүгэр халбаннаабат эрэллээх, ол туһугар күүһүн харыстаабакка турууласпыт революционер, бөдөн общественно-политическай, государственной деятель этэ. *(дуоскаҕа суруйар: “бөдөн государственной деятель”)*. Саха Республикаата сайдыытыгар сүдү оруоллаах общественной-политическай деятеллэргэ Государственность музейдара арыллан үлэлии тураллар. Нам Хатырыгар – Максим Аммосовка, Үөһээ-Бүлүүгэ – Исидор Бараховка, Таатта Чөркөөџөр – Платон Ойуунускайга. Билигин бу музейга кэтэхтэн экскурсияҕа барыаҕын *(экранна слайдалар, ис хоһоонун интернеттэн)*.

8. Финал: Махталлаах саха норуота, чулуу уолун – П.А. Ойуунускай аатын үйэтитэр. Кини аатын билбэт саха суох. Кини аатын сүгэллэр, чэ ким тугу билэрий? Саамай сөп, олох бу күннэргэ Дьокуускайдааҕы авиапорт кини аатын норуот куоластааһынынан сүктэ, барыта 24700 киһи куолаһын биэрэн. Маны таһынан Ойуунускай аата Саха государственной драмтеатрыгар, Дьокуускай, Мирнэй,

Нерюнгри куораттар, Ытык-Күөл, Чөркөөх уулуссаларыгар, Литературнай музейга, республика Государственной бириэмийэтигэр, 95 караттаах алмааска инэриллибит (*ааттаабатахтарына ситэрэр*). Кини литературнай нэһилиэстибэтэ 7 томнаах айымньыларын хомуурунньуга, элбэх кинигэлэр, фотоальбомнар, элбэх ахтыы кинигэлэр табыстылар, юбилейдаах сылларыгар киниэхэ аналлаах ыһыахтар, конференциялар, араас тэрээһиннэр ыытыллаллар (*кинигэлэр быыстапкаларын ыйан көрдөрөр*).

Онон түмүктүөххэин, Платон Алексеевич Ойуунускай мэтириэтэ хайдах тахсан кэллэ? Оҕолор эппиэттииллэр, ааҕаллар дуоскаттан. Бүгүндү кылаас чааһын туох диэн ааттыбыт? Эһиги бэйэбит үлэлээн Ойуунускайы арыян таһаардыгыт дии, “Ойуунускайы арыйыы” диэн буолуон сөп дуо? Оҕолор эппиэттэрин истэбит. Элбэх кинигэ баар, оскуола, сельскай библиотекаларыгар, маннык улуу киһи оҕо сааһын, кылгас трагическай олоҕун үөрэтэргитигэр, ааҕаргытыгар сүбэлиибин (*кинигэ быыстапкатын ыйан көрдөрөр*). Улаатан истэххит аайы кини санаттан сана айымньыларын үөрэтиэххит.

Платон Алексеевич Ойуунускай кылгас буолан баран чабылхай олоҕун бүтүндүү норуотугар, төрөөбүт дойдута чэлгийэ сайдарын туһугар анаабыта, санаатын эппитэ, суруйбута толору туолан иһэр (*оҕолор экрантан хорунан ааҕаллар*): Үс саха төрүүбэр,

Үөрүүлээх күнүгэр

Мин аатым ааттаныа,

Мин ырыам ылланыа.

«ААН ДОЙДУНУ УЛАРЫППЫТ БИИР КҮН» 9 «а» кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

Кылаас чааһын сыала: Үөрэнээччилэри космоска суолу арыйбыт бастакы учуонайдары кытта, бастакы космонавтары кытта билсипиннэри, космонавтика историятын үөрэтии

- Былаана:
1. К.Э. Циолковскай
  2. С.П. Королев
  3. Ю.А. Гагарин үрдэллэрэ
  4. Москва устун экскурсия
  5. Дүпсүннээҕи космонавтика музейа
  6. Ыалдьыттарбыт кэпсээннэрэ

Ытыааччы: Бу дьыл муус устар ый 12 күнүгэр киһи – аймах космоһы баһылаабыта орубуна үйэ анарын туолар

үбүлүөйдээх кунэ. Бастакы космонавт кимий диэтэххэ оҕолуун – улаханньын бары билэллэр – Юрий Гагарин... Мантан эбии билиибит тутах. Урукку көлүөнэ оҕолор халлаан куйаарын үөрэппит бастакы учуонайдары, космической ракетаны айбыт конструктордары, космонавтары ааҕа билэллэр эбит. Үбүлүөйүнэн сибээстээн киһи-аймах сайдыытын биир чулуу арийыытын – космоһы баһылааһын историятын сэгэтэн көрүөҕун, билиибитин-көрүүбүтүн ханатыағын. Бүгүнгү кылааспыт чааһын күндү ыалдыттара Анна Филаретовна Дьячковская, Владимир Алексеевич Цыпандин.

1 оҕо: Космонавтика айбыт аҕата – аэродинамика, ракетодинамика уобалаһыгар биллиилээх учуонай Константин Эдуардович Циолковская (1857-1935 сс.) буолар. Кини оҕо эрдэҕиттэн дьүлэй эбит. 14 саастааҕар бэйэтэ ааҕа үөрэммит. 1879 с. учуутал үөрэҕэр экстернатынан тутгарсан үөрэнэ киирбит. 1892 сыллаахтан үлэтин Калугаҕа математика, физика учууталынан ананан саҕалаабыт. Планеталар икки ардыларыгар сырыыга ракетаны туттуу теориятын аан бастакынан айбыта, космонавтика уонна ракета тутуутун теориятын үөрэппитэ. Кини үөрэҕин кэлин конструктордар космической хараабыллары тутууга элбэхтик туһаммыттара.

2 оҕо: Сергей Павлович Королев Константин Циолковская теориятын аан бастаан олоххо киллэрбит конструктор. Олох эдэриттэн авиациянан, космонавтиканын үлүһүйбүтэ. Авиационнай промышленоска үлэлии-үлэлии Бауман аатынан Москватаағы үрдүк технической училищени бүтэрбитэ. 1931 с. Москваҕа реактивной хамсааһыны үөрэтэр учуонайдар бөлөхтөрүн

тэрийбитэ. Бу бөлө҅ү бастакы научнай-чинчийэр, опытно-конструкторскай тэрилтэ диэххэ сэп. ГИРД-09 диэн ааттаах бастакы жидкостнай ракетаны бу бөлөх айбыта. Бу арийыы кэннитэн Радиоактивнай научнай-чинчийэр институтка айымныылаах үлэ са҅аланар. Улуу А҅а дойду сэриитин кэмигэр Королев бойобуой самолеттары тутууга үлэлээбитэ. Сэрии кэннитэн ракетно-космическай ситимнэри үөрэтэр конструкторскай бюроны салайбыта. «Восток», «Восход» хараабыллары салайар бастакы искусственной сир аргыстарын, «Луна», «Марс», «Венера» планеталар икки ардыларынаа҅ы станциялары айбыттара.

3 о҅о: Королев бөлө҅ө айбыт бастакы космическай аппарата хайдах этэй? Бу 58 см диаметрдаах, 83,6 кг ыйааһыннаах шар этэ. 4 антенна нөнүө (саамай уһуннара 2,9 м) спутниктан информация кэлэрэ: бип, бип, бип... Сир таһынаа҅ы орбита҅а спутник 92 суукка эргийбитэ. Атмосфера тас ха҅ын плотноһын, радиосигналлар атмосфера҅а тар҅аныларынын үөрэппитэ.

4 о҅о: 1957 с. сэтинньи 3 күнүгэр аан бастакы биологическай пассажирдаах спутник космоска тахсыбыта. Лайка диэн ааттаах ыты анал герметическай контейнерга олордон спутника укпуттара. Спутник научнай мээрэйдиир аппаратуралаах этэ. Төһө да эксперимент табыллыбата҅ын иһин, көтүү кэмигэр хомуйуллубут матырыйааллар тыыннаах организм космоска хайдах туруктанарын туһунан бастакы түмүктэр оноһуллубуттара. Бу наһаа наадалаах матырыйаал этэ. Киһи космоска тахсарыгар бастакы олуку ууруллубута.

Ыгытааччы: Юрий Гагарины, бу бастакы космоска тахсар киһи сылдыар диэн, о҅о эрдэ҅инэ эппиттэрэ буоллар

кени улаханлык соһуйуо суох этэ. Ол курдук кени олоҕо барыта онно бэлэмнэнии курдук эбит. Бастакы космонавт оҕо сааһыттан саҕалаан сиһилии билсиһиэҕин.

5 оҕо: Смоленской уобалас Клушино диэн дэриэбинэтэ улуу Россия уонунан тыһыынча атын дэриэбинэлэриттэн туох да атына суох. Ол эрэри кени биир уратылаах. Манна Сир диэн планета бастакы космонавт Юрий Алексеевич Гагарин төрөөбүтэ 80 сыл анараа өттүнээҕи хартыынананы онорон көрөр буоллахха, кып-кыараҕас дэриэбинэ уулуссаларынан бастакы советской трактордар бирилииллэр, иннэр-таннар күрүөлэрдээх мас дьиэлэр... Биир манньк дьиэҕэ, болуотунньук идэлээх Алексей Иванович Гагарин иллээх-эйэлээх дьиэ кэргэнэ олоҕуота. 1934 с. кулун тутар 9 кунугэр Гагариннарга үһүс оҕонон уол оҕо күн сириин көрбүтэ. Кинини Юра диэн ааттаабыттара. Смоленщина кэрэ айылҕалааҕынан аатырар. Гагариннар дьиэлэрин таһыгар үүнүүлээх кизэн ходуһалар долгулдьуһаллара, ыраас үрэх сүүрүгүрэрэ, халын тыа күлүктүүрэ. Оҕолор күнү-күннүктээн сииктээх от устун сүүрэллэрэ, араас оонньуулары тэрийэллэрэ, үрэххэ күөгүлээн аралдьыйаллара. Кыһынын сибиэһэй салгынга хаарынан бырахсыы, сыыртан сырылааһын – оҕо саас дьоллоох түгэннэрэ... Бу дьиэ билигин да баар. Гагарин куоракка мемориальной музей буолан турар.

6 оҕо: 1941 с. балаҕан ыйын 1 күнэ... 7 сааһын туолбут Юра, аҕата анаан атыыласпыт букубаарын, тэтэрээттэрин кыбынан оскуола боруогун атыллаабыта. Таһырдыа сэрии дуораана Москваҕа чугаһаабытын биллэрэрэ. Алтынны ый 12 күнүгэр фашистар Клушиноҕа

киирбиттэрэ. Смоленщина сирэ фашист саппыкытын анныгар киирбитэ. Фашистар олохтоохторгон бэстилиэнэй килиэптэригэр тийэ суйдаабыттара, дьиэлэриттэн үүртэлээн таһаарбыттара. Гагариннар оҕуруоттарыгар үүтээн хастан кыстаабыттара. Юра биир умнуллубат түгэни наар кэпсиирэ, биирдэ фашист саллаата быраатын Боряны саал былаатыттан өрө ыйаан таһааран мас мутугар ыйаан кэбиспитэ, Юра уһуну толкуйдуу барбакка уолун быһыны ыстаммытыгар немец саллаата туора садьыйбыта. Боря өлөр хаһытын түһэрбитигэр үүтээниттэн ойон тахсыбыт ийэлэрэ Анна Тимофеевна уолаттарын быһаабыта. Боряҕа нэһиилэ тыын киллэрбиттэрэ. Гжатская оройуон балтараа сыл оккупацияҕа олорбута. Оҕолор төһө кыайалларынан фашистары кытта охсуһаллара: тоһоһолоох мастары, бытыылка үлтүркэйдэрин айан суолугар түүнүн быраҕаттыыллара. Биир эмэ массыына көлөһөтө алдынан олоролорун көрдөхтөрүнэ, кинилэр саҕа дьоллоох киһи суох буолара. 1943 с. кулун тутар 8 күнүгэр советская сэриилэр Гжатская оройуону фашисткай халабырдыттартан босхолообуттара. Ыһыллыбыт-тоһуллубут хаһаайыстыбаны чөлүгэр түһэри саҕаланар. Эстии-быстыы ынырык этэ. Хаһан эрэ сүөһү-ас толору дэриэбинэтигэр 1 ынах, 4 куурусса, 1 бөтүүк хаалбыттар этэ. Ыаллар дьиэлэригэр көһөн киирбиттэрэ. Хаһаайыстыбаҕа биир да көлө суох буолан, дьахталлар бэйэлэрэ сухаларын соһон, ол саас ыһыыларын үмүрүппүттэрэ.

7 оҕо: Оскуола үлэлээбитинэн барбыта. Үстүү кылаас бииргэ дьарыктаналлара. Учебник олох суоҕа. «Гарнизоннай сулууспа устааба», «Пехота бойобуой

устааба» диэн сэбиэскэй саллааттар хаалларбыт быраабылаларын кинигэлэрин аафы кинигэтэ оностоллоро. Юраҕа ийэтэ Анна Тимофеевна эргэ обуой быстаҕастарыттан тэтэрээт онорон биэрбитэ. Ытыллыбыт гильзалары суот туорахтара оностоллоро. Аҕалара Гжатскайга болуотунньугунан үлэҕэ киирбитинэн сибээстээн бары Гжатскайга көспүттэрэ, дьиэлэрин көһөрөн киллэрбиттэрэ. Юра оскуолатыгар санга табаарыстардаммыта. Пионердар дьиэлэригэр драм. куруһуокка дьарыгын саҕалыыр, духовой оркестрга оонньуурга үөрэнэр. Кинигэ аафынан умсугуйар. Кинигэ суоҕун кэриэтэ этэ. Ааҕарга баҕалаах уолу физика учуутала Лев Михайлович Беспалов таба көрөн, бэйэтин дьиэтээҕи библиотекатын туһанарыгар ынырар. 15 саастаах уолчаан аан бастаан манна К.Э. Циолковскай ракеталар тустарынан кинигэтин түбэхэн ааҕар. Ракетанан, космоһунан үлүһүйүү саҕаланар.

8 оҕо: 1949 с. ыам ыйыгар Юрий Гжатскай 6 кылаастаах оскуолатын бүтэрэр. Салгыы орто оскуоланы бүтэриэн наһаа баҕарар да, түргэнник үлэһит буолан, дьонугар көмө буолаары ремесленнаай училищеҕа киирэргэ сананар. Сайын сынньанан баран, Москваҕа абаҕатыгар айанныыр. Москва аннынааҕы Люберцы диэн куоракка А.В. Ухтомскай аатынан тыа хаһаайыстыбатын массыналарын онорор заводка үөрэнээччилэри набордууларын истэн, бу заводка кэлэр. Бу училищеҕа литейнай отделениеҕа үөрэнэ киирэр. Үөрэххэ наһаа баҕалаах уолу маастардар тутта сөбүлүүллэр. Заводка ыстаал хайдах ыһаарылларын көрөн баран, Юрий хайдахтаах курдук үөрбүтүн, дуоһуйбутун, учууталлара

кэпсээбиттэрэ кинигэҕэ суруллубут. Үөрэбэр кыһам-ныбылаах, бэрээдэктээх уолу группатын старостатынан талаллар. Манна Юрий Ленинскэй комсомол кэчкэтигэр киирэр. Курсаннар быыс эрэ буллаллар Москваҕа баран күүлэйдээн кэлэллэрэ. 1961 с. бэс ыйыгар Юрий «формовщик-литейщик» диэн идэлээх училищетын бүтэрэр. Үөрэҕин салгыыр баҕата баһыйан, табаарыстарынаан Саратовтааҕы индустриальной техникумна туттарса айанныыллар.

9 оҕо: Туйгун сыаналардаах аттестааттаах кэлбит уолаттары үөрэххэ быһа ылаллар. Тута колхозка хомуур үлэтигэр бараллар. Үлэҕэ-хамнаска оҕо эрдэбиттэн сыстаҕас Юрий практиканы махтал суруктаах түмүктүүр. Сотору кэминэн үөрэхтэрэ саҕаланар. Юрий үөрэбэр наһаа эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһар, иллэн кэмигэр спордуна дьарыктанар. Төһө да унуобунан намыһаҕын иһин баскетболу сөбүлүүрү, үөрэнэр сылларыгар техникум сүүмэрдэммит хамаандатын капитана этэ. Кинилэр араас таһымнаах күрэхтэһиилэргэ кыайыы өрөгөйүн элбэхтэ билбиттэрэ. Биирдэ уолаттар Саратов устун күүлэйдии сылдьаннар, «Саратов уобалаһынааҕы ДОСААФ аэрокулууба» диэн вывесканы көрөннөр, киирэн ыйыталаспыттара. Манна орто анал үөрэхтээх эрэ буоллахха ылаллары истэннэр, техникумнарын бүтэрдэхтэринэ хайаан да бу кулуупка дьарыктаныахпыт диэн сүбэлэһэллэр. Техникумна үөрэнэр сылларыгар Юра эмиэ Циолковскай үлэлэринэн үлүһүйэр. Физика учуутала Н.И. Москвин көбүлээһининэн, «К.Э. Циолковскай уонна ракетнай двигателлар» диэн дакылаат суруйар. Конференция кыттыылаахтарыттан хайалара да, бу

бастакы космоһы баһылыхтаах эдэр киһи турар диэн, биллэн турар, санаабаттар даҕаны.

10 оҕо: Юрий төрдүс кууруска үөрэнэ сылдьан бағалаах аэрокулубугар киирэр. Дипломнай үлэтин кытта тэбис-тэннэ самолет систематын, устройствовтын үөрэтэр. Кини дипломнайын темата «Улахан кыамталаах уһаарар сыабы тэрийии» диэн этэ. Күнүс библиотекаҕа олорон баран, киһэ кулубугар ыксыра. Аан бастаан парашютунан ыстаныыга тургутуу ытыллыбыта. Юрий бастакы экзамены этэннэ туораабыта. 1955 с. ыам ыйыгар Юрий Гагарин Саратовтаағы индустриальной техникуму наар туйгун сыананан бүтэрбитэ. Наар көтүөн эрэ бағарар. От ыйыгар аан бастакы көтүүтүн онорор. Ол кэнниттэн летчик буоларга бигэ сыал туруорунар. Балаҕан ыйыгар аэрокулубугар бары экзаменнарын «5» сыананан түмүктүүр уонна военкомат направлениятынан Оренбурга айанныыр. Аатырбыт Чкалов аатынан летчиктары бэлэмниир байыаннай авиационнай училищеҕа үөрэххэ киирэр.

11 оҕо: Техникаҕа сыстаҕас буолан, үөрэҕин олох ыарырҕаппатаҕа. Бу үөрэнэ сырыттағына космоска бастакы спутник тахсар. Бары советскай дьон курдук Юрий эмиз советскай наука ситиһиититтэн олус үөрэр. Училищетын 1957 с. «лейтенант» званиелаах ситиһилээхтик бүтэрэр. Хотугу флот истребительнай авиационнай полкатыгар сулууспа сағаланар. Отгон бу кэмнэргэ, С.П. Королев салайар конструкторскай бюрота биир күн өрөбүлэ суох үлэлиир. Космоска бииртэн биир спутниктар тахсаллар, бастакы хараабыл узеллара, деталлара оноһуллаллар. Бэчээккэ бастакы космическай

чинчийиилэр тустарынан киэнник суруллар. Маны барытын аажа-билэ сылдыар Юрий чааһын хамандыырыгар «Космоска көтүүгэ бэлэмниир этэрээккэ үөрэххэ ытаргытыгар көрдөһөбүн» диэн ис хоһоонноох, сайабылыанһа биэрэр. Алтынны ый 24-гэр Кииннэммит научнай-чинчийэр авиационнай госпитальга космонавт буоларга бажалаахтары сүүмэрдиир комиссия үлэтин сагалыыр. Комиссия түмүгү оноруор диэри Юрий чааһыгар төннөр. 1959 с. кулун тутар 9 күнүгэр Юрий Гагарин 26 сааһын туолар, онтон сарсыныгар космической көтүүгэ бэлэмнэниигэ ынырыгы тутар. Бу сурах төрөөбүт күнүгэр дьонуннаах бэлэх этэ.

12 оҕо: Бэлэмнэнии Москваҕа Ленинградскай шоссеҕа «Аэропорт» метро станция оройуонугар хас да объектын ытыллара. Юрийы кытта тэннэ Беляев, Быковский, Волинов, Горбатко, Комаров, Леонов. Николаев, Попович, Титов, Хрунов, Шонин үөрэммитгэрэ. Бу бастакы космонавтар этэрээттэрэ этэ. Бэс ыйын 18 күнүгэр космонавтар Кылаабынай Конструктордын С.П. Королевтыын көрсүбүттэрэ. Учуонай сир таһынаағы орбитаҕа сотору кэминэн киһи тахсыахтаағын, космической чинчийиилэр тустарынан эдэр дьонно кэпсээбитэ. Онтон «Восток I» хараабылы кытта билсиги тэриллитэ.

Ытааччы: Космонавтары бэлэмниир, ааттын Звезднай диэн городок туһунан кэпсиир тоҕоостоох. Бэс чагда быһыгар тулар хас да объектарга космонавтары бэлэмнииллэрэ. Анал лабораторияларга космической хараабыл, орбитальной станциялар учебнай-дьярыктанар макеттарыгар, орбита таһыгар көтүүгэ бэлэмниир араас

тренажердарга бэлэмнэнэллэрэ. Невесомоны майгылатар гидробассейнга, центрифугага, планетарийга, спортивной киингэ, медицинской лабораторияларга күннэтэ дьарыктар ытыллаллар. Урутаан кэпсээтэххэ, Звезднайга 1968 с. Гагарин аата ингэриллибитэ. Бүгүн Звезднай бэйэтэ улахан оройуон. Манна Ю. Гагаринга памятник, Комаров аатынан орто оскуола, космонавтарга аналлаах музей бааллар. Звезднайга олон Юрий Гагарин партия кэксэтигэр киирбитэ. Бүгүн Звезднай – международной академия. Манна Чехословакия, Польша, ГДР, Болгария, Венгрия, Вьетнам, Куба, Монголия, Румыния, Франция, Индия космонавтарга бэлэмнэммит-тэрэ.

1 оҕо: Киһи космоска тахсарыгар бэлэмнэни салҕанар. 1960 с. атырдыах ыйын 19 күнүгэр Советскай Союзка иккис хараабыл-спутник көтөр. Хараабыл бортугар Белка уонна Стрелка диэн ыттар, манан кутуйахтар, үүнээйилэр, үөннэр-көйүүрдэр бааллар. Көтүү бу сырыыга табыллан, бары биологическай пассажирдар тыыннаах эргиллэннэр, ситиһиигэ эрэл өссө улаатар, Звезднайга бэлэмнэни өссө күүхүрэр. Күһүнүн «невесомоска» көтүү сағаланар. Аналлаах ТУ-104 самолетка бу көтүүлэр ытыллаллар. Тэбис-тэннэ парашютунан ыстаныыга бэлэмнэнэллэр. Юрий биир бастакынан «Парашютунан ыстаныыга бэлэмниир инструктор» аатын ылар. 1961 сыл үүнэр. Юрий табаарыстарын кытта анал космическай программанан экзаменнары туттаран сағалыыр. Тохсунньу ый бүтүүтүгэр алта бастакы курсаннар летчик-космонавт диэн ааты сүгэллэр. Олор истэригэр Юрий Гагарин ааттанар.

2 оџо: Космоска тахсыы күнтэн-күн чугаһыыр. «Ким аан бастакынан көтүөџэй?» диэн боппуруос космонавтары долгутар. Ол эрээри табаарыстара бары Юрийга “эйигин талыахтара” дииллэр. Бэлэмнэнии кэмигэр кини барыларыттан ордугун билэр буоллахтара дии. Юрий табаарыстарын эрэллэриттэн наһаа үөрэр, долгуйар. Кулун тутар 24 күнүгэр космонавтар аан бастаан Байконурга сылдыаллар.

3 оџо: Байконур туһунан сиһилии билсиџин. Партия уонна правительство 1955 сыллааџы уурааџынан, космодром тутуулар мизэстэтинэн Казахстанга Аральскай муора илин өтүгэр нэлэһийэн сытар кураанах истиэп талыллыбыта. Өссө учуонайдар сабаџалааһыннарынан, экватор чугаһыгар сытар истиэптэн ракета көтөџүнэ, түргэнэ улаатыахтаах этэ. Космодром икки зоналаах, биір техническэй, биір олорор. Технической зонаџа ракетаны көтүтүүгэ бэлэмнээһин уонна көтүтүү ыытыллар. Манна заводтартан кэлбит ракета чаастарын холботолууулар, бэрэбиэркэлииллэр, онтон стартыыр комплекса илдьэллэр. Манна ракета-носителлары оттугунан заправкалыылар, көтүүгэ бэлэмнииллэр, онтон көтүтэллэр. Олорор зонаџа ракетно-космической техниканы бэрэбиэркэлиир үлэһиттэр дьизэ кэргэттэринээн олороллор. Арыый кытыы космонавтары бэлэмниир киин филиала баар: хас да спортивной площадкалар, улахан элбэх үүнээйилээх парк. Манна космонавтар кэлэн көтүү иннинэ олороллор уонна көтүү кэнниттэн реабилитацияланаллар. Монтажтыыр корпуска космонавтар космической хараабылы кытта билсиһэллэр, скафандрыгар тийэ барыта сөп түбэһиэхтээх. Бары

мээрэйдээhini барытын ааһаллар. Көтүү иннинээби комплекса «Союз» хараабыл макета баар, манна космонавтар орбитальной станцияны кытта стыковкаға, ориентацияға дьарыктаналлар. Космической хараабылы көтүтүүгэ бэлэмнииргэ наһаа элбэх киһи үлэлиир. Ол иһин Байконурга бэйэтигэр оскуола, оҕо сада, балыыһа, маҕаһыыннар, бары социальной объектар бааллар.

Традиция курдук, хас космонавт космоска тахсан баран, төннөн кэллэ да карагач диэн мас олордор. Билигин ол - улахан аллея.

4 оҕо: 1961 с. муус устар ый 8 күнүгэр Государственной комиссия мунһаҕар аан бастакы космоска тахсар киһи аата бигэргэтиллэр: Юрий Алексеевич Гагарин уонна дублера Герман Степанович Титов. Көтүү күнэ муус устар 12 күнэ диэн быһаарыллар. Кинилэри тутта Байконурга аҕалаллар. Муус устар 11 күнүгэр киэһэ 10 ч утуйаллар. Бары өттүнэн бэлэми ааспыт космонавтар долгуйбакка утуйаллар. Онтон кылаабынай конструктор Королев ол түүн олох кыайан утуйбат. Сарсыарда 5.30 ч. врач киирэн уһугуннарбытыгар эрэ, космонавтар тураллар. Зарядка. Сарсыардааны аһылык. Королев киирэн бүтэһик сүбэлэри биэрэр. Автобус космонавтары стартыыр площадкаға ильдэр. 6 ч 50 мүн. Юрий Гагарин көтүү иннинэ эппит тыллара: «...Мин олоҕум – биир кылгас түгэн курдук. Ол эрэри барыта бүгүммү саамай эппиэтинэстээх күммү бэлэмнэни эбит».

5 оҕо: Аналлаах лиибинэн космонавт хараабылга тахсар. Хараабыл площадкатыгар кыратык тохтуур, икки илиитин өрө уунар. Онтон хараабыл иһигэр дьылыс гынар. Сири кытта «Кедр» диэн позывнойунан сибээстэһиэхтээҕэ.

30 мүнүүтэлээх көтүүгэ бэлэмнэнии биллэриллэр. Бу кэмнэ Герман Титов скафандрын устар уонна кэтиир пуунна барар. 8 ч. 45 мүн. Н.П. Каманин Гагаринтан шлема герметизацияламмытын ыйытар. Гагарин туруга үчүгэйин, көтүүгэ бэлэмин дакылааттыыр. Королев саамай бүтэһик сүбэлэрин биэрэр. 9 ч 07 мүн. Гагарин: «Начинаю обратный отсчет: три, два, один, пуск! Поехали!». Ити курдук оруобуна 50 сыл анараа өттүгэр, 1961 с. муус устар 12 күнүгэр, Юрий Гагарин космос куйаарыгар көппүтэ. Бу күн аан дойду олоҕун тосту уларыппыт, атын таһымна таһаарбыт күнүнэн киһи-аймах историятыгар киирбитэ.

6 оҕо: Юрий Гагарин 1 ч 48 мүн. иһигэр «Восток-1» хараабылынан сири эргийэн кэлбитэ. Кини ракетаҕа киирэригэр старшай лейтенант, космоска тахсан баран – капитан, сиргэ майор буолан түспүтэ. Кини сиргэ түһүүтүн бүтүн сэбиэскэй Ийэ дойду барыта айхаллаан көрсүбүтэ. Хомойуох иһин, кини 1968 с. кулун тутар 27 күнүгэр, эрчиллэр көтүү кэмигэр, самолет саахалыгар өлөн, Москваҕа Кыһыл болуоссакка көмүллүбүтэ. Ю.А. Гагарин сырдык аата Монино куоракка Кыһыл Знамялаах Байыаннай уокурукка инэриллибитэ. Дойдута Гжатскай куорат Гагарин диэн уларытыллан ааттаммыта. ССРС Наукаларын Академиятын научнай-чинчийэр хараабыла эмиэ кини аатын сүкпүтэ.

7 оҕо: Салгын мунура биллибэт куйаарыгар тахсыбыт иккис космонавынан Алтайскай кыраай Үөһээ-Жилино сэлиэнньэтиттэн сылдыар Герман Степанович Титов буолар (Гагарин дублера). 1961 с. атырдыах ыйын 6-7 күннэригэр «Восток-2» хараабылынан 25 ч. 11 мүн. устата Сири 17 төгүл эргийэн, 703143 километры көппүтэ.

Бу көтүү киһи космоска суукканан сылдьан, ыйааһынын сүтэрэр туругар киирдэҥинэ организма уонна бэйэтин үлэлиир дьоһура хайдах буолуохтааҕын сыаналыыр кыағы биэрбитэ.

8 оҕо: Үһүс космонавынан Чувашия республикатын Шоршелы дэриэбинэтигэр төрөөбүт Андриан Григорьевич Николаев буолар. Кини бастаан 1962 с. атырдьах ыйын 11-15 күннэригэр «Восток-3» хараабылынан көппүтэ. Бу түбэлтэ космоһы баһылааһын историятыгар аан бастаан бөлөбүнэн, элбэх сууккалаах көтүү быһыытынан сыаналанар. Николаевы кытта биир кэмнэ П.Р. Попович салайар «Восток-4» хараабыла көппүтэ. А.Г. Николаев космоска 2 төгүллээн көппүтэ.

9 оҕо: Валерий Федорович Быковскай – 1934 с. Москва уобалаһын Павловскай Посад куоратыгар төрөөбүтэ. Космоска бастакы көтүүтүн 1963 с. бэс ыйын 14-19 күннэригэр «Восток-5» хараабылынан онорбута. Көтүү В.В. Терешкова салайар «Восток-6» хараабылын кытта бииргэ барбыта. Быковскай космоска 3 төгүллээн тахсыбыта. Сири 81 төгүл эргийэ көппүт, 3 мөл 300 тыһ биэрэстэни халлаан куйаарыгар хараабылынан тахсан түспүт космос Геройа В.Ф. Быковскай 1965 с. Саха сиригэр ыччатын III фестивалыгар ыалдьыттаабыта. Кинини куорат научнай тэрилтэлэригэр, университетка, Мэнэ-Ханалас Хаптаҕайыгар ыһыахха, алмаастаах Мирнэйгэ күүлэйдэспиттэрэ. Хаптаҕайга кинини кытта биһиги биир дойдулаахпыт, биллиилээх ыанньыксыт, ССРС Үрдүкү Сэбиэтин депутата К.Г. Черкашина эмиэ көрсүбүтэ.

10 оҕо: 1965 с. аһаҕас космоска бастаан тахсыбыт космонавынан Алексей Архипович Леонов буолар. Кини

1934 с. Кемеровской уобалас Листвянка дэриэбинэтигэр төрөөбүтэ. Алексей Архипович аан дойдуга бастакынан космоска көтүү бириэмэтигэр хараабыл кабинатыттан аһаҕас куйаарга тахсан наукаҕа сыаналаах чинчийиилэри онорбута. Леонов космоска иккис көтүүтүн 1975 с. от ыйын 15-21 күннэригэр «Союз-19» хараабылынан тахсыбыта. Бу көтүү Америка «Аполлон» хараабылын кытта бииргэ көтүү этэ.

11 оҕо: Ол эрээри космоска көтөн, халлаан куйаарын чинчийи барыта табыллан испит буолбатах. ССРС космонавт-летчига, полковник В.М. Комаров 1967 с. муус устар 23-24 күннэригэр «Союз-1» космической хараабылынан куйаарга тахсан, бэлиэтэммит научнай чинчийиилэри ытан баран, Сиргэ төннүүтүгэр хараабыл олус түргэнник намтааһынын түмүгэр саахалга өлбүтэ. Эмиэ ити курдук 1971 с. бэс ыйын 6-30 күннэригэр Добровольскай командирдаах инженер чинчийээччилэр Волков, Пацаев экипажтара «Союз 11» хараабылынан уонна «Салют» орбитальной станциянан уустук технической, медико-биологической уонна астрофизической чинчийиилэри ытан бараннар сиргэ төннүүлэригэр хомолтолоохтук өлөн тураллар.

12 оҕо: Аан бастаан космоска көппүт дьахтар Валентина Владимировна Терешкова. Кини үөһэ кэпсээбиппит курдук, «Восток-6» хараабылынан Андриан Николаевтыын бииргэ көппүттэрэ. Иккис дьахтар-космонавт Светлана Евгеньевна Савицкая буолар. Советскай Союзка 58 космонавт-летчик баара. Кинилэр буолаллар космос куйаарын хотойдоро. Бүгүн космонавтика эйгэтигэр үгүс уларыһы таһыста.

Бэлэмнэнэр усулуобуйа, танас-сап, техника барыта сана буолла, ол эрээри космоһы баһылаан күннээҕи олохпутугар туттуохпут билигин да ыраах.

Ытааччы: Барыгытын Москва устун экскурсияҕа ынырабыт. Оҕолоор, Уус-Алдан Дүпсүнгүр энтузиаст-учуутал Жирков тэрийбит космонавтика музейа баар. Соторутааҕыта ыаллыгы сытар Төнүлү орто оскуолатын 7 кылааһын үөрэнээччилэрэ бу музейга баран элбэҕи билэн-көрөн кэлбиттэр (*видеосюжет*).

Ытааччы: Ыраах сытар Саха сириг оҕолоро эмиэ аан бастаан киһи космоска тахсыбытыгар сөбүү-махтайы бөҕө буоллахтара дии. Биир оннук оҕо – Балыктаах орто оскуолатын үөрэнээччитэ Миша Дьячковскай этэ. Учууталбыт Анна Филаретовна кэпсээнин истиэххэйдим.

Ытааччы: Биһиги бөһүөлөкпитигэр Гагарин аатынан мэтээллээх киһи олорор эбит. Кини – Горькай аатынан, «Мэнэ» совхозтар чулуу үлэһиттэрэ, аатырбыт оҕуруотчут Владимир Алексеевич Цыпандин. Бүгүн Владимир Алексеевич биһиги кылааспыт чааһын күндү ыалдыта. Баһаалыста, Владимир Алексеевич, хаһан, ханна, туох иһин бу мэтээли биэрбиттэрэй? Сиһилии кэпсээ эрэ.

Ытааччы: Кылааспыт чааһын түмүктүүр тылын учууталбыт Светлана Антоновнаттан көрдөһүөҕүн.

САХАЛАРТАН БАСТАКЫ АКАДЕМИК

**Ларионов Владимир
Петрович**

(10.02.1938-4.03.2004)

Россия наукаларын академига, Дойдулар икки ардыларынаагы уонна Россия инженернай академияларын сахалартан бастакы академига, технической наука доктора, профессор

**Ийэтэ – Варвара
Николаевна
Ларионова**

**Абата – Петр
Иванович
Ларионов**

Барыта 274 научнай улэ автора. Ол иһигэр 14 монографиялаах. Москваба, Киевка, АХШ-ка, Канадаба, Германияба, КНР-га, Японияба, Скандинавияба улахан форумнарга, симпозиумнарга, конгресстарга научнай докладтарынан элбэтик кыттыыны ылбыта, технической наука билигини тирээн турар проблемаларыгар бэйэтин санаатын атастаспыта

Сыала: Саха өркөн өйдөөх уола Владимир Ларионов үөрэжин, үлэтин, олобун холобуругар оҕолору иитии.

Былаан:

- оҕо сааһа;
- төрөппүттэригэр, төрөөбүт дойдутугар сыһыана;
- студеннаабыт сыллара;
- наука үрдүк чыпчаалыгар.

Ытыгааччы: Россия наукаларын академига, Дойдулар икки ардыларынаагы уонна Россия инженернай академияларын сахалартан бастакы академига, технической наука доктора, профессор В.П. Ларионов баара буоллар, бу дьыл олунньу 10 күнүгэр төрөөбүтэ 75 сылын туолуо этэ. Ол эрэри биир дойдулаахтарыгар кини

өрүү тыыннаах. Кини туһунан ааҕабыт, истэбит, үөрэтэбит, кининэн киэн туттабыт, кини өркөн өйүгэр сүгүрүйэбит.

1 оҕо: Володя Тыыллыма нэһилиэгин ытык кырдыаҕастарын Бүөччээн оҕонньор уонна Балбаара эмээхсин оһоҕос түгэбинээҕи оҕолоро этэ. 16 оҕо төрөөбүтүттэн кини соҕotoх ордон хаалбыта. Төрөөбүт алааһа – Балаҕаһы, Лоомтукаттан 20 км тэйиччи сытар алаас. Кини төрүүрүгэр ийэтэ Варвара Николаевна 50, аҕата Петр Иванович 59 саастаахтар эбит. Бүөччээн сүрдээх элэккэй, сытыы-хотуу, дьонугар-сэргэтигэр улаханлык ытыктанар, сөбүлэтэр кырдыаҕас этэ. Кини бэйэтигэр сөп тэтиэнэх, үлэтигэр-хамнаһыгар кыайыгас, хотоойулаах үлэһит этэ. Кыһынын Молотов аатынан колхуоска кадровай булчутунан, отгон сайын ходуһа харабылынан үлэлиирэ. Ийэтэ Балбаара айылҕаттан бэриллибит киэн көҕүстээх, сытыары сымнаҕас, дьонугар-сэргэтигэр наар үчүгэйи, сылааһы-сымнаҕаһы баҕара сылдыар саха дьахтарын кэрэ бэрэстэбиитэлэ этэ. Иһиттэн ыраас дууһалааҕа, алыс чэбэрэ.

2 оҕо: Володяны ийэлээх аҕата соҕotoх оҕобут диэн наһаа тараннаппакка да, мөхпөккө да биир тэнник, бэйэлэрин холобурдарыгар олобуран, кырдыаҕаһы-кыамматы ытыктыыр, дьонун-сэргэтин кытта сайаҕас-эйэҕэс, кинилэр санааларын истэр, кэпсэтэр гына үөрэппиттэрэ, такайбытара. Ол иһин Володя кыра эрдэҕиттэн бэйэтин кыанар, сүүрэр-көтөр, өйдөөх, кэпсэтиннээн, оҕолору кытта уопсай тыл була охсон, бэйэтин саастыылаахтарын ортотугар инники кэккэҕэ сылдьан, баһылыыр- көһүлүүр киһилэрэ буола улааппыта.

3 оџо: Оччотооџу, сэрии иннинээџи кџлүөнэ оџолор курдук, тыа оџотун кыһалџатын этинэн-хаанынан билэн улааппыта. Кыра сылдыан билиигэ-көрүүгэ тардыһыта уһулуччу этэ, бэйэтин саастыылаахтарыттан лаппа чорбойоро. Кырдыаџас эһэтэ кэриэтэ – Кириллин Егор Дмитриевич – Кыһыыдай оџонньор сөп буола-буола ахсаан суоттатан, ону-маны кэпсэтэн, үөрэнэр эдьийдэрин кытта куоталаһыннарар эбит, онно кыайыылааџынан үөрэммэт Володя буолара. Оџонньор ону хайџаан: “Оџом хойут улааттаџына сахаџа өйдөөх үөрэхтээх киһи буолуо” диэн төлкөлүүр эбит. Оччолорго Володя биир сүрүн үлэтинэн саас туллук кэллэџинэ туллуктааһын буолара. Күнү быһа ферма далларын, кыбыыларын кэрийэн, туллукка доџуур иитэн, дьыэтин иһигэр олорор ыалларын барыларын (оччолорго хас да ыал дьукаахтаһаллара) туллук этинэн күндүлээн уос-тиис хамсатара, хайџал ылан дьоннорун үөрдэрэ.

4 оџо: Володя үөрэнэр сааһа кэлбитигэр ийэлээх аџата Балаџаһыттан Лоомтукаџа, уолларын үөрэттэрэ көһөн киирбиттэрэ. Үөрэџэр наар туйгуннук үөрэнэрэ. Биирдэ эмэ алџас “үчүгэйи” ыллаџына сэмэлэнэрэ, ол эрээри уус тыллаах буолан “Ийэккээм, оџо буоллаџым дии, мэниктээн кэбиһэн, болџойбокко “4” ыллым, бырастыы гын, аны наар “5” сыананы аџалыам”, – диэн ийэтинээн сыллаһан, эйэлэһэн арахсаллара. Төрөппүттэрэ уолларын ситиһиилэриттэн олус киэн тутталлара, хас кылааһы бүтэрдэџин аайы ылар хайџабыл лиистэрин араамалаан, таастаан ыйаан иһэллэрэ. Ити курдук Лоомтукаџа 7 кылааһы бүтэрэр.

5 оџо: Орто оскуола үс кылааһын Майаџа үөрэнэн салгыыр. Кырдыаџас төрөппүттэр, уолларын үөрэттэрээри, Лоомтукаттан Хараџа көһөн киирэн, Никифор уонна Дария Дмитриевтарга дьуккаах олороллор. Үөрэх туһатын өтө көрөн, ийэлээх аџата үс сылы быһа уолларын көрөн-харайан үөрэттэрбиттэрэ. Майа оскуолатыгар эмиэ наар туйгуннук үөрэммитэ. Володя бииргэ үөрэнэр табаарыстарыгар сүрдээх эйџэстик сыһыаннаһан, сүбэтэ-амата, көмөтө үгүс буоларын, табаарыстара ахтыыларыгар суруйбуттар. Бэйэтин кылааһыгар комсорг, онтон 9-с кылааска үөрэнэ сылдьан оскуола комсомольскай тэрилтэтин бюротун чилиэнэ эбит. Кини наһаа тэрээһиннээџэ, бэрээдэги сөбүлүүрү. Дьиэтигэр, оскуола кэнниттэн, наар уроогун үөрэтэн, суруйан тахсара. Саха суруйааччыларын айымньыларын 5-7 кылаастарга үөрэнэ сылдьан ааџыталаабыт буолан, Майаџа үөрэнэр сылларыгар нууччалыы умсугуйан ааџара. Бэйэтин ахтыытыгар Майа орто оскуолатыгар нуучча тылын уонна литературатын үөрөппит учууталын Василий Никонович Афанасьевы истин тылларынан ахтар. 10-с кылааһы бүтэрэригэр, нуучча тылын экзаменыгар өйтөн суруйуутун “Маяковскай патриотизма” диэн темаџа, 18 илиис тухары биир да сыһыата суох суруйбут. Бу учуутал Володяны инженер идэтин талаар диэн сүбэлээбит, инженер идэлээх дьон инникитин республикаџа олус улахан оруоллаах буолуохтара диэн этэр эбит. Чахчыта да оннук.

6 оџо: Майа орто оскуолатын 1956 сыллаахха кыһыл көмүс мэтээлинэн бүтэрэр уонна Москватааџы Н.Э. Бауман аатынан үрдүкү технической училищеџа барарга быһаарынар. Төрөппүттэрэ кинини ыраах үөрэттэрэ ыттар

кыахтара суоҕа. Ол эрэри биир дойдулаахтара, аймахтара Володя хайаан да үөрэниэхтээх диэн санаанан салайтара, барыта 12 ыал харчы хомуйан, көмөлөһөн Володяны Москваҕа атаараллар. Колхуос бэрэссэдээтэлэ бэйэтинэн Дьокуускайга аҕалан, эбиитин Комсомол обкомун сэкэрэтээрин кэпсэтэн, Москваҕа МҮТУ-ҕа уһук хоту Саха Сириттэн кыһыл көмүс мэтээллээх выпускникка целевой миэстэтэ көрүн диэн телеграмма ыыттарар. Бу телеграмма копиятын илдэе Володя от ыйын саҕалананыыта Москваҕа айанныыр.

7 оҕо: 12 ыал хомуйбут харчыта самолет билетын сыанатын үктээбэт этэ. Ол иһин 7 суукканы быһа Дьокуускайтан Осетровоҕа диэри пароходунан устар. Усть-Кут станциятыгар икки суукканы быһа Москвалыыр поены кэтэһэр уонна 8 суукканы быһа Москваҕа поенынан айанныыр. Бу айан туспа остуоруйалаах эбит. Академик бэйэтин ахтыытыгар суруйбутунан, поенынан айаннаан иһэн проводнигы кытта билсибит. Дьон иһэллэригэр анаан икки биедэрэ оргуйбут ууну бэлэмнииргэ көмөлөһөр эбит. Уу ыла сылдьан, Красноярскайы ааһан баран, бастакы станцияҕа поенын куоттара кэбиспит. Ыксаан станция начальнигар тийэр. Уолу атын, ааһан иһэр, поездка олордоллор. Тийиэхтээх станциятыгар эрийэн, поенын, вагонун, миэстэтин ыйан туран, таһаҕаһын хааллаттараллар. Ону тийэн ылар. Чиеһинэй, үтүө сүрэхтээх дьон кини дьолугар түбэспиттэрин махтанан туран ахтар. Бэйэтэ да сытыы, нууччалыы үчүгэйдик сангарар буолан, бу ыарахан балаһыанньаттан тахсары тобуллаҕа дии.

8 оџо: Москваџа кэлээт да МҮТУ–ны булар. Физикаџа, математикаџа собеседование ааһар уонна механико-технологической факультет бастакы курсун студенын аатын сүгэр, уопсайга олохсуйар. Уопсайдара Москвадан 38 км тэйиччи, Ильинскэй дэриэбинэџэ баара. Сылаас кэмнэ, Рязанской шоссенан, 38 км сири күн аайы бэлэсэпиэтинэн айаннаан кэлэллэр-бараллар эбит. Кини үөрэнэ киирбит үрдүк үөрэџин кыһата дойдуга, кыраныысса таһыгар биллэр үрдүк кылаастаах инженердэри бэлэмниир үөрэх тэрилтэтэ буолар. Россия үгүс инженер-конструктордара, холобур биллиилээх С.П. Королев, А.Н. Туполев, космонавтара, дойду улахан заводтарын, производственной холбоһуктарын кылаабынай инженердэрэ, конструктордара бу училищеџа, кэлин университетка, үөрэнэн, иитиллэн тахсыбыттара. Владимир үрдүк үөрэххэ киирии эппиэттэџин, ыараханын, элбэх сыраны-сылбаны эрэйэрин хара маннайгыттан өйдөөбүтэ. Биллиилээх академиктар, профессордар лиэксийэлэрин көтүппэккэ истэрэ, сурунара, лабораторияларга умсугуйан дьарыктанара. Бэйэтин факультетыгар “Массыына оноруутун технологията” диэн куруһуокка утумнаахтык дьарыктаммыта. Уонунан ааџылар курсовой үлэлэри суруйбута, массыына оноһуутугар уонна конструкцияларга сүүстэн тахса расчёттары, чертежтары онортообута. Училище студеннара Москваааџы массыына онорор заводка практикаланаллара. Общественнай уонна научнай дисциплиналар курс аайы өссө уустугуран, дирингэн иһэллэрэ. 5 кууруска производственной практикатын түмүгүнэн дипломун көмүскээбитэ уонна “Массыына

оноруу ньымалара. Ыстаалы быһар станоктар уонна инструменнар” диэн идэни ылбыта.

1 оҕо: Студенныйр сылларыгар Владимир общественной үлэнэн уонна спордуан дьарыктанарын тохтоппотоҕо. Училище чиэһин үһүс курсу бүтэриэр диэри велоспорт күрэхтэһиилэригэр көмүскээн, I спортивной разряд нуорматын толорбута. Бизс сыл үөрэнэрин тухары Сахатын Сиригэр, ахтылҕаннаах Лоомтукатыгар, кырдыаҕас төрөппүттэригэр, таптыыр кыыһыгар биирдэ да кэлэ сылдыбатаҕа. Дойдутугар, күндү дьонугар ахтылҕанын суругунан ыгытара. Хас ый аайы элбэх сонуннаах, уһун суруктары суруйара. Аҕата Бүөччээн оҕонньор уолун суругун дэриэбинэ ыалын кэрийэ сылдьан аахтарара. Ол суруктары биир дойдулаахтара умсугуйан туран истэллэрэ. Кини киһи быһыытынан туох да энкилэ суох ыраас, иэйинньэн, уйан дууһалааҕа суруктарыгар көстөрө. Ийэлээх аҕатын наһаа иһирэхтик, истинник ахтан суруйара. Үчүгэйдик үөрэнэн, кинилэр ааттарын түһэн биэрбэт туһугар кыһалларын, хайаан да дирин билиилээх специалист буолан этэннэ эргиллэригэр, ийэлээх аҕатын ыалдыбакка-сүппэккэ тийээллэригэр көрдөһөрө. Володя Москваҕа үөрэнэр кэмигэр, Лоомтука элбэх ыала ким төһө кыайарынан, ким харчынан, ким аһынан-үөлүнэн, сырдык ыраллаах өйүнэн-санаанан күүс-көмө буолбуттара. Кини хас суругун ахсын дьонугар-сэргэтигэр, аймахтарыгар, доҕотторугар диринник сүгүрүйэн туран, көмөлөһөллөрүн, күүс-көмө буолалларын иһин махтанара, эрэлгитин толоруом диирэ.

2 оҕо: 70-наах, 80-наах аарыма кырдыаҕастар оҕолоро үөрэҕин бүтэрэн кэлэрин хайдах тулуйбуттарын бэйэлэрэ

эрэ билэн эрдэхтэрэ. Балбаара эмээхсин оѳотун суругун сиебигэр укта сылдьан өрүү ууруу-сыллыы сылдьара эбитэ үһү, ол да гыннар, “Оѳобут үлэһит буолан кэлэригэр тийбэппит буолуо”, – диэн олох үнсэргээбэт эбит. Онон оѳолоро кэлэригэр бэрт үчүгэйдик тийбиттэрэ, уолларын кытта бииргэ олорон, ыал буоларын, дьиэ-уот тэринэрин көрөн, сиэннэрин оѳолоһон, уоллара наука кандидата буоларыгар тийэн баран бу орто дойдуттан арахсыбыттара.

3 оѳо: Үчүгэй базалаах үрдүк үөрэх кыһатыгар үөрэммит буолан, Владимир наукаҕа салгыы үлэлиригэр бэлэм этэ. Ол курдук, 1962 с. ССРС НА Сибиридээҕи отделениетын Саха Сиринээҕи филиалыгар массыыналар уонна оноһуктар тымныыны тулуйууларын үөрэтэр бөлөҕүгэр лаборанынан амаммыта.

4 оѳо: 1967 сыллаахха Украина НА Е.О. Патон аатынан электросварка институтугар “ССРС хотугулуу-илинни өртүн усулуобуйаларыгар иһэрдии холбоһуктар бытарыйыылара” диэн темаҕа кандидатскай диссертациятын көмүскээбитэ. Владимир Петрович барыта 274 научнай үлэ автора, ол иһигэр 14 монографиялаах. Москваҕа, Киевка, АХШ–ар, Канадаҕа, Германияҕа, Китайга, Японияҕа, Скандинавияҕа улахан форумнарга, симпозиумнарга, конгресстарга научнай дакылааттарынан элбэхтик кыттыыны ылбыта, технической наука билинни тирээн турар проблемаларыгар бэйэтин санаатын атастаспыта.

5 оѳо: Владимир Петрович Хотугу Сир физико-технической проблемаларын институтун тэрийсибитэ. Институт бастакы күннэриттэн директоры научнай үлэҕэ

солбуйааччынан үлэлээбитэ. 1986 с. институт директорынан талыллыбыта, базата бөбөргүүрүгэр, чинчийэр үлэлэр көдүүстэрэ үрдүүрүгэр, эдэр научнай потенциалы үүннэриигэ кыһамнытын уурбута. 1980 сыллаахха тэриллибит Хоту сир хайа дьыалаларын үөрэтэр институту, 1990 с. арыллыбыт металлартан ураты матырыйааллары чинчийэр институту тэрийсибитэ. Онон В.П. Ларионов төрөөбүт өрөспүүбүлүкэтигэр технической хайысхалаах 3 научнай-чинчийэр институту тэрийэн, дойдубут промышленноһа уонна технической наукага сайдытыгар бөдөн кылаатын киллэрбитэ.

6 оҕо: Владимир Петрович 1965 сыллаахтан СГУ преподавателя, ассистентан саҕалаан профессорга тийэр үүммүтэ. Инженерно-технической, физика факультеттарыгар лекциялары аахпыта. 1984 сыллаахха “Машиноведение” кафедратын тэрийбитэ. Кини научнай салалтатынан технической наукага 7 доктора, 25 кандидата бэлэмнэммитэ. Владимир Петрович өрөспүүбүлүкэҕэ бэйэ кадрын бэлэмнээһингэ мэлдьи болҕомтолоохтук сыһыаннаһара.

7 оҕо: Бу улахан дуоһунастарга үлэлии сылдьан Владимир Петрович общественной үлэтин тохтоппотоҕо. Кини ССРС сваркаҕа национальной комитетын чилиэнэ, ССРС наукаҕа уонна техникаҕа государственнай комитетын секциятын бэрэссэдээтэлэ, РСФСР “Знание” обществотын Саха Сиринээҕи салаатын бырабылланньатын бэрэссэдээтэлэ, ССРС народнай депутата, ССРС ҮС наукаҕа уонна техникаҕа комитетын чилиэнэ этэ.

8 оџо: Владимир Петрович өр сыллаах айымньылаах, үрдүк таһаарыылаах үлэтэ үрдүктүк сыаналаммыта. Кини – “Бочуот Знага”, “Норуоттар доџордоһуулар” орденнар кавалердара, ССРС министрдерин сэбиэтин наукаџа уонна техникаџа Государственной бириэмийэтин лауреата, СӨ наукаларын үтүөлээх деятеля, сахалартан бастакы РНА чилиэнэ.

Түмүк (кылаас салайааччыта): Владимир Петрович наука чыпчаалыгар дабайбыт олоџун суола, норуотугар онорбут үтүөтэ-өнөтө барыбытыгар холобур буолар. Кини тэбэр сүрэџин тэтимэ, өйүн күүһэ, олорон ааспыт олоџо барыта дойдутугар, дьонун-сэргэтин туһугар ананар. Кини сырдык санаата, ыраас дууһата, кэрэ мөссүөнэ, өрөспүүбүлүкэтэ, төрөөбүт оройуона сайдарын туһугар киллэрбит кылаата биир дойдулаахтарын сүрэхтэригэр куруук тыыннаах буолуо, өлбөт-сүппэт үйэлэниэ. Наука чыпчаалыгар онорбут киэн далааһыннаах үлэтэ, ситиспит дыялата, арийыылара үйэлэр тухары бар дьонугар туһалыаџа.

V. ЧӨЛ ОЛОХ «ТАБАХ ТУҲУНАН ТУГУ БИЛЭҢИН»

Сыалбыт-сорукпут:

- табахтааһыны утары сэрэтэр үлэни оноруу: табах химическай састаабын, киһи организмыгар дьайыытын үөрэтии;

- табахха абааһы көрүүнү үөскэтии;

- эдэр ыччат арахсыпат аргыһа физкультура, спорт, чөл олох буоларын өйдөтүү.

1. Экспресс-интервью:

1) Табах туох буортулааһын билэҕин дуо?

2) Табахха ханнык дьааттар баалларый?

3) Табах куһаҕан, табахтаама диэн эйигин ким үөрэтэрий?

4) Табахтыыр оҕолор тустарынан тугу саныыгыт (үчүгэи онороллор дуу, ымсыыраллар дуу)?

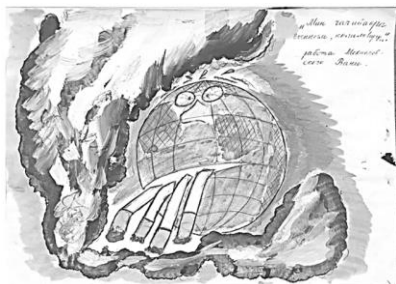
5) Эниги дьыэҕитигэр табах тардаллар дуо?

6) Тоҕо табахтыыгыт?

7) Туохтан саҕаламмытай?

8) Быраҕар тоҕо кыаллыбатый?

Бытааччы: Экспресс-интервью көрдөрөрүнэн, уопсайынан, оҕолор табах буортулааһын сөпкө өйдүүлэр

СААСТАРЫ- НАН АРАХСЫЛЫ.	ТАБАХТААҤЫ УТУК ТУУ.	ААҤЫН САНАНЫ ИНТЕРИЭ- ННЭНН.	ЧИНЭЭР УЛАДЫ БУДАА САТААҤ- ЫН.	ЭЭРИН ИЭТИН БИЛЭЭТ- ТЭЭ.
5-8 КЛ.	50%	41,5%	5,5%	3,0%
7-8 КЛ.	35,5%	30%	10,4%	24%
9-11 КЛ.	25,5%	24,0%	15,0%	35,5%

эбит. Ол эрээри төһөнөн кылааһа улаатан истэҕин аайы, табаҕы боруобалаабыт, табахтыыр оҕо ахсаана элбээн иһэр. Биһиги оскуолабытыгар 5-11 кыл. диэри 180 оҕо үөрэнэр. Соторутааҕыта ытыллыбыт анкетирование көрдөрөрүнэн олортон 25 оҕо табахтыыр (*диаграмма көрдөрөр*). Онон, бу проблема бүгүн биһиги оскуолабытыгар сытыытык турар.

Ол иһин биһиги кылааспыт чааһа бу проблеманы быһаарарга ананар.

1 оҕо: Исторической да, археологической да докумуоннар көрдөрөллөрүнэн, табахтааһын туһунан дьонно өссө биһиги эрабыт саҕаланыан иннинэ билэллэр эбит. Азия, Африка олохтоохторо, оннооҕор быдан былыргы славяннар табах тардаллар эбит.

Ол эрээри, Европа дойдуларыгар табахтааһын киэнник тарҕаныытын Колумб аатын кытта ыкса сибээстииллэр. Кини аан бастаан табаҕы Америкаттан «кэһии» оностон тизээн аҕалбыта диэн буолар. Колумб Американы 1492 с. аспыта. Колумб флотилията Гуанакани (Сан-Сальвадор) арыларыгар тийбиттэрэ, кинилэр манна индеецтар туох эрэ трубка курдук суулааҕы тардалларын муодаргыы көрбүттэрэ. Индеецтэр тардар үүнээйилэрин «табако», оттон бөһпүрүөскэни «сигаро» диэн ааттыыллара. Кинилэр Колумбу уонна кини аргыстарын сигаронан уонна табаконан күндүлээбиттэрэ. Бииргэ табахтааһын – ытыктааһыны уонна доҕордоһуу бэлиэтэ үһү. Ол үгэс күн бүгүннүтүгэр диэри тийээн кэллэ.

2 оҕо: Колумб Америкаҕа иккис сырыытыгар (1496 с.) Испания манааҕа Роман Пано барсыбыта. Кини

төннөрүгэр Гаити арыларыгар баар Табаге провинциятыттан табах сиэмэтин ажалан Испанияға аан бастаан ыспыта. Дьэ ол кэмтэн табах Европа дойдуларыгар киэнник тарғанан барбыта. Табағы аан бастаан бары ыарыылары эмтиир эмп быһыытынан тутталлар этэ. Ол иһин табах тарғананытын тэтимин туох да ааттаах күүс тохтотор кыаға суоҕа. XVI үйэ сағаланыытыгар табах Турцияға тийбитэ, 16 үйэ иккис анарыгар – Англияға, Германияға, Австралияға, оттон 17 үйэ сағаланыытыгар – Японияға, Китайга, Азия дойдуларыгар биллибитэ.

3 оҕо: Россияға табах 16 үйэбэ кэлбитэ. Петр 1 ыраахтааһылыр кэмигэр табахтааһын Россияға киэнник тарғаммыта. Кини Голландияға бара сылдьан уулаах табахсыт буолан эргиллибитэ уонна табах атыытыттан государство хааһынатыгар үп-харчы кириитин ситиспитэ. Россияға 18 үйэ сағаланыытыгар табағы олордор буолан барбыттара. Екатерина 2-я кэмигэр Крымга элбэх табах плантациялара баар буолбуттара, бастакы табағы онорор фабрикалар аһыллыбыттара. Табахтааһын ханнык эрэ эпидемия курдук киэнник тарғанан барбыта.

Ытыгаччы: Бүгүн холбоһуктаах Нациялар тэрилтэлэрэ этэринэн, табах араас көрүннэрэ атыылаһыыга сыллата 85-100 миллиард доллар ороскуоттанар. Ол аата Сир диэн күөх планета хас биирдии олохтооҕо сылга ортотунан 1 тыһ. сигаретаны тардар эбит. Аан дойдуга эр дьон 60 %, дьахталлар 49% тардаллар. Ол аата биһиэхэ дьахталлар ортолоругар табахтааһын киэнник тарғаммыт эбит. 100 сыл анараа өттүгэр «Табахтааһын уонна дьахталлар» диэн проблема баар эбит буоллаҕына, 50 сыл анараа өттүгэр «Табахтааһын уонна эдэр ыччат» проблема

баар буолбута, отгон бүгүн «Табахтааһын уонна оҕолор» диэн ыарахан боппурус тирээтэ. 16-17 саргылаах саастарыттан 45 % – уолаттар, 16% кыргыттар никотинна сутуллубуттар.

4 оҕо: Үгүс оҕолор табах химической састаабын билбэттэр. Табах диэн тугуй? Табах диэн үүнээйи. Табахха никотин 0,8-1,8%, углеводородтар 8,5-2,6%, белоктар 8,4-12%, сымала 5,4-6,6% бааллар. Табах буруотугар 1000-ан тахса араас компоненнар бааллар, балартан 20-тэ киһи доруобуйатыгар кутталлаах эттиктэр: никотин, эфирнэй арыылар, дьүөкэт, радиоактивной эттиктэр, полоний (210 гамма сарданалары таһаарар), свинец, висмут, мышьяк, сероводород, синильнай кислота.

3 оҕо: Оҕолор тоҕо табахтыыллар? Биричинэтин ырышпыт таблицаны көрүөҕүн:

Сааста- рынан арахсыы	Табахтааһын биричинэлэрин бырыһыанын арахсыылара			
	Үтүктүү	Сананы интэриэһир -гээһин	Улахан буола сатааһын	Биричинэтин билбэттэр
5-6 кыл	50	41.5	5,5	3,0
7-8 кыл	35.6	30,0	10,4	24,0
9-11 кыл	25.5	24,0	15,0	35,5

5 оҕо: Бастатан туран, табах киһи доруобуйатыгар охсуута сүрдээх улахан. Кыра эрдэхпититтэн истэбит, 1 хааппыла ыраас никотин аты өлөрөр. Никотин дьаата итинник күүстээх. Ол манньк опытан кестөр: табахтыыр киһи этигэр хас да сиринэн пиявкалары хатаабыттар. Ол киһи табахтаабытыгар, пиявкалар арахсан түһэн

хаалбыттар, таттарбыттар. 1 пачка табахха никотин смертельной дозата баар, өскөтүн оҕо 1 пачка сигаретаны тохтообокко тартаҕына, никотин дьайан, оҕо өлөр.

6 оҕо: «Табаҕы кытта сибээстээх ыарыылар» диэн арааран ааттыыр буоллулар.

Табахсыт киһи тыната күл курдук өннөнөр эбит. Сорох сирдэринэн көмөр курдук үөскүүр эбит, кыбыс кытаанах буолар эбит. Табах дьүөкэтигэр полоний диэн радиоэлемент баар, ол эттик тына рагын үөскэтэр. Ол эбэтэр табахсыт киһи, күннэ 1 пачканы тартаҕына, табахтаабат киһитээҕэр 3,5 төгүл элбэх сардана дозатын ылар эбит. Бүөр рага 50%, бэлэс рага 96%, айах рага 90% табахсыттарга тиксэр.

7 оҕо: Стенокардия табахсыттарга 13 төгүл үрдүк, бу сүрэх ыарыытыттан эмискэ өлүүлэрэ 4-5 төгүл үрдээтэ. Сүрэх инфаркт ыарыыта табахсыттарга 12 төгүл улахан. Тымыр араас ыарыыларыттан, ордук облитерирующей эндотермитынан, хас сэттис табахсыт ыалдьар (үксүн атахтарын ампутациялаталлар).

8 оҕо: Глаукома табахсыттарга үс төгүл чаастай, тоҕо диэтэххэ, харах тымырдарын никотин аһары синньэтэр. Дьахтар да, эр да киһи оҕото суох буолууларын табахтааһыны эрдэ саҕалаабыттарын кытта сибээстииллэр. Доруобуйа харыстабылын Аан дойдутааҕы тэрилтэтэ биллэрэринэн, сыл аайы табаҕы кытта сибээстээх араас ыарыылартан 2,5 мөл киһи өлөр.

9 оҕо: Оттон маннык ыарахан ыарыыларга ыалдьыбат туһуттан, өрүү доруобай, чэгиэн сылдьар туһуттан табахха олох сыстымыахха, ылларымыахха наада. Онтон табахтаабыт, табахтыыр оҕолор күн бүгүннүттэн ити

куһаҕан дьаллыктан арахсыахтарын наада. Табаҕы хайдах быраҕыахха сөбүй? Манна икки суол баар: биирэ – эмискэ, соһуччу быраҕыы, иккиһэ – бытааннык, сыыйа-баайа быраҕыы. Эмискэ соһуччу улаатан иһэр оҕолор уонна эдэр дьон быраҕыахтарын сөп. Онтон сааһырбыт дьон бытааннык быраҕаллара сөп, ол аата күн аайы тардар табахтарын ахсаанын сыыйа аҕыйатан, суох онорон кэбиһиэхтээхтэр. Табаҕы киһи бэйэтин көңүл өттүнэн быраҕыан сөп, биитэр нарколог быраас анааһыннаах эмп көмөтүнэн. Кэлин сылларга психотерапия, иглоукалывание, гипноз курдук сана көрүннэр туттуллаллар. Хас биирдии киһи табаҕы быраҕыытыгар кытаанах санааны ылыныахтаах. Ол иһин үлэиир үлэни уонна сынньаланы, аһыыр аһын сөптөөхтүк тутуһуохтаах, элбэхтик салгынна, айылҕаҕа сылдыахтаах. Табах дьаатыттан өлбүт сиэртибэлэри киһи-аймахха биллэр сэриилэргэ өлбүт дьон ахсааннарыгар тэнниллэр.

Бытааччы: Табаҕы быраҕарга биир ньыма – физкультуранан, спордунан дьарыктаныы. Сибиэһэй салгынна элбэхтик сырыттаахха, сүүрдэххэ-көттөххө, эрчилиннэххэ никотин дьаатыгар ыларбаккын. Биһиги кылааспыт бастын спортсменнара сүүрүүнэн утумнаахтык дьарыктанар Коля Сотников, Ваня Мохначевская табаҕы тардыбаттар. Бүгүндү проблемаҕа биһигини кытта санаатын үллэстэ учууталбыт, тренербит Андрей Николаевич Винокуров кэллэ. Тылы Андрей Николаевичка биэриэҕин.

Бытааччы: Табаҕы кытта утумнаахтык охсуһууну саҕалыаҕын. Онно бастакы хардыынан – плакат конкурса ытабыт. 1999 с. «Хатылы оҕолоро арыгыны, табаҕы

утары» диэн выставка Правительство иккис нүөмэрдээх дьиэтигэр ытыллыбыт эбит, Саха сириг үрдүнэн. Онтон бүгүн биһиги ытыабыт. Онон эһиги болжомтоһутугар выставка – «9 б-лар арыгыны, табаҕы утары»

1. О. Иванна «Табахсыт атахтара»;
2. М. Ваня «Мин чачайаары гынным, көмөлөһүн...», «Арыгы – харах уута»;
3. М. Муся «Арыгы – алдьархай»;
4. Т. Алеша «Арыгылыын аргыстаһыма, айыы аһын кымыһы ис», «Тохтооботоххуна манньк түмүк кэтэхэр»;
5. Н. Гоша «Арыгылыан – симиэркин чугаһатыан»;
6. П. Маша «Өрүү сабыылаах буоллун»;
7. А. Эдик «Сөптөөх суолу тал»;
8. Ч. Катя «Чөл олохтоох планета»;
9. Санбюллетень.

Ытыааччы: Табах химической састаабын буортутун туһунан кэпсэтибит. Аны бу барахсаммытын маһаһынтан балайда сыанаҕа атыылаһабыт. Бэйэтин санаатын үллэстэр биһиги төрөппүтү Мария Дмитриевна.

Ытыааччы: Түмүк тылы кылааспыт салайааччытыттан Светлана Антоновнаттан көрдөһүөбүт.

Түмүк тыл:

Оҕолор, бүгүн биһиги табах буортутун туһунан, "Табах туһунан тугу билэбин?" тема тула кэпсэтибит, санаа да үллэстиитэ буолла. Хомойуох иһин, биһиги ортобутугар табахсыттар бааллар. Бүгүгнү кэпсэтии кэнниттэн бырабарга турунуохтара, онтон атыттар олох чугаһахтара суоҕа диэн баҕа санаабын этэбин.

Кылаас чааһыгар бэлэмнэнэн элбэҕи хаһыстыбыт, биллибит-көрдүбүт. Уруһуй конкурсугар бэйэм бириис олохтообутум:

1 миэстэ – Ваня М.

2 миэстэ – Иванна О.

3 миэстэ – Алеша Т.

Маны таһынан, Катя Черкашина ийэтинээн Ирина Гаврильевнаһын санбюллетень таһаардылар. Маны оскуолаҕа өссө да ыйыахпыт. Оскуолабытыгар бу дьаллык утары үлэни саҕалааччыларынан буоллубут. Онон кытаатын – түһэн биэримэн.

Анардас табахтаабат, арыгылаабат буоллаххына – чөл олохтоохпун дэммэккин. Биһиги өйбүт-санаабыт билигин да чөл буолбатах. Биир улахан проблемабыт – тылбыт-өспүт, бэйэ-бэйэбитигэр сыһыаммыт. Бэйэни ииттинэргэ "Кэскил" хаһыакка "Сайдыс" үөрэҕэ тахсар. Ону кытта билсиэххитин наада. Уонна, биллэн турар, наһаа иллэн сылдыбакка үөрэҕи таһынан сөбүлүүр дьарык наада. Оччоҕо сайдан, кизэркэйэн, тупсан иһиэххит этэ. Этиибин Мандар тылларынан түмүктүөм: «Күннээх халлаан анныгар үөскээн-төрөөн ааһар албан аакка Үрдүк айыылар киһи олоҕор кэрэттэн-кэрэ кэми эдэр сааһы бэлэхтииллэр. Эт-хаан, өй-санаа, кут-сүр күүһэ-уоҕа мунутуу ситэр ытык кэмэ. Бу кэмнэ мунньуммут күүһүн-күдэҕин сааһырын саҕана туһалыыр. Онон, үрдүк айыылар эдэр дьонно – эһиэхэ хойукку олоххутугар хамсаабат хаһаас буоллун диэн таһымныар диэри кутан бэрсибит күүстэрин-уохтарын күдэннэ көтүппэккэ, халтайга харбаппакка, арыгы, табах, наркотик Улуу хара дьайдар дьаллыктарыгар былдыаппакка, хасааһы хаһаас

курдук көрөн-истэн олоххут усталаах туоратыгар туһалаахтык туттуннаргыт, эһиэхэ бэйэҕитигэр эрэ буолбакка кэлэр көлүөнэ ыччаккытыгар туһалыах этэ буоллаҕа.

Онон, биирдэ бэриллэр эдэр саас чаҕылхай уоттаах күнүн арыгы-табах күлүгэр күлүгүрдүбэккэ, үтүө дьүһүнүнүн өлбөөдүппэккэ, сырдыгы эрэ ыралаан, кэрэни эрэ кэрэхсээн, үтүнү эрэ үөтэрэн олордорбут ханнык...».

ЫРААС ДЫИЭ-УОТ, ТЭЛГЭҔЭ, ТИЭРГЭН – ЭЙЭЛЭЭХ, ИЛГЭЛЭЭХ, ЧӨЛЛӨӨХ ОЛОХ ТҮҮҮЛГЭТЭ

Ылгааччы: Үтүө күнүнэн, күндү учууталлар, оҕолор, төрөппүттэр. Чэбдик олох диэн олус киэн өйдөбүллээх: сорохтор арыгы испэппин, табах тардыбаппын да доруобуйам тоҕо мөлтөбүй диэн сөпкө мунчаараллар.

Доруобай буолуу киһи күннээҕи олоҕуттан тутуруктаах. Ол тус бэйэҕиттэн саҕаланар.

Биһиги чөл олох диэн киэн өйдөбүлтэн биир боппуруоска – иэримэ дыиэ уонна тиэргэн диэн өйдөбүлгэ тохтуохпут.

Кылааспыт чааһын сыала-соруга:

1. Дьизэҕэ-уокка, тиэргэннэ чэбэрдик туттууну иитии;
2. Хас биирдии ыал ыраастык туттан олордобуна, нэһилиэк ыраас буолуо диэн өйдөбүлү иитии;
3. Ыраас уу, кэрдиллибэтэх тыа, ыраас ойуур – доруобай буолуу мэктиэтэ диэн өйдөбүлү иитии.

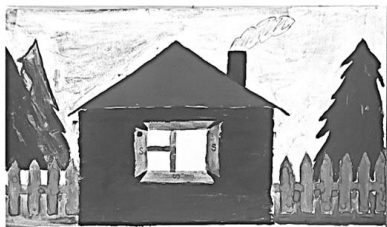
Тоҕо биһиги бу теманы таллыбыт? Оҕолор информацияларын истиэҕин.

1 оџо: Билинни киһи улахан бөһүөлэҕкэ мунньуостуоџуттан, төрөөбүт-үөскээбит айылҕатыттан тэйдэ. 50-с сылларга диэри саха айыллыбыт айылҕатыттан тэйэ илигэ. Ол да иһин буолуо, ол кэмнэргэ билиннитээџэр ыарыы, эдэр сааска өлүү быдан аџыйах этэ. 50-с сыллартан бөдөнсүйүү-колхозтааһын, совхозтааһын саџаламмыта. Биһиги бөһүөлэҕпит 1955 с. тэриллитбитэ. Бүгүн манна 978 киһи олорор. Сүөһү ахсаана – 1084, сылгы – 283 төбө. Бу сыһпаралар көрдөрөллөрүн курдук элбэх киһи, иитиллэн турар сүөһү биир сиргэ түмсэн олорор.

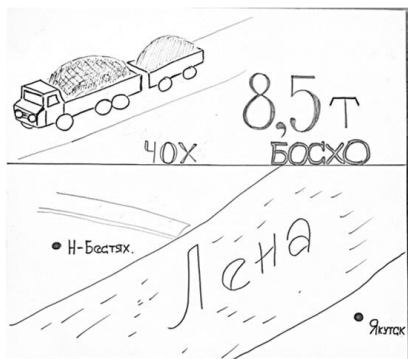
2 оџо: Билигин тыа сиригэр дьон бары дьиэтин маһынан туттар. Биир дьиэни тутарга ортотунан 100 куб.м мас саамай үчүгэйэ барар. Ол маһы кэрдэргэ,

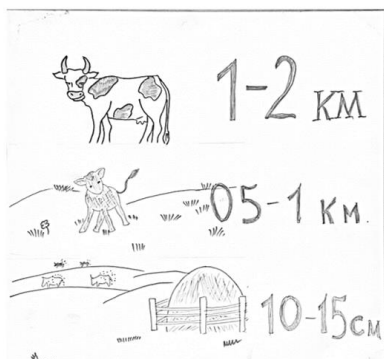
100 м³ ТУТУУ МАҞА

↓
30 м³ ОТТУК МАС

8,5 т
БОСХО

1-2 км

0,5-1 км

10-15 см

массынанан, тракторынан киллээрэгэ төһөлөөх гектар ойуур маһа алдыанарый? Ойуур эрэ баар буолан сир сииги тутан, ирбэт тонноох буорбутун күн уотуттан хаххалаан, алаастарбыт ууланаллар. Дьэни туттахха аны ититиэххэ наада. Биир дьэни ититэргэ 20-30 куб.м оттук мас наада. Оттук мас 1 гааттан 40 куб.м кэлэр буоллабына, 200 дьэилээх нэһилиэк сыллата 150 га иэннээх тыаны айгыратар. Бэчээккэ суруйалларынан, Илин Энэргэ кэлин 30 сылга 800 тыһ. га иэннээх тыа кэрдилиннэ, 70 тыһ. га ойуур солонон бааһына оһоһулунна.

3 оҕо: Элбэх нэһилиэнньэлээх бөһүөлөккэ, биллэн турар, элбэх сүөһү баар. 6-7 ый устата бу сүөһүлэр аһаан олорор эбэбиттэн уулуулар. Эбэҕэ ыраахха диэри кыһынны ойбоннор ыраастамматтар. Ирэн барыта, сылын аайы, эбэбитигэр барар. Аны, эбиитин, кэнники сылларга, нэһилиэнньэ кыһынны балбаабын кутулуохтаах, тоһулуохтаах сиригэр тириэрдибэккэ аара соһон кэбиһэрэ, халдыаайы аппаларын толороро наһаа элбээбит. Күөл кылгас сайын устата кыайан бэйэтин ыраастаммат, сытыйан барар, салахайдар үүнэллэр, сайдаллар.

4 оҕо: Быйылгы үөрэх дьылыгар 11 кылаас үөрэнээччитэ Дуня Полятинская «Гидрохимия озера Балыктах и оценка состояния здоровья населения» диэн дакылаатынан улуустаабы «Кэскилгэ хардыы» үөрэнээччилэр научнай конференцияларыгар кыттыыны ылбыт. Дуня бу үлэтиттэн көстөрүнэн, эбэбит уута наһаа кирдээх, иһэр уу көрдөбүлүгэр химическай састааба эппиэттээбэт. Наһаа элбэх сүөһү сааба күөл анныгар сөнөрүттэн элбэх салахай үөскүүр. Ол сытыйан, сайын уутун киһи испэт. Нэһилиэнньэ кыһыны-сайыны быһа

муус уутун иһэр. Отгон муус уутун сылы эргиччи туһанар – доруобуйаҕа буортулаах, муус уутугар туустара, инэмтэлээх веществолара суох.

Эбэбит уутун састаабыгар тимир диэн эттик олох суоҕун кэриэтэ, кальций нуорма быһыытынан 200 мл/г буолуохтааҕын 4,5-47,7 мг/л эрэ халбанныыр. Оттон магний, төттөрүтүн, нуорманы таһынан элбэх. Уу састаабыгар аммиак, нитрат, нитрит элбэх. Йод, фтор аҕыйаҕынан нэһилиэнньэ ортотугар соҕуо (зоб) улаатыыта, тиис кариеса наһаа тэнийдэ. Оскуола оҕотун 90% кариестаах. 9 – улахан киһи, 3 – оҕо хронической гепатит, 5 улахан киһи, 5 оҕо – анемия, 21 киһи – тонзиллит, 7 киһи – хронической бронхит, 7 киһи – полиартрит, 2 киһи – гастрит, 15 киһи – холецистит, 2 киһи – хронической колит диагностаахтар.

5 оҕо: Кулун тутар ыйга оскуолабытыгар биология, химия учууталлара көһүлээн «21 үйэҕэ – доруобай көлүөнэни» диэн научнай-практической конференция ытылынна. Конференция матырыйаалларыттан чахчылар: бөһүөлэк эргиччи свалкаҕа кубулуйда; оттон бөх кутуллубут сирэ геопатической зона буолар, от-мас кэхтэр; холобур, кумааҕы – 2-3 сылга диэри, кэнсиэрбэ баанката – 90 сылтан ордук, филтердаах сигарета – 100 сыл, полиэтиленовой пакет – 200 сыл, пластмасс – 500 сыл, өстүөкүлэ – 1000 сыл үрэллибэккэ сытар свойстваахтар.

Бүгүммү курдук олодохпутуна, бөххө көмүллэрбит бу кэлбит.

6 оҕо: Бөһүөлөкпит тас көстүүтэ мөлтөх. Талбыт сиринэн суол оноһуллан, халдыайы өтгүнээҕи мас өлөн, уу дьөлө сүүрэн, улахан аппалар үөскээтилэр. Манна

олохтоохтор бөжү-сағы, балбаағы кутан толордулар. Ол эмиэ хаар уутун кытта эбэҕэ түһэр. Сааскы санитарнай туругу бэрэбиэркэлээһин түмүгүнэн:

15 ыал балбаағын тиэйтэрбэтэх, 20 ыал помуйата суох, 10 ыал таас чох күлүн, помуйатын олбуор таһыгар, уулуссаҕа ыһан олорор, 30 ыал балбаах онорбокко аппаҕа тохпуг.

Ытыгааччы: Көрөргүт курдук, олохтоох нэһилиэнньэ, ол аата, бу олорооччулар бары, тэлгэхэбититтэн эрэ тэйиччи диэн девининэн олоробутуттан, биһиги бөһүөлэкпитигэр чөл олох, чэбдик олох суох эбит. Бөһүөлэк 1955 с. олохтоммута диэтибит, баара-суоҕа 45 сыл иһигэр маннык айгырааһын барбыт. Ордук кэнники 5 сылга, кэтэх хаһаайыстыба сүөһүтэ элбээн маннык хартыынаҕа кэлбиппит. Биһиги син ону-маны хаһыстыбыт, уона бу түгэннэри кэпсээн баран, биһиги сыыһа салайынан олорор эбиппит диэн түмүккэ кэллибит (*оҕолор литератураны, хаһыаты ааҕан тугу билбиттэриттэн үллэстэллэр*).

7 оҕо: Тыабытын, ойуурбутун харыстыыр наадаттан дьиэни атын матырыйаалтан тутуу кириэн сөп эбит. Холобур, арболит, кирпиччэ. Аны дьиэни ититэргэ, мас оннугар солярканы, гааһы, чоҕу туттуохха сөп. Эбэтэр, наһаа элбэх маһы оттубат гына, дьиэни хаачыстыбалаахтык, итии тахсыбат гына, термос курдук итиитин тутан турар гына туттуохтаах эбиппит. 1 м халыннаах дьиэ саамай итии буолар үһү. Өссө дьиэни ититэргэ ноһуом гааһын туһаныахха сөп эбит. Биир ынах ноһуомуттан 900 кВт/ч энергия кэлэр эбит. Оттон ноһуом тобоҕун уоҕурдууга туһаналлар эбит.

8 оѳо: Ити билигин истибишпит курдук, тэлгэхэни сүөһү иитиитэ улаханнык киртитэр. Сүөһү ноһуомун проблематын манньк быһаарыахха сөп эбит: төһө сүөһүлээххинэн көрөн, хас да дьаама хаһаҕын, онно кыһыны быһа балбаахтаабыт балбааххын кутаҕын уонна буорунан, от-мас сыһынан көмөҕүн, сайын туттубут уугун ол үрдүгэр кутаҕын. Икки сыл сытар, үһүс сылыгар хостоон туттуллар. Манньк үлэни ноһуому компостааһын диэн ааттыыллар, сири уоһурдууга тутталлар.

9 оѳо: Хас сыл аайы итинник дьаама син биир онорбоккун. Балбааҕы тиэйэргэ трактор наада, солярка наада. Ол ыал аайы кыаллыбатын түмүгэр үөһээ этиллибит хартыына буолар. Былыр былыргыттан саха ыала миинэр аттаах, көлүнэр оҕустаах буолааччы. Ону кинилэр хантан да атыыласпаттара, иитэр сылгы-ынах үөрүттэн талан ат, оҕус оностоллоро. Бу үгэни сөргүтэн, биһиги кэтэх хаһаайыстыбабытыгар ат көлөнү туттабыт. Күннээҕи балбааҕы хоннорон, бааһынаҕа таһабыт, далы ыраастаан таһабыт, эбэттэн муус таһаарабыт, бөх-сыыс, мас-от таһабыт. Биһиги хаһаайыстыба икки көлүнэр аттаахпыт. Сайынын бу аттарынан оттуубут: от оҕустарабыт, мустарабыт, кэбиһиигэ туттабыт. Ат көлө, бүгүндү тыа ыалыгар, солбуллубат үлэһит күүс буолар. Аттаах ыаллар тиэргэннэрэ ыраас, олохторо чөл буолар.

10 оѳо: Биһиги 11 кылаас үөрэнээччитэ Дуня Полятинская суруйбут үлэтин билсэн баран, биир күн сүбэлэхэн ойбон ыраастыы кирибиппит. Наһаа улахан ойбону кыайахпыт суоҕа диэн, эбэ илин өттүнээҕи ойбону талан, «Арболит» бөһүөлэк аннынан кириэн ыраастаабыппыт. Уоллаҕын аайы иһирдэ кириэн

испиттэр. Ол тухары барыта сүөһү сааҕа. Ыраастаабыт саахпытын ат сыарҕатыгар тиэйэ-тиэйэ, тэйиччи ильдэн тохпуппунт. Дьининэн, биир күннээх үлэ муораҕа хааппыла. Биһиги үлэлэбиһпит кэннэ ый аңара ааста. Билигин эмиэ барыта киртийбитэ буолуо. Ол гынан баран, эбэбитигэр туһаны аҕалбыппытыттан үөрэбит. Манна салалта ылсыан наада: урукку курдук ууну куттаран иһиттэргэ сүөһүнү уулатыы, ойбону күнүнэн ыраастатан иһии курдук дьаһаллары ылыы.

11 оҕо: Сайынын бу сүөһүлэрбит бары эбэбит тула мэччийэллэр. Эбэ тула сир кырса илдьи тэпсиллэн, от-мас силиһэ алдьанна. Хара буоругар тийэ илдьи тэпсиллэн, мэччирэн суох. Кэлинни сылларга уута кэнээн, мэччирэн сирэ эбии кыччаата. Дьининэн, ученай-зоотехник Е.И. Бурцева суруйарынан, ыанар ынах турар сириттэн 1,2-2 км (ньирэй 0,5 км) баран мэччийиэхтээх. Мантан ыраах бардаҕына, суолугар аһары элбэх сырата барар, үүт-ас мөлтүүр. Ынах күннэ 8 чаас аһыыр, уоннааҕы кэмнэ кэбинэр. Кылгас окко ынах топпот, аһырыгар элбэх сыратын биэрэр. Уһун оту быһа тардан баран төбөтүн көтөҕөн уһуннук ыстырыгар эмиэ элбэх сырата барар. Ынах түргэнник тоторугар, немец учуонайдара этэллэринэн, от уһуна 10-15 см буолуохтаах эбит.

Ытааччы: Бу проблеманы төрөппүппүт Ноговицына Е.А. маннык быһаарар.

Ноговицына Е.А.: Биһиги сайын бөһүөлөктэн сайылыкка көһөбүт. Сайын устата дьиэбит, хотоммут салгылыылар, чэбдигирэллэр. Кыһын этэннэ кыстыбыт. Сайылыкка ынахтарбыт харахпыт далыгар сылдьан мэччийэллэр. Киэһэнни ыамна ынырдын да тийэн

кэлэллэр. Үүтгэрэ-астара бөһүөлэккэ олорордооѳор быдан элбэх. Сайын аайы үүт туттарабыт, уопсайа 8 төбө сүөһүттэн 5-һэ ыанар ынах. Сайылыкпытыгар оѳуруот үүннэрэбит. Сөп буолар үүнүүбүтүн ылабыт. Уу-хаар проблема буолбатах, оѳолор сөтүөлүү таарыйа баһаллар. Бөһүөлэк тыаһыттан-ууһуттан, элбэх кихититтэн-сүөһүтүттэн сынньанабыт, күүс-уох эбинэбит, сир астыбыт, оттуубут-мастыбыт. Сайылыкка олорор наһаа үчүгэй.

12 оѳо: Бөһүөлэкпит тулатын киртиптэт наадаттан:

- бөхпүтүн умайар өттүн уматыаѳын;

- анал кутулар эрэ сиригэр бөѳү тоѳуоѳун;

- бары чэбэрдик, ыраастык туттан олорор өйү-санааны тутуһуоѳун.

Ытааччы: Ол эрээри, ыраас дьизэлээх-уоттаах, тэлгэлээх, тиэргэннээх, ол эбэтэр эйэлээх, илгэлээх, чөл олохтоох ыаллар биһиги бөһүөлэкпитигэр суох буолбатахтар – бааллар. Холобур М.Н. Габышева, Р.Е. Мохначевская, П.В. Харитонов, Р.И. Гоголев, И.И. Мохначевская, И.И. Андросов тиэргэннэрэ барыбытыгар холобур буолаллар (стендэни көрдөрөр). Онтон биир оннук ыаллар ыаллыы Матта бөһүөлэгиттэн бүгүн биһиэхэ ыалдыттыы кэллилэр. Билсэн кэбиһиэѳин, П.Е. Габышева уолунаан 9 кылаас үөрэнээччитэ Илья Габышевтыын. *(Пелагея Егоровна, Илья алаастары үөрэтэллэрин, үөрэнээччилэр научнай үлэлэрин туһунан кэпсииллэр).*

Ытааччы: Билигин «Оѳокком» ньыматынан дьарыктанар дьоннортон интервью ылбыппыт, ону көрүөѳүн *(видеозапись).*

Түмүк тыл: Оңолор, бүгүнгү Екатерина Андреевна, Лазарь, Пелагея Егоровна, Илья кэпсээннэригэр истибиппит-көрбүппүт курдук, кинилэр ыраас дыиэлээх-уоттаах, тиэргэннээх ыаллар. Бу, кырдык даҕаны, эйэлээх, илгэлээх, чөл олохтоох ыаллар (*стендэни көрдөрөр*). Бу ыаллар бары айылҕаҕа сылдыалларын сөбүлүүллэр эбит. Дьон олоҕо чөл буоллаҕын аайы олох хараҥа дьаллыктарыттан сыһыа akkaастанан, бэйэлэрин олохторо чэгиэн-чэбдик буоларыгар тардыһыылара күүһүрэр эбит. Арыгыттан, табахтан akkaастанарга бу саамай сөптөөх суол. Маны биһиги бары кыайыахпытын сөп. Төрөппүттэр ылсыаҕын, үлэлиэҕин, оңолорбутугар холобур буолуоҕун. Бары доруобай буолун, чөл буолун.

«АЗИЯ ОҢОЛОРО» НОРУОТТАР ИККИ АРДЫЛАРЫНААҒЫ СПОРТИВНАЙ ООННЬУУЛАР – ӨЙ-САНАА, ҮЛЭ-ХАМНАС, ОЛОХ-ДЬАҒАХ САЙДАР СУОЛА

8 кылааска аһаҕас кылаас чааһын сценарийа

Бастаыи Норуоттар икки ардыларынааҕы «Азия оҕолоро» спортивнай оонньуулар 1996 сыллааха атырдьах ыйын 9-16 күннэригэр Дьөкүүскайга ыытыллыбыттар. Бастаыи Президент М.Е.Николаев көүлүлээнининэн, Олимпийскай оонньуулар 100 сыла туолар кэмигэр сараламыттар. Барыта 250 эдэр спортсменнар Кытайтан, Корейтан, Тайландтан, Монголияттан, Казакстантан, Кыргыстантан, Бурятиянтан, Тываттан, Саха сириттан кыттыбытара

От имени Международного олимпийского комитета я рад передать приветствие и наилучшие пожелания Вам, а также организаторам и участникам II Международных спортивных игр «Дети Азии», которые пройдут под Вашим компетентным руководством.

Первые Игры, проведенные в 1996 году по Вашей инициативе и посвященные 100-летию современных Олимпийских игр, внесли существенный вклад в воспитание молодежи. Я уверен, что II Международные спортивные игры «Дети Азии» станут великодушным праздником молодежи Вашего многонационального региона и триумфом идеалов мира, дружбы и взаимопонимания.

Я желаю участникам и организаторам Игр новых успехов, основанных на духе олимпизма.

*Экс-Президент Международного Олимпийского комитета
Х.А.Самарин*

I ИГРЫ ИТОГОВАЯ ТАБЛИЦА завоеванных медалей

Регион или страна	Золото	Серебро	Бронза	Всего
Республика Саха (Якутия)	31	35	47	113
Тайланд	10	7	6	23
Китай	10	2	1	13
Республика Бурятия	8	14	4	26
Монголия	6	7	17	30
Кыргызстан	5	4	1	10
Республика Тыва	2	1	1	4
Казахстан	1	2	0	3
Республика Корея	-	-	1	1
Агинский Бурятский АО	-	-	-	-

**КАТЯ КЫЧКИНА,
БАЛЫКТААХ ОРТО
ОСКУУЛАТЫН
10 КЫЛААҒЫН
ҮӨРЭНЭЧЧИТЭ**

2011с. Саха Республикатын инвалид оболорун VII Спартакиадаатыгар, брасс көрүгүнүн харбаанынҕа 1 м;
2011с. Москва куоракка ыытыллыбыт инвалид оболор бүгүн Россияаары Спартакиадаларыгар кыттыы;
2011с. «2011 сыл бастык спортсменнэри» ынгыр киинин;
2012с. Улустары инвалид оболор спартакиадаларыгар сымалы ыраадыыта 3 м;
2012с. Инвалид оболорогору пауэрлифтинг республикатаары чемпионаттар 2 м;

Сыала: Чөл олоҕу тэнитии, олимпиада идеяларын тарҕатыы

Соруктара:

- «Азия оҕолоро» норуоттар икки ардыларынааҕы спортивнай оонньуулар историяларын үөрэттээ;
- кылаас иһинэн физкультуранан, спордуан дьарыктаныыны пропагандалаһын.

Тит: Быйыл сайын бэс ыйын 25 күнүттэн от ыйын 7 күнүгэр диэри диэри Саха Республикатын киинигэр Дьөкүүскай куоракка VIII Норуоттар икки ардыларынааҕы сайынны «Азия оҕолоро» спортивнай оонньуулар,

төрүттэммит сирдэригэр төннөн, ытыллаары тураллар. 1996 сыллаахха тэриллибит бырайыак, масштаб кэнээн, 28 сыл устата сайдан, кыһынны көрүнэ кытта баар буолла. Бу бэлиэ түгэннэ аналлаах аһаҕас кылааспыт чааһын сағалыбыт (*сыл, сорук*).

Биьиги ыалдьыттарбыт – оскуолабыт выпускнига, V “Азия оҕолорун” 55 кг мас тардыһыга чемпиона, спорт маастара Павел Кычкин уонна физкультураҕа учууталбыт, мас тардыһытыгар спорт маастара Винокуров А.Н.

Кылгастык «Азия оҕолорун» тэриллиитин историятын сэгэтэн көрүөбүт.

Маша: «Азия оҕолоро» спортивной оонньуулар 1996 сыллаахха, Олимпийскай Оонньуулар тэриллибиттэрэ 100 сыла туолар кэмигэр, Саха Сириин 1 Президеңэ М.Е. Николаев кэбүлээһининэн сағаламмыттара. Сылала: «Чөл олобу тэңити, Азиатскай-Тихоокеанскай регион оҕолорун доғордоһууларын, спортивной сибээстэрин бөғөргөтүү, олимпиада идеяларын оғолорго тарғатыы» этэ. Президент анал ыйааға тахсыбыта. Оонньуулар атырдыах ыйын 9-16 күннэригэр Дьокуускайга ытыллыбыттара. Барыта 250 эдэр спортсменнар Кытайтан, Корейтан, Таилантан, Монголияттан, Казахстантан, Кыргызтаантан, Бурятиятан, Тываттан, Саха Сириттэн кыттыбыттара.

Саян: Барыта 224 мэтээл: 72 кыһыл көмүс, 73 үрүн көмүс, 79 боруонса мэтээллэр оонньооммуттара. 8 спорт көрүнэр (көнүл тустууга, боксаға, дзюдоға, остуол тенниһигэр, чэпчэки атлетикаға, оғунан ытыыга, шахматка, дуобакка) илин-кэлин былдыаһыны ытыллыбыта. Оонньуулар үрдүк тэрээһиннээхтик

ытылланнар, Россияға, Азиатский-Тихоокеанский регионға, СНГ дойдуларыгар киэн биһирэбили ылбыттар. МОК Президентэ Хуан Антонио Самаранча бэйэтин анал суругун ыппыта.

Айыына: II Оонньуулар атырдыах ыйын 4-13 күннэригэр 2000 сыллаахха Дьокуускай куоракка ытыллыбыттар. Кыттааччылар ахсааннара элбээбитэ, географията эмиэ кэнээбитэ. Барыта 1178 эдэр спортсменнар Россия 23 регионуттан уонна Азия 13 дойдуларыттан кыттыыны ылбыттар. Малайзия, Вьетнам, Япония, Сингапур, Индия, КНДР, Бангладеш, Филиппины эбиллибиттэрэ. 16 спорт кэрүнгэр күрэхтэһиилэр ытыллыбыттар. Саха Сирэ 2 хамаанданы туруорбута. Бу Оонньууларга Саха сирин 9 рекорда олохтоммута: чэпчэки атлетикаға – 3, национальной ыстаныыларга – 3, хотугу многоборьеға – 3 рекорд олохтоммуттара.

Сайаана: III Оонньуулар от ыйын 24-30 күннэригэр 2004 с. Дьокуускайга ытыллыбыттар. Барыта 3000 кыттааччы кэлбитэ. Спорт 17 көрүнгэр: баскетболга, боксаға, волейболга, көнгүл тустууга, художественнай гимнастикаға, спортивной гимнастикаға, чэпчэки атлетикаға, спортивной үнкүүгэ, шахматка, дуобакка, футболга, национальной ыстаныыларга, мас тардыһытыгар, инвалид оҕолор пауэрлифтингэ күрэхтэспиттэрэ.

Ира: 2008 с. ытыллыбыт IV-с Оонньууларга биһиги оскуолабытыттан Вика Кычкина кыттыбыта. Вика биһиги оскуолабыт 2010 сыллаағы выпускницата. Кини 2008 с. 9-с кылааны бүтэрбит сайыныгар, инвалид оҕолорго пауэрлифтингэ (жимы лежа) кыттыбыта. Үөрэх дьыла

сажаланаатын кытта, сүүмэрдиир күрэхтэһиилэр улууска, зонаға, республикаға ытыллыбыттара. Онно үчүгэй түмүктэри көрдөрөн, хамаанда чилиэнэ буолбута. Ый курдук сбордаммыттара. Тренерэ Мегежекская Александра Валентиновна дин этэ. Күрэхтэһиилэр «Модун» спорткомплекса ытыллыбыттара. Вика 2-с бириистээх миэстэни ылбыта. Вика кэнники ХИФУ ИТФ-гар «Водоснабжение» салаатын бүтэрбитэ, билигин үлэһит.

Кеша: V Оонньуулар 2012 с. от ыйын 5-15 күннэригэр Дьокуускай, Мирнэй, Нерюнгри куораттар спортивной объектарыгар ытыллыбыттара. Бу Оонньууларга “Триумф” баараҕай спорт-комплекса тутулубута. Барыта 20 спорт араас көрүннэригэр Азия уонна Россия регионнарын оҕолоро илин-кэлин түһүспүттэрэ. 30 кыһыл көмүс мэтээллээх Саха сиригэр хамаандата бэһис төгүлүн бастаабыта. Бу 30 мэтээл иһигэр биһиги кылааспыт чааһын ыалдьыта, оскуолабыт выпускнига Павел Кычкин кыһыл көмүс мэтээлэ эмиэ баара. V-с «Азия оҕолоругар» инвалид оҕолор икки ардыларыгар пауэрлифтингэ биһиги оскуолабыт үөрэнээччилэрэ эдьийдии-бырааттыы Катя уонна Эдик Кычкиннар, мас тардыһытыгар Павлик Кычкин, Алеша Стручков кыттыбыттара.

Тит: Павел Петрович, ол норуоттар икки ардыларынааҕы турнирга кыттыбыккын ахтан-санаан ааһыаххайын эрэ (*П.П. Кычкин кэпсиир*).

Айтал: I, II, III, IV, V Оонньууларга барыларыгар, культурнай программатыгар биһиги оскуолабыт «Ыллыкчаан» үгүсү ансамбылын оҕолоро кыттыыны ылбыттара. Оччотооҕу оҕолор кэпсииллэринэн, Саха

Сирин араас муннуктарыттан кэлбит 10-тан тахса араас ансамбыл оѳолоро «Радуга» лааѳырга биир дьйэ-кэргэн буолан олорбуттар. Күн айы сарсыарда 10 ч. «Гуймаада» стадионна Оонньуулары аһыы, сабыы церемониятыгар бэлэмнэнэнэллэр эбит. 1000-нан оѳо, сценарийга сөп түбэһиннэрэн, хамсыыллар, үнкүүлүүлэр эбит. Ол эрээри, дьыннээх Оонньуулар олус долгутуулаах буолбуттар. Манна кыттыбыттарын “оѳо сааспыт биир кэрэ-бэлиэ түгэнинэн сыаналыбыт” диэн ахталлар (*слайдка – фотолар*).

Кларена: 2016 сыллаахха от ыйын 5-16 күннэригэр Дьокуускайга ытыллыбыт VI-с Норуоттар икки ардыларынааѳы “Азия оѳолорун оонньууларыгар” барыта 35 дойдуттан уонна 8 Россия федеральной уокуруктарын уонна регионнарын хамаандаларыттан 2841 эдэр спортсменнар кыттыбыттара. Барыта 24 спорт көрүнэр 211 комплект-мэтээл оонньоммута. Бу Оонньууларга Сибиирдээѳи федеральной уокурук хамаандата уопсайа 114 мэтээли (49- 29-36) ыланнар бастаабыта, 97 (27-34-36) мэтээллээх Саха сирин хамаандата иккис, 89 (25-28-36) мэтээллээх Казахстан хамаандата үһүс миэстэлэргэ тахсыбыттара.

Сайаана: VII-с Оонньуулар Приморской кыраай столицатыгар Владивостокка 2022 сыллаахха от ыйын 28 күнүттэн атырдыах ыйын 7 күнүгэр диэри ытыллыбыта. 13 Азия дойдуларыттан, 8 Россия уокуруктарыттан 1355 кыттааччы 19 спорт көрүннэригэр күрэхтэспиттэрэ. 119 (45-38-36) мэтээллээх Сибиирдээѳи федеральной уокурук – бастакы, 114 (41-28-45) мэтээллээх Узбекистан – иккис,

110 (31-38-41) мэтээллээх Москва куорат үһүс миэстэлэри ылбыттара.

Ыгытааччы: 2016 сыллаахха СӨ ИД Е.А. Борисов “Азия оҕолоро” дойдулар икки ардыларынааҕы комитетка этии киллэрбитинэн, кыһынны спорт көрүннэригэр аны Норуоттар икки ардыларынааҕы “Кыһынны Азия оҕолорун оонньуулар” ытытлар буолбуттара. Бастагы кыһынны Оонньуулар 2019 сыллаахха олунньу 8-16 күннэригэр Южно-Сахалинск куоракка ытытлыбыттара. Биатлон, горнолыжный спорт, хайыһар, трамплинтан ыстаныы, сноуборд, фигурнай катание, хоккей, шорт-трек диэн кыһынны көрүннэргэ 20 Азия дойдулара, Россия регионнара күрэхтэспиттэрэ. 2023 с. 25.02-5.03. Кузбаска – иккис Оонньуулар ытытлыбыттара. Манна хаарга волейбол, керлинг көрүннэрэ эбиллэннэр, 10 көрүннэ күрэхтэһиилэр ытытлыбыттара. Саха Сирин хамаандата биир кыһыл көмүс, үс серебро, түөрт бронза мэтээли ылары ситиспиттэрэ.

Тит: Биһиги кылааспытыгар 9-пүт. Бары чөл олобу биһирибит. Кылааспытыгар физкультуранан, спордуанан утумнаахтык дьарыктанар оҕолор бааллар. Артемьев Тит, Трифонов Кеша, Кычкин Саян, Чалкин Айтал – мас тардыһытын секциятыгар, Ира Слепцова – дуобат секциятыгар дьарыктанабыт. П. Саяна, И. Кларена, С. Ира уонна уолаттар бары баскетбол, волейбол секцияларыгар дьарыктаныхпытын баҕарабыт. Нэдиэлэ аайы кылааһынан залга дьарыктанабыт (*видео*).

Тит: Кылааспыт оҕолорун спортка ситиһиилэринэн бу быыстапка онордубут. Ордук ситиһиилээх Кеша буолар.

Кеша: мас тардыһытын секциятыгар дьарыктанабын. Ааспыт 2023 сыл миэхэ элбэх ситиһиилэри тосхойдо.

- “Дьянхаады нэһилиэгин бириинигэр”;
- “Лөгөй мадьынылара” бириинигэр республиканскай турнирга 2009 сыллаах уолаттарга 62 киилэҕэ I миэстэ;
- “Хотун Төнүлү” бириинигэр республиканскай турнирга 2009-2011 сыллаах уолаттарга 60 киилэҕэ II-с миэстэ;
- “Азия оҕолоро” күрэхтэһиилэрин мас тардыһыга 2009-10 сс. отборочнай күрэхтэргэ – IV миэстэ.

Тит: VIII Оонньууларга билиннитэ барыта 25 араас Азия дойдуларыттан уонна 7 Россия регионнарыттан кыттааччылар кэлэллэрэ былаанналар. Өссө да дуогабар түһэрсээри үөрэтэ сылдыар дойдулар бааллар. Кыттыыны ыла 1061 эдэр спортсмен кэлэрэ күүтүллэр. Барыта 200 комплект мэтээл оонньоно. Уопсайа 24 спорт көрүнэр күрэхтэһиэхтэрэ (3x3, баскетбол, бокс, волейбол, спортивная борьба, дзюдо, борьба кураш, чэпчэки атлетика, мас тардыһы, теннис, харбааһын, буулдьанан ытыы, оҕунан ытыы, самбо, тхэквондо, мини-футбол, хапсаҕай, худож. гимнастика, стендовой ытыы, шахмат) Кикбоксинг, Го оонньоута уонна 2008 с. тохтообут үнкүү спорда эбии киирэн биэрдилэр. Маны таһынан, официальной зачетка киирбэт көрүннэргэ (ол аата мэтээл ылаллар, ол эрэри ол мэтээллэр аабыллыбаттар) скалолазаниеҕа уонна алыш диэн курдаһан тустуу көрүнэр эмиэ күрэхтэһиэхтэрэ. Оонньуулар информационнай партнердарынан киин телевидение “Матч ТВ” канала

үлэлиэбэ. Сахабыт сириҥ чиеһин көмүскүөхтээх хамаанданы сүүмэрдиир үлэ тэтимнээхтик барар. Оҕолор араас таһымнаах күрэхтэһиилэргэ кытталлар, уопут атастаһаллар, тренердарыттан тустаах сүбэ-ама ылаллар. Мас тардыһытыгар кыттааччылары сүүмэрдээһин ытылла турар. Биһиги Кешабыт тургутукка сылдьар. Сонуннарын, санаатын үллэстэригэр көрдөһүөбүн тренерыттан Андрей Николаевичтан *(Винокуров А.Н. кэлсиир, видеосюжет экранна көстөр)*

Оонньуулартан оонньууларга анаан тутуллубут Дьокуускай куорат кэрэ-бэлиэ миэстэлэрэ: «Туймаада» стадион, «Эллэй Боотур» дыбарыас, «Кыайыы 50 сыла», «Модун» спорткомплексар, «Юность» стадион, «Долгун», «Самородок» бассейннар, «Триумф» СК, футбол манеһа, спорт национальной кэрүҥнэрин киинэ – барыта 16 объектарга күрэхтэр ытыллыахтара. Комсомол болуоссатыгар күн аайы мэтээл туттарыы церемонията, ону таһынан анал быстах конструкцияларга баскетбол, брейкданс ытыллыахтара. Куораттаағы классическай гимназия спортзалатыгар буулдьанан ытыы, Арктика оскуолатыгар – Го оонньуута, ХИФУ КФЕН уораҕайыгар саахымат, дьэ ити курдук бииртэн биир спорт көрүҥнэрэ ытыллар сирдэрэ былааннанан, ремонт үлэлэрэ ытылла тураллар. Объектары саналыы көрүҥнүүргэ барыта 1 млрд солкуобай үп көрүллэн ытылла турар. Бу харчыга кыттааччылар олоруохтаах ХИФУ общежитиелара эмиэ ремонтаналлар. Сайсаар уокуругар, Ильменскай уулуссаҕа, сабыыс-саҥа элбэх функциялаах спорткомплекс тутулла турар. Оонньуулар кэннилэриттэн, манна олорор 40000 тахса ахсааннаах

уоуруук олохтоохторо, ханна да ыраах айаннаабакка, бу комплекса спордуна дьарыктаныхтара, чөл олобу тутуһуохтара. Манна волейболга күрэхтэр ытыллыахтара. “Фонд поддержки олимпийцев России” диэн федеральной программанан “Дохсун” спорткомплекса мировой стандартка эппиэттиир скалодром тутулунна, бу тутууга биир да өрөспүүбүлүкэ харчыта ороскуоттаммата. Скалодром уһуна 45 м, үрдүгэ – 15 м, барыта 72 мөл. солк. сыаналаах тутуу ытылынна. Бары ирдэбилгэ эппиэттиир объекка Аан дойду чемпионатын да ытыахха сөбүн специалистар бэлиэтииллэр. Маны таһынан Губин уулуссатыгар 1,2 тыһ. квадратнай метр иэннээх самбо уонна дзюдо саалата тутулла турар. Хатаска тутулла турар 400 миэстэлээх элбэх функциялаах залга бокс күрэхтэр ытыллыа уонна тас өттүгэр аһаҕас стадионна баскетбол, волейбол ытыллыа.

Хаһааннытааҕар да элбэх ахсааннаах, 16 саастарыттан аҕа саастаах волонтердары набордааһын ытылла турар. Араас дойдулартан, Россия регионнарыттан, Саха сириттэн 1900 волонтер хабыллыахтара. Саха Сириттэн икки хамаанда кыттыаҕа: бииригэр – 245, иккиһигэр – 110 кыттааччылаах буолуохтара. Дойду Президентэ Владимир Путин “Азия оҕолорун” оҕо спордугар биир саамай ситиһиилээх бырайыагынан ааттаата. Оонньоулар символларынан Мамонтенок бигэргитилиннэ. Оонньоу уота Өлүөнэ очуостарыгар уматыллан, элбэх сири кэрийэн, “Туймаада” стадионугар кэлиэҕэ.

Тит: Кылааспыт чааһын түмүгүн кылааспыт салайааччыта Гаврил Серафимович онороругар тылла биэриэҕин.

Түмүк: Оҕолор, аны сайын олус улахан эппиэтинэстээх тэрээһин ыытыллаары турар. Маннык таһымнаах улахан күрэхтэһиилэр Дьокуускай куорат, республика сайдыытыгар сүнкэн суолталаахтар. Бу күрэхтэһии Аан дойду үрдүнэн Саха аатын ааттаппытын, МОК болҕомтотугар киирбитин таһынан, харчыны, барыһы аҕалар таһымна табыста, тастан инвестицияны киллэрэн эрэр. Онон, «Азия оҕолоро», кырдык да, үлэ-хамнас, олох-дьаһах, суол-иис, өй-санаа сайдар, ырааһыраар, тупсар суолунан буоллулар. Чөл туруктаах, дорубай буолуоҕун, физкультуранан, спордунаан утумнаахтык дьарыктаныаҕын!

ТҮМҮК ТЫЛ

Светлана Антоновна Габышева 1986 с. СГУ математикафа факультетын бүтэриэбитэн наар биир оскуолафа үлэлээбитэ быйыл 38 сыл буолла. 1998 сыллаахтан, методической холбоһук салайааччыта буолуобуттан, эдэр учууталларга наставниктыыр.

“Педколлективка анардас уопуттаах эрэ учууталлар эбитэ буоллар, эмиэ хайдах эрэ буолуо этэ. Хайаан да санардыы педагогической үөрэҕи бүтэрэн кэлбит эдэр учуутал баар буоллаҕына эрэ, бу педколлектив толору кыахтаах механизм буолан үлэ таһаарыылаах буолар. Эдэр учууталлары, бастатан туран, оҕолор кэтэһэллэр, кинилэртэн сибиэһэй салгын кэлэр. Наһаа баҕалаах, тыыппалаах эдэр киһи кэлбитин киһи тутта билэр. Дьэ, оннук учууталы харыстаан, сөптөөх суолу тутуһарыгар ыйан-кэрдэн, сүбэлээн биэрдэххинэ, тыллан киирэн барар” диэн санаанан салайтара, Светлана Антоновна өр сыллаах опытын үллэстэр 5 хомуурунньук таһаартарда: “Кылааска иитии эйгэтэ (кылаас чаастарын хомуурунньуга)”, 2008 с.; “Учуутал туһунан иһирэх тыл (наставнига М.З. Федорова туһунан)”, 2014 с.; “Преподавание математики в агрошколе (сборник агрозадач), 2016 с.; “Учитель – это судьба, или 30 лет оптимизма (из опыта работы учителя математики), 2016 с.; “Ахсаан уроогар төрүт үгэскэ үөрэтии (агроурооктар хомуурунньуктара), 2023 с.

Методикафа, психологияфа, педагогикафа баай библиотекатын, туһанныннар диэн, кабинетыгар ууран турар, ким туохха наадыйда да уларсар. Итини таһынан персональной сайт онорон үлэлэтэр. Онно дистанционнай

урооктарын угар. Ону <https://svetlanaantonovna.ru/> аадыры-
һынан киирэн көрүөххэ, туһаныахха сөп.

Эдэр коллегаларыгар анаан дьарыктары ыытар:
үөрэнээччилэргэ чинчийэр үлэни ытыгыга; предметинэн
үөрэтэр кабинеты тэрийиигэ; өр сылларга үөрэтэр-иитэр
үлэбэ мунһууллубут матырыйааллары системалыырга.
Билигин кылаас салайааччытын үлэтигэр, көрдөстүлэр да,
көмөлөһөр, ким бэсиздэ аахтарар, ким кылаас чааһа
ыыттарар, ким сценарийыгар көмөлөһүннэрэр. Онон
быйыл, 2008 сылга тахсыбыт “Кылааска иитии эйгэтэ”
хомуурунһугун кэнэтэн, аныгылыы сизеринэн QR-код
нөнүө кылаас чаастарыгар туһаныллыбыт 7 презентацияны
видео онорон сыһыарда.

“30-45 мүнүүтэ устата оҕо болжомтотун тардыы,
туһалааһы булан этии, формалары тобулуу элбэх
толкуйтан тахсар. Онон бу хомуурунһук эдэр кылаас
салайааччыларыгар көмө буолуоҕа диэн эрэнэбин” диэн
Светлана Антоновна санаатын кытта сөбүлэһэбин, уонна
бу баай ис хоһоонноох кинигэ эдэр учууталларга эрэ
буолбакка, кылаас салайааччыларыгар барыларыгар
туһалаах буолуо дии саныыбын.

*Ирина Семеновна Иванова,
РФ үлэ ветерана, СӨ үөрэҕин туйгуна, методист учуутал*

ИЙИНЭЭҢИТЭ

ААН ТЫЛ.....	3
I. ТӨРӨӨБҮТ ДОЙДУГА ТАПТАЛ	
1. Балыктаабым сайдабын.....	6
2. Саха дьонун киэн туттуута.....	13
3. Мэнгэлэр хайа үрдүгэр.....	22
4. Чэчирии сайын, тапталаах куоратым.....	31
5. Аһаҕас халлаан анныгар музей.....	39
6. Саха АССР уонна ССРС Үрдүкү Сэбиэтин депутаттара – биһиги киэн туттуубут.....	44
7. Үлэ киһитин уруйдуубут.....	48
8. Хотугу сири баһылырга 380 сыл бииргэ.....	54
II. ИДЭҢЭ ТУҢААЙЫ	
1. Тоҕус төгүл тоҕо.....	63
2. Олоххо саамай суолталаах бириэмэ.....	70
3. Олоҕу толкуйданар уолга.....	76
4. Идэлэр дьаарбанкалара.....	81
5. “Эн дьобурдааххын, ону сайыннарарга – бииргэ буолуохха”.....	86
III. ӨЙ- САНАА ИИТИЛИИТЭ	
1. Ураанхай саха уола.....	90
2. Хагдарыйбат ньургунун.....	92
3. “Төрүччүм – инникигэ сирдиир кынатым”.....	97
4. Кыайыы сыаната хайдах этэй.....	101
5. Комсомол – төлөннөөх сүрэхтээхтэр тэрилтэлэрэ.....	110
6. Байанай алгыһа.....	116
IV. САХА СААРЫННАРА	
1. Номоххо киирбит өлбөт үйэлээх Максим.....	123
2. Ытык киһи.....	130

3. П.А.Ойуунускай 125 сыллаах юбилейыгар.....	134
4. «Аан дойдуну уларыппыт биир күн».....	140
5. Сахалартан бастакы академик.....	156
V. ЧӨЛ ОЛОХ	
1. Табах туһунан тугу билэбин.....	166
2. Ыраас дьыэ-уот, тэлгэһэ – эйэлээх, иллээх, чөл олох туһулгэтэ.....	174
3. «Азия оҕолоро» норуоттар икки ардыларынааҕы спортивной оонньуулар өй-санаа, үлэ-хамнас, олох-дьаһах сайдар суола.....	183
ТҮМҮК ТЫЛ	193

Популярнай таһаарыы
Габышева Светлана Антоновна
КЫЛААСКА ИИТИИ ЭЙГЭТЭ

Популярное издание
Габышева Светлана Антоновна
ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ СРЕДА В КЛАССЕ

На якутском языке
Якутск, “Дани-Алмас”, 2024
Подписано в печать 30.07.2024
Тираж 30 экз